

Uniwersytet
Wrocławski

Jarosław Rominkiewicz

85 nowela Justyniana
O broni

Wrocław 2021

85 nowela Justyniana

O broni

Dostęp online:

<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/139232>

DOI: [10.34616/23.21.036](https://doi.org/10.34616/23.21.036)

Jarosław Rominkiewicz
Uniwersytet Wrocławski
ORCID: [0000-0002-2999-8455](https://orcid.org/0000-0002-2999-8455)

85 nowela Justyniana
O broni

Wrocław 2021

Kolegium Redakcyjne

prof. dr hab. Leonard Górnicki – przewodniczący

dr Julian Jezioro – zastępca przewodniczącego

mgr Aleksandra Dorywała – sekretarz

mgr Ewa Gałyga-Michowska – członek

mgr Bożena Górna – członek

mgr Tadeusz Juchniewicz – członek

Recenzenci: *prof. dr hab. Anna Pikulska-Radomska, UŁ;*

prof. dr hab. Anna Tarwacka, UKSW

© Copyright by Jarosław Rominkiewicz

Korekta: *Magdalena Wojcieszak*

Projekt i wykonanie okładki: *Andrzej Malenda*

Skład i opracowanie techniczne: *Aleksandra Kumaszk* eBooki.com.pl

Druk: *Drukarnia Beta-druk, www.betadruk.pl*

Wydawca

E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa.

Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

ISBN 978-83-66601-44-4 (druk)

ISBN 978-83-66601-45-1 (online)

Pamięci Mojego Taty

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW.....	11
WSTĘP.....	17
ROZDZIAŁ I	
PRODUKCJA UZBROJENIA DLA ARMII.....	23
1. Okres republiki i pryncypatu	23
2. Okres dominatu.....	35
ROZDZIAŁ II	
<i>FABRICENSES</i> – PRACOWNICY PAŃSTWOWYCH WARSZTATÓW	
ZBROJENIOWYCH	59
1. Status i kategorie.....	59
2. Rekrutacja do służby.....	66
3. Okres trwania służby	71
4. Przywileje	73
5. Ograniczenia wynikające z zatrudnienia w państwowych	
warsztatach zbrojeniowych.....	77
ROZDZIAŁ III	
NADZÓR NAD WARSZTATAMI ZBROJENIOWYMI	81
ROZDZIAŁ IV	
ZAKAZY GROMADZENIA I UŻYWANIA BRONI	91
ROZDZIAŁ V	
ZAKAZ SPRZEDAŻY BRONI DO <i>BARBARICUM</i>.....	99
ROZDZIAŁ VI	
85 NOWELA JUSTYNIANA O PAŃSTWOWYM MONOPOLU NA PRO-	
DUKCJĘ BRONI.....	115
ZAKOŃCZENIE	145

BIBLIOGRAFIA	153
SKOROWIDZ ŹRÓDEŁ	177
JUSTYNIAN'S NOVEL 85 "CONCERNING ARMS". ABSTRACT	189

Wykaz skrótów

Źródła

- BGU – *Ägyptische Urkunden aus den Königlichen (Staatlichen) Museen zu Berlin. Griechische Urkunden*, I–XII, Berlin 1895–1968.
- C. – *Codex Iustinianus, Corpus Iuris Civilis*, vol. 2, ed. P. Krüger, Berlin 1906.
- CHLA – *Chartae Latinae Antiquiores, Part X, Germany I*, ed. A. Bruckner, R. Marichal, Zürich 1979.
- CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. 1-16, Berlin 1863–1955.
- C.Th. – *Codex Theodosianus*
- D. – *Digesta, Corpus Iuris Civilis*, vol. 1, ed. Th. Mommsen, P. Krüger, Berlin 1872.
- FIRA – *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani in usum scholarum*, wyd. 2, Firenze 1941.
- G. – *Gai Institutionum commentarii quattuor*, FIRA, t. 2.
- IG Bulg V – *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, ed. Georgi Mihaïlov, 5 vols., Sofia 1958-1970; vol. 5. *Inscriptiones novae, addenda et corrigenda* (1997)
- ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin 1892-1916.

- ND – *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantopolitanae et Latercula Provinciarum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876.
- ND, Occ. – *Notitia Dignitatum in partibus Occidentis*.
- ND, Or. – *Notitia Dignitatum in partibus Orientis*.
- Nov. – *Novellae Iustiniani, Corpus Iuris Civilis*, vol. 3. *Novellae*, ed. R. Schoell, W. Kroll, Berolini 1954.
- Nov. Th. – *Novellae Theodosii (Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes)*, ed. Th. Mommsen, P.M. Meyer, Berolini 1905.
- P. Oxy. – *The Oxyrhynchus Papyri, I–XLIV*, publ. by the *Egypt Exploration Society*, London 1898; <http://www.papyrology.ox.ac.uk/POxy/>; <http://www.papyri.info/ddbdp/p.oxy>
- P. Panop. Beatty – *Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library*, ed. T.C. Skeat, Dublin 1964.
- PSI – *Papyri greci e latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto)*, vol. I–XIV, Firenze 1912–1957.
- Stud. Pal. – *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, vol. I–XXII, ed. C. Wessely, Leipzig 1901–1924.
- Tab. Vindol. – *Tabulae Vindolandenses*

Czasopisma i opracowania

- AA – „Antichità Altoadriatiche”
- Acta Arch. Hung. – „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”

AJA	– „American Journal of Archaeology”
AncW	– „Ancient World”
ANRW	– „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt”
AS	– „Anatolian Studies: Journal of the British Institut of Archeology at Ankara”
„Athenaeum”	– „Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell’antichità”
AUPC	– „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”
AUWr	– „Acta Universitatis Wratislaviensis”
BAW	– „Bodenaltertümer Westfalens”
BIFAO	– „Le Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale”
BJ	– „Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande”
BMGS	– „Byzantine and Modern Greek Studies”
„Britannia”	– „Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies”
BTH	– „Białostockie Teki Historyczne”
BVBl	– „Bayerische Vorgeschichtsblätter”
„Byzantina”	– „Byzantina. Annual Review of the Centre for Byzantine Research”
„Byzantine Symmeikta”	– „Byzantine Symmeikta”, open-access electronic journal published by the Institute for Byzantine Research (IBR) of the National Hellenic Research Foundation (NHRF)
ByzF	– „Byzantinische Forschungen”

„Byzantinoslavica”	– „Byzantinoslavica – Revue Internationale des Études Byzantines”
ByzZ	– „Byzantinische Zeitschrift”
Cah. Philos. Pol. Jur.	– „Cahiers de Philosophie Politique et Juridique”
„Chiron”	– „Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts”
„Continuity and Change”	– „Continuity and Change. A Journal of social culture, law and demography in past societies”
DOP	– „Dumbarton Oaks Papers”
EME	– „Early Medieval Europe”
Ἐῤῥα καὶ ἐσπέρια	– Ἐῤῥα καὶ ἐσπέρια, Research Company for the Relations of Medieval and Modern Hellenism with the West (EESMNED)
„Germania”	– „Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts”
„Gladius”	– „Gladius. Estudios sobre armas antiguas, arte military vida cultural en oriente y occidente”
GSP	– „Gdańskie Studia Prawnicze”
„Historia”	– „Historia. Zeitschrift für alte Geschichte”
„История”.	– „История. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского”
JESHO	– „Journal of the Economic and Social History of the Orient”
JJP	– „Journal of Juristic Papyrology”
JRMES	– „Journal of Roman Military Equipment Studies”
JRS	– „Journal of Roman Studies”

„Klio”	– „Klio. Beiträge zur alten Geschichte”
„Labeo”	– „Labeo: rassegna di diritto romano”
„Latomus”	– „Latomus. Revue d’études latines”
MBAH	– „Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte”
„Meander”	– „Meander. Miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego”
„Palestra”	– „Palestra. Pismo adwokatury polskiej”
P & P	– „Past & Present. A Journal of Historical Studies”
PBSR	– „Papers of the British School at Rome”
„Phoenix”	– „Phoenix: The Journal of the Classical Association of Canada”
PNAS	– „Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America”
„Prawo Kanoniczne”	– „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny”
RD	– „Revue Historique de Droit Français et Étranger”
RE	– „Paulys Realenzyklopaedie der classischen Altertumswissenschaft”
REB	– „Revue des Études Byzantine”
REG	– „Revue des Études Grecques”
„Res Historica”	– „Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS”
SB Akad. Wiss.	– „Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin”
SHHA	– „Studia Historica. Historia Antigua”

„Traditio”	– „Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion”
„Tyche”	– „Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik”
„Vox Patrum”	– „Vox Patrum. Antyk Chrześcijański”
ZNKUL	– „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”
ZP	– „Zeszyty Prawnicze”
ZPE	– „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”
ZSS RA	– „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)”

Wstęp

Arma virumque cano (...) – „Oręż i męża opiewam (...)”. Te znane każdemu miłośnikowi łaciny słowa otwierają pierwszy heksametr Wergiliuszowej *Eneidy*, eposu o losach mitologicznego protoplasty Rzymian – Eneasza. Nie wiemy, czy jest kwestią przypadku, że rzeczownik *arma* otwiera ten narodowy poemat potomków Romulusa. Nie ulega jednak najmniejszej wątpliwości, że broń była powszechnym i trwałym elementem rzymskiej rzeczywistości. Oręż pozwalał nie tylko chronić istotne dla każdego wartości, jakimi były życie i mienie, lecz umożliwił także obronę granic i podbój nowych terytoriów. Do panowania nad światem, jak pisze Publiusz Wergiliusz Maro, rzymski naród był bowiem powołany:

*tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.*

„Ty, Rzymianinie, pomnij królować władczo nad światem!
Oto sztuka twych rządów: narzucać prawo pokoju,
Ludy podbite oszczędzać, a mieczem poskramiać zuchwałę”¹.

Literatura poświęcona rzymskiej broni jest bardzo bogata. Wśród najważniejszych prac o charakterze ogólnym należy przede wszystkim uwzględnić dzieła takich wybitnych znawców problematyki, jak: Paul Couissin²,

¹ *Eneida* 6, 851-853 (Wergiliusz, *Eneida*, przeł. I. Wieniewski, Kraków 1978).

² P. Couissin, *Les armes romaines. Essai sur origines et l'évolution des armes individuelles du légionnaire Romain*, Paris 1926.

Henry Russel Robinson³, Michel Feugère⁴, Simon James⁵, Mike Bishop i Jonatan Charles Nelson Coulston⁶ czy Taxiarchis Koliass⁷. Obszerną bibliografię najważniejszych prac dotyczących rzymskiego uzbrojenia przygotował stosunkowo niedawno Alexander Sarantis⁸. Bardzo cennym źródłem informacji na temat rzymskiej broni są również artykuły publikowane w roczniku „The Journal of Roman Military Equipment Studies”, wydawanym przez The Association for Roman Military Equipment Studies⁹.

Wśród prac polskich znawców tej problematyki na szczególną uwagę zasługują monografie Zdzisława Żygulskiego (juniora)¹⁰, Bronisława Szubelaka¹¹, Andrzeja Graczkowskiego¹² oraz Piotra Letkiego¹³.

W języku łacińskim polskiemu słowu broń odpowiadają dwa rzeczowniki (oba rodzaju nijakiego): *arma*, *-orum* (występujący tylko w l. mn.) oraz *telum*, *-i* (l. mn. *tela*). Pierwszym określali najczęściej Rzymianie uzbrojenie odporne (obronne), drugim zaś zaczepne (ofensywne). Pojęciem

³ H.R. Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, London 1975.

⁴ M. Feugère, *Les armes des Romains. De la République à l'Antiquité tardive*, Paris 1993.

⁵ S. James, *Excavations at Dura-Europos 1928-1937. Final Report VII: The Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004.

⁶ M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006.

⁷ T.G. Koliass, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien 1988.

⁸ A. Sarantis, *Military Equipment and Weaponry: A Bibliographic Essay. Current perspectives*, [w:] A. Sarantis, N. Christie (eds.), *War and Warfare in late Antiquity* (2 vols.). *Late Antique Archeology* 8, Leiden/Boston 2013, s. 153-175.

⁹ Ukazuje się od 1990 r. Do tej pory wydano 18 numerów (ich zawartość można sprawdzić pod adresem: <http://a-r-m-e-s.org/the-association-for-roman-military-equipment-studies/jrmes/>, dostęp 01.06.2020).

¹⁰ Z. Żygulski jun., *Broń starożytna. Grecja, Rzym, Galia, Germania*, Warszawa 1998.

¹¹ B. Szubelak, *Legionista Cezara. Studium uzbrojenia*, Częstochowa 1999.

¹² A. Graczkowski, *Armia rzymska w okresie schyłku republiki: organizacja, uzbrojenie, taktyka*, Toruń 2009; *idem*, *O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II-I w. p.n.e.)*, Zabrze/Tarnowskie Góry 2019, s. 252-273.

¹³ P. Letki, *Kawaleria Dioklecjana. Organizacja, uzbrojenie, taktyka*, Oświęcim 2012.

arma obejmowano głównie pancierz albo kolczugę (*lorica*)¹⁴, hełm (*galea, cassis*)¹⁵ i tarczę (*scutum*)¹⁶. Do *tela* zaliczano zaś przede wszystkim miecz (krótki: *gladius*¹⁷ oraz długi: *spatha*¹⁸) i oszczep (*pilum*)¹⁹. Oprócz tego na wyposażeniu żołnierzy znajdował się sztylet zwany *pugio*²⁰. Julius Paulus tak oto objaśnia termin *tela*:

D. 48,6,11,1-2 PAULUS *libro quinto sententiarum: I. Telorum autem appellatione omnia, ex quibus singuli homines nocere possunt, accipiuntur.*

¹⁴ W okresie cesarstwa używano długo *lorica segmentata*, która jednak wyszła z użycia w okresie późnego cesarstwa. Jej miejsce zajęła stopniowo kolczuga (*lorica hamata*) oraz zbroja luskowa (*lorica squamata*). Szerzej na temat tej części uzbrojenia zob. J.C.N. Coulston, *Late Roman Armour, 3rd-6th centuries AD*, JRMS 1990, vol. 1, s. 139-160; M.C. Bishop, *Lorica Segmentata I: A Handbook of Articulated Roman Plate Armour*, Chirnside 2002; D. Glad, *Origine of diffusion de l'équipement défensif corporel en Méditerranée orientale (IVe-VIIIe s.)*, Oxford 2009.

¹⁵ Zob. H. Klumbach, *Spätromische Gardehelme*, München 1973; P.L. Theocharidis, *Late Roman and Early Byzantine Helmets*, [w:] *Proceedings of the 18st International Symposium on Everyday Life in Byzantium*, Athens 1989; M. Vogt, *Spangenhelme: Baldenheim und verwandte Typen*, Mainz 2006; M. Feugère, *Casques antiques. Les visages de la guerre de Mycènes à la fin de l'Empire romain*, Paris 2011.

¹⁶ Zob. M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 137-139, 179-182, 216-218; S. James, *Excavations...*, s. 159-187; A. Nabbefeld, *Römische Schilde. Studien zu Funden und bildlichen Überlieferungen vom Ende der Republik bis in die späte Kaiserzeit*, Rahden 2008.

¹⁷ W. Menghin, *Das Schwert im frühen Mittelalter*, Stuttgart 1983; C. Miks, *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit*, Rahden 2007; S. James, *Rome and the Sword*, London 2011; M.C. Bishop, *The Gladius: The Roman Short Sword*, Oxford 2016.

¹⁸ M.C. Bishop, *The Spatha: The Roman Long Sword*, Oxford 2020.

¹⁹ W IV w. *pilum* wyszło już z pewnością z użycia (szerzej na jego temat zob. M.C. Bishop, *The Pilum: The Roman Heavy Javelin*, Oxford 2017). Dzięki swej budowie *pilum* posiadało znakomite właściwości penetrujące, co powodowało, że świetnie nadawało się do walki z jednostkami ciężkiej piechoty. Jednak tego rodzaju formacje w IV w. w armiach przeciwników Rzymian były coraz rzadsze. Wycofanie *pilum* wynikało z dwóch podstawowych przyczyn. Po pierwsze, do walki z lżejszą piechotą nie potrzebowano tak ciężkiego oręża, po drugie, do walki z coraz częściej występującą jazdą *pilum* było za krótkie. Zostało zatem zastąpione przez dłuższą od niego włócznię, określaną w źródłach *lancea*, która z racji swej długości (ok. 1,8, m) lepiej odpowiadała wymogom późnoantycznego pola walki.

²⁰ Zob. M. Saliola, F. Casprini, *Pugio – Gladius Brevis Est. History and technology of the Roman battle dagger*, BAR International Series (Book 2404), 2012; wydanie włoskie: „PUGIO GLADIUS BREVIS EST”. *Storia e tecnologia del pugnale da guerra Romano*, Roma 2012.

„PAULUS w księdze piątej *Zapatrywań*: 1. Nazwa broni zaczepnej dotyczy wszystkiego, od czego poszczególni ludzie mogą zostać zranieni”²¹.

W opracowaniach wyróżnia się jeszcze dodatkowo broń paradną, używaną przede wszystkim przez oficerów podczas uroczystości o charakterze państwowym albo wojskowym²². Niektóre rodzaje takiego uzbrojenia – głównie hełmy – pozłacano, posrebrzano lub pokrywano brązem, czym zajmowały się specjalne warsztaty, w których zatrudnieni byli tzw. *barbaricarii*²³.

Należy podkreślić, że prawnicy rzymscy rozumieli termin „broń” zdecydowanie szerzej. Gaius, omawiając *interdictum de vi armata* – środek ochrony pozaprocesowej, stosowany w celu przywrócenia posiadania rzeczy odebranej z użyciem siły zbrojnej²⁴ – stwierdza:

G. 4,155: *Armorum autem appellatione non solum scuta et gladios et galeas significari intellegemus, sed et fustes et lapides.*

„Pod nazwą zaś broni będziemy rozumieli nie tylko tarcze, miecze i hełmy, lecz również kije i kamienie”²⁵.

Podobnie pisze Domicjusz Ulpian w komentarzu do edyktu:

D. 43,16,3,2: *Armis deiectum quomodo accipimus? Arma sunt omnia tela, hoc est et fustes et lapides, non solum gladii hastae frameae, id est rhomphaeae.*

„W jaki sposób rozumiemy wyzucie z użyciem broni? Bronią jest każdy rodzaj oręża, to jest nie tylko miecze, włócznie czy dzidy, lecz także kije i kamienie”.

²¹ Wszystkie przekłady *Digestów* według: *Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman *et alii*, t. 1-7, Kraków 2013-2017.

²² J. Garbsch, *Römische Paraderüstung*, München 1978; А.Е. Негин, *Римское церемониальное и турнирное вооружение*, Санкт-Петербург 2010.

²³ Szerzej o tej grupie rzemieślników zob. W.G. Sinigen, *Barbaricarii, Barbarii and the Notitia Dignitatum*, „Latomus” 1963, vol. 22, z. 4, s. 806-815.

²⁴ Zob. S. Bieniek, *Geneza interdyktu de vi armata*, AUWr „Prawo” 1963, vol. 18, s. 9-25.

²⁵ *Instytucje Gaiusa*, przeł. W. Rozwadowski, Poznań 2003.

Biorąc pod uwagę ogromne znaczenie broni w życiu Rzymian, rzeczą zastanawiającą jest, że w źródłach zachowało się stosunkowo niewiele aktów prawnych dotyczących oręża. Niewątpliwie najważniejszym z nich jest wydana w 539 r. nowela Justyniana *O broni*, w której cesarz ten wprowadził, po raz pierwszy w dziejach imperium rzymskiego, państwowy monopol na produkcję i dystrybucję oręża. Niniejsze opracowanie dotyczyć będzie tej właśnie cesarskiej konstytucji. Praca ta będzie zatem wprowadzeniem i komentarzem do 85 noweli Justyniana Wielkiego, której nie poświęcono dotąd żadnego monograficznego opracowania.

W rozdziale pierwszym przedstawię zwięźle kwestię produkcji broni w państwie rzymskim. Na wstępie odniosę się do wytwarzania oręża w okresie republiki i pryncypatu, kiedy broń produkowana była w prywatnych zakładach zbrojeniowych oraz warsztatach legionowych. W dalszej części omówię działalność *fabricae*, czyli państwowych warsztatów zbrojeniowych, powstałych w okresie dominatu.

Rozdział drugi dotyczyć będzie tzw. *fabricenses*, czyli pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych. Poruszę w nim takie problemy, jak: status i kategorie pracowników *fabricae*, rekrutację do tej służby, okres jej trwania, a także przywileje i ograniczenia wynikające z zatrudnienia w państwowych warsztatach zbrojeniowych.

W rozdziale trzecim zajmę się skomplikowanym problemem nadzoru nad warsztatami zbrojeniowymi.

W rozdziale czwartym odniosę się do wynikającego z *lex Iulia de vi publica* zakazu gromadzenia w nadmiarze broni przez osoby prywatne, a także wprowadzonych w drugiej połowie IV w. ograniczeń w używaniu broni, których celem była walka z szerzącym się w centralnej i południowej Italii bandytyzmem.

Rozdział piąty poświęcony zostanie zakazowi sprzedaży broni do *Barbaricum*, który wprowadzono, jak się wydaje, dopiero w okresie późnego dominatu na mocy konstytucji cesarza Marcjana.

W szóstym, najważniejszym rozdziale tej pracy, omówię 85 nowelę Justyniana, w której cesarz wprowadził państwowy monopol na produkcję i dystrybucję broni.

W zakończeniu przedstawię krótko dalsze losy *fabricae* i *fabricenses*, a także podstawowe zmiany w zakresie produkcji i dystrybucji broni w okresie po śmierci Justyniana.

Chciałbym serdecznie podziękować Pani Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej oraz Pani Profesor Annie Tarwackiej, Recenzentkom wydawniczym mojej książki, za wnikliwą lekturę i cenne uwagi. Moim Koleżankom z Zakładu Prawa Rzymskiego, Pani doktor Dobromile Nowickiej oraz Pani doktor Aleksandrze Szymańskiej dziękuję za pomoc w gromadzeniu wielu opracowań, bez których praca ta nigdy by nie powstała.

Rozdział I

Produkcja uzbrojenia dla armii

1. Okres republiki i pryncypatu

Produkcja broni w antycznym Rzymie nie jest dobrze udokumentowana, co jest rzeczą paradoksalną, biorąc pod uwagę fakt, jak wielką rolę odegrała w historii Rzymu armia. Paradoks ten znajduje także odzwierciedlenie we współczesnych badaniach naukowych poświęconych rzymskiej armii i jej uzbrojeniu. Wśród prac dotyczących tej tematyki stosunkowo niewiele jest bowiem publikacji dotyczących wytwarzania broni.

Wytwórczość oręża w państwie rzymskim w okresie republiki i pryncypatu budzi gorące spory i dyskusje wśród znawców tej problematyki. Podstawowe pytanie, na które próbują odpowiedzieć badacze, brzmi: skąd pochodziła dostarczana armii broń? Czy jej głównym producentem były prywatne zakłady zbrojeniowe czy też warsztaty legionowe?

Jest rzeczą pewną, że przez długi okres broń wytwarzana była przede wszystkim w warsztatach prywatnych, prowadzonych przez niezależnych od państwa rzemieślników. W okresie republiki znajdowały się one zarówno w samym Rzymie, jak i ważnych miastach na terenie Italii.

Niektórzy komentatorzy uważają, że system produkcji broni w Rzymie został oparty na wzorcach greckich. Produkcja broni w obrębie murów miejskich była bowiem zjawiskiem znanym już wcześniej w państwach antycznych. Warsztaty zbrojeniowe znajdowały się w Atenach, a także w greckich

koloniach w południowej Italii²⁶. Diodor Sycylijski pisze, że podczas konfliktu między Kartaginą a Sycylią tyran Syrakuz Dionizjusz I przekształcił miasto w wielką fabrykę, w której produkowano broń dla jego wojsk²⁷. Apian wspomina, że Kartagińczycy w czasie konfliktu zbrojnego z Rzymem przestawili się na produkcję wojskową, wytwarzając w stolicy swego państwa każdego dnia duże ilości różnego rodzaju uzbrojenia²⁸. Również Cezar, pisząc

²⁶ Odnośnie do właścicieli warsztatów zbrojeniowych w antycznej Grecji dysponujemy bardzo skąpym materiałem źródłowym. Nieco więcej wiemy o dwóch producentach tarcz w klasycznych Atenach. Pierwszy warsztat należał do znakomitego logografa, czyli płatnego autora mów sądowych (szerzej na ich temat zob. Isajos, *Mowy*, przeł. J. Rominkiewicz, Wrocław 2013, s. 19-26, wraz z cytowaną tam obszerną literaturą), Lizjasza i jego brata Polemarcha. Byli oni synami bogatego Kefalosa z Syrakuz, który według Lizjasza (12,4) został zaproszony do Aten przez Peryklesa, zapewne w celu otworzenia warsztatu w tym mieście. Po śmierci ojca, prawdopodobnie ok. 430 r. p.n.e., synowie uciekli z Aten do Turioi, ogólnohelleńskiej kolonii na południu Italii. Ich proateńska postawa podczas kampanii sycylijskiej zdenierowała miejscowych, dlatego też obaj wrócili do Aten w 412 r., gdzie zajęli się produkcją tarcz. Podczas oligarchicznych rządów tzw. Trzydziestu Tyranów spotkały ich poważne represje. Brata Lizjasza zgładzono z rozkazu tyranów, logografowi zaś udało się uciec. Mienie braci, jako metojków, zostało skonfiskowane. Lizjasz podaje (12,19), że w chwili aresztowania zabrano im m.in. 700 tarcz i 120 niewolników, z których ogromna większość zatrudniona była zapewne w warsztacie produkującym tarcze. Drugim producentem tarcz był wyzwolenciec i bankier Pasion, o którym pisze Demostenes (36,4). Warsztat ten stał się jego własnością przed 380 r. p.n.e. (tak J.K. Davies, *Athenian Propertied Families: 600-300 B.C.*, New York 1971, s. 430). Mówca nie podaje jednak liczby zatrudnionych w warsztacie niewolników. Pisze jedynie (36,11), że przynosił on jeden talent dochodu rocznie, co może sugerować, że było w nim zatrudnionych co najmniej 60 niewolników (zob. P. Acton, *Poiesis: Manufacturing in Classical Athens*, Oxford 2014, s. 138-143).

²⁷ *Biblioteka historyczna* 14,41-43.

²⁸ *Historia rzymska* 8,93: και δημιουργεῖται μὲν τὰ δημόσια τεμένη καὶ ἱερὰ πάντα, καὶ εἴ τι ἄλλο εὐρύχωρον ἦν, ἐγένετο: εἰργάζοντο δὲ ὁμοῦ ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες ἡμέρας τε καὶ νυκτός, μὴ ἀναπαύομενοι καὶ σίτον αἰρούμενοι παρὰ μέρος, ἐπὶ ὄρωτακτῶ, θυρεοὺς ἑκατὸν ἡμέρας ἐκάστης καὶ ξίφη τριακόσια καὶ καταπελτικὰ βέλη χίλια, σαυνία δὲ καὶ λόγχας πενκακοσίας, καὶ καταπέλας ὅσους δυνήθειεν. ἐς δὲ τὰς ἐπιτάσεις αὐτῶν ἀπέκειραντὰς γυναῖκας, τριῶν ἐτέρων ἀπορία. – „Gaje święte, wszystkie świątynie i wszelkie inne obszerniejsze place zmieniły się na warsztaty, w których zarówno mężczyźni, jak i kobiety pracowali dniami i nocą, odpoczywając i posilając się na zmianę w określonym czasie. W ten sposób wyrabiali codziennie 100 tarcz, 300 mieczów, 1000 pocisków do katapult, 500 oszczepów i włóczni oraz katapult tyle, ile zdołali. W braku innego włośia kobiety obcięły sobie włosy, z których wyrabiano liny do napinania wyrzutni” (Apian z Aleksandrii, *Historia rzymska*, przeł. L. Piotrowicz, Wrocław 1957).

o oblężeniu Massilii, podaje, że obrońcy tego miasta uruchomili warsztaty zbrojeniowe²⁹.

Nazwiska prywatnych wytwórców broni można znaleźć na niektórych elementach żołnierskiego ekwipunku³⁰. Wyprodukowany przez siebie oręż dostarczali oni nie tylko wojsku, ale także do szkół gladiatorów, a jakością ich produktów była niezwykle wysoka³¹. Wyrabiane przez nich luksusowe produkty były poszukiwane, jak się wydaje, przede wszystkim przez dowódców, którzy byli w stanie zapłacić dużo więcej za swój ekwipunek niż szeregowi legionieści. Tacy specjaliści w swojej dziedzinie mogli nie tylko realizować kontrakty dla wojska, ale także szkolić w produkcji broni pracowników warsztatów legionowych, które z biegiem czasu pojawiły się w stałych obozach wojskowych. Trudno jednak przyjąć, że uznany mistrz wraz ze swym zespołem pracowników, składającym się z co najmniej kilku osób, przemierzał pogranicza państwa, oferując swoje wyroby. Zdolność przemieszczania się takich grup była bardzo ograniczona, a obszar ich działalności nie wykraczał, jak się wydaje, poza granice jednej prowincji. Wysoko wykwalifikowani prywatni producenci nie byli raczej

²⁹ *Wojna domowa* 1,34,4-5: *Massilienses portas Caesari clauserant; Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolabant, ad se vocaverant, frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem conve-xerant, armorum officinas in urbe instituerant, muros portas classem reficiebant.* – „Mas-sylijszczycy przyjęli przekazane im polecenia i zamknęli bramy przed Cezarem; zawezwali do siebie Albików, barbarzyńców, którzy od dawna znajdowali się pod ich opieką i zamieszkiwali góry powyżej Massylii; z sąsiednich okolic, a także ze wszystkich grodów zwieźli do miasta zboże; w mieście uruchomili warsztaty zbrojeniowe; przystąpili do naprawy murów, bram i floty” (*Corpus Caesarianum*, tłum. i oprac. E. Konik, W. Nowosielska, Wrocław 2003).

³⁰ Np. na pochwie mieczy z Vindonissy i Strasburga (zob. E. Ettliger, M. Hartmann, *Fragmente einer Schwertscheide aus Vindonissa und ihre Gegenstücke vom Grossen St. Bernhard*, „Jahresbericht / Gesellschaft Pro Vindonissa” 1984, s. 7-8 oraz 38), a także na pochwie sztyletu z Oberammergau (zob. G. Ulbert, *Gaius Antonius: der Meister des silbertauschier-ten Dolches von Oberammergau*, BVbl 1974, vol. 36, s. 44-49).

³¹ Zob. А.Е. Негин, *Частные локальные оружейные мастерские эпохи принципата и продукция «бродячих» оружейников*, „История” 2011, vol. 4 (1), s. 227; *idem*, *Вооружение римской императорской армии: экономические, технологические и организационные аспекты производства и снабжения*, Москва 2011.

zainteresowani dużą liczbą wytwarzanych produktów, ale ich jakością. Niektórzy komentatorzy przyjmują, że w okresie pryncypatu dostawy broni dla armii były realizowane głównie przez osoby prywatne³².

Jochen Garbsch zasugerował, że w państwie rzymskim funkcjonowały także wędrownie grupy rzemieślników, które przemieszczały się pomiędzy stałymi obozami wojskowymi, uzupełniając znajdujące się w nich lokalne arsenały i – w zależności od nasycenia lokalnego rynku – udawały się do kolejnej bazy wojskowej, zabierając ze sobą próbki poszczególnych elementów dekoracyjnych, aby je złożyć na miejscu zgodnie z życzeniem klienta³³.

Od reform wojskowych Mariusza wyposażenie wojska stało się obowiązkiem państwa³⁴. Zniesiono cenzus majątkowy, który ograniczał do tej pory dostęp do wojska dla ludności najuboższej, której nie było stać na zakup wojskowego ekwipunku. Wypłacany przez państwo żołd miał pokryć koszty związane ze służbą, w tym wydatki na uzbrojenie³⁵.

³² Zob. np. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920, s. 99 i n.; J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr.*, „Berichte der Römisch-Germanischen Kommission” 1976, vol. 57, s. 81.

³³ Szerzej zob. J. Garbsch, *op. cit.*, s. 17-18.

³⁴ E. Gabba, *Republican Rome: The Army and the Allies*, Oxford 1976, s. 9-19; L. Keppie, *The Making of the Roman Army*, London 1984, s. 61-63; P. Connolly, *Historia armii rzymskiej*, przeł. P. Latko, Wrocław 1992, s. 26-27; A.W. Lintott, *The Roman Empire and its Problems in the Late Second Century*, [w:] J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic 146-43 BC*, Cambridge 1994, s. 16-39; G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries AD*, London 1998, s. 19-22; G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, przeł. A. Gierlińska, Poznań 2003, s. 113; A.K. Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London 2004, s. 46-47; J. Serrati, *Warfare and the State*, [w:] P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. 1. *Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*, Cambridge 2008, s. 496-497; A. Graczkowski, *Armia rzymska...*, s. 138; *idem*, *O reformie...*, s. 249.

³⁵ W źródłach znaleźć można krytykę jego wysokości. Tacyt, *Roczniki* 1,17: *Enim vero militiam ipsam gravem, infructuosam: denis in diem assibus animam et corpus aestimari: hinc vestem armamentoria, hinc saevitiam centurionum et vacationes munerum redimi.*

Reforma wojskowa Mariusza spowodowała stopniową standaryzację uzbrojenia³⁶. Mariusz uznał, że legion winien posiadać jednolite uzbrojenie. Homogenizacja oręża była możliwa dzięki temu, że uzbrojenia dostarczało teraz państwo, z racji tego że przejęło na siebie koszty utrzymania wojska³⁷.

Podczas pobytu żołnierzy w obozach nie trzymali oni broni przy sobie. Przechowywano ją w pomieszczeniu, które otwierało się zwykle na *praetorium*, a kontrolę nad nim sprawował *custos armorum* lub *armamentarii*. Już w okresie republiki istniały także w Rzymie *armamentaria*, czyli arsenały, w których przechowywano nadwyżki wyprodukowanej broni³⁸.

Pozbycie się broni traktowano w rzymskim prawie wojskowym jako *crimen grave*³⁹. Weterani po zakończeniu służby wojskowej musieli

– „Zaiste, sama służba wojskowa jest ciężka i pozbawiona korzyści, kiedy na dziesięć asów dziennie szacuje się duszę i ciało, za to musi się kupić odzież, broń, namioty, za to okupić srogość setników i zwolnienie od prac służbowych” (wszystkie przekłady Tacyty według: Tacyt, *Dziela*, przeł. S. Hammer, t. 1, Warszawa 1957). Zob. też M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 262.

³⁶ Zob. L. Keppie, *op. cit.*, s. 22; Z. Żygulski jun., *op. cit.*, s. 118-119; M.T. Burns, *The Homogenisation of Military Equipment under the Roman Republic*, „Digressus”, Supplement I, 2003, s. 60-85; A. Graczkowski, *O reformie...*, s. 249-250.

³⁷ Oprócz osobistej broni żołnierze potrzebowali amunicji, sprzętu „artyleryjskiego” i obłęźniczego. Państwo musiało też zaopatrzyć wojsko w racje żywnościowe, ubrania, namioty, konie oraz furaz. K. Hopkins, *Rome, Taxes, Rents and Trade*, [w:] W. Scheidel, S. von Reden (eds.), *The Ancient Economy*, New York 2002, s. 199, szacuje, że roczny koszt utrzymania armii w połowie I w. wynosił ok. 450 milionów sestercji. Na temat wydatków państwa rzymskiego na wojsko zob. też R. Duncan-Jones, *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge 1990; H. Elton, *Sztuka wojenna w rzymskiej Europie 350-425*, przeł. Ł. Różycki, Oświęcim 2013, s. 105-108; A.E. Негин, *Об экономических аспектах оружейного производства в риме эпохи принципата*, „История” 2008, vol. 6, s. 171-177; W. Treadgold, *Bizancjum i jego armia 284-1081*, przeł. M. Grabska-Ryńska, Wodzisław Śląski 2011, s. 166-174.

³⁸ Zob. A. von Domaszewski, s.v. *Armamentarium*, RE 2,1 (1895), szp. 1176.

³⁹ D. 49,16,14,1 PAULUS *libro singulari de poenis militum: (...)* 1. *Arma alienasse grave crimen est et ea culpa desertioni exaequatur; utique si tota alienavit: sed et si partem eorum, nisi quod interest. Nam si tibiale vel umerale alienavit, castigari verberibus debet, si vero lorica scutum galeam gladium, desertori similis est. Tironi in hoc crimine facilius parceretur armorumque custodi plerumque ea culpa imputatur; si arma militi commisit non*

najczęściej zostawić swą broń, którą odkupywała ich jednostka⁴⁰. Legion zatrzymywał także uzbrojenie żołnierzy, którzy zginęli. Z tych powodów na niektórych egzemplarzach broni można znaleźć wygrawerowane imiona kolejnych jej posiadaczy⁴¹. Część broni udawało się odzyskać, na przykład oręż zdobyty od przeciwnika podczas wojen domowych albo odebrany po zwycięskich bitwach⁴². Odzyskane uzbrojenie, które uległo uszkodzeniu, poddawano – jeśli było to możliwe – naprawom⁴³.

Wraz z rozpoczęciem podbojów ziem położonych poza Italią pojawiło się większe zapotrzebowanie na broń. Rosnące potrzeby armii wymusiły istotne zmiany w zakresie produkcji oręża. Na ziemiach tych nie było bowiem rozwiniętej sieci miast, w których funkcjonowały prywatne warsztaty zbrojeniowe. Produkcja nowej broni, zwłaszcza podczas kampanii wojennych, wykraczała poza możliwości żołnierzy. Mogli oni dokonywać jedynie prostych napraw swej broni oraz poddawać ją konserwacji⁴⁴. Część

suo tempore. – „PAULUS w księdze jedynej monografii *O karach wymierzanych żołnierzom:* (...) 1. Pozbycie się broni jest ciężkim przestępstwem i takie bezprawne działanie jest równe dezercji, zwłaszcza jeśli <żołnierz> pozbył się całej <broni>. Lecz jeśli jej części, to ma znaczenie, czego się pozbył. Jeśli bowiem pozbył się nagolenników czy peleryny, powinien być ukarany chłostą, jeśli zaś pancerza, tarczy, hełmu czy miecza, podobny jest do dezertera. Rekrut przy takim przestępstwie łatwiej uzyskuje przebaczenie, a wina jest zwykle przypisywana zbrojmistrzowi, jeśli powierzył broń w niewłaściwym czasie”.

⁴⁰ J.F. Gilliam, *The Deposita of the Auxiliary Soldier* (P. Columbia inv. 325), BJ 1967, vol. 167, s. 237-238; D.J. Breeze, *The Ownership of Arms in the Roman Army*, „Britannia” 1976, vol. 7, s. 93-95; M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 9; M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 262-266; D. Woods, *The Ownership and Disposal of Military Equipment in the Late Roman Army*, JRMES 1993, vol. 4, s. 55-65.

⁴¹ Zob. R. MacMullen, *Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire*, AJA 1960, vol. 64, s. 23-40.

⁴² Po zwycięskiej bitwie pod Farsalos Gajusz Juliusz Cezar nakazał żołnierzom pokonanego Pompejusza złożyć broń (*Wojna domowa* 3,98,1): *Caesar prima luce omnes eos, qui in monte considerant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque arma proicere iussit.* – „O świtaniu Cezar wydał rozkaz, aby wszyscy pompejańczycy, którzy usadowili się na wzgórzu, zeszedli z wyżyn na równinę i złożyli broń”.

⁴³ Zob. A. Graczkowski, *Armia rzymska...*, s. 167.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 164-167.

produkcji broni musiała zostać przeniesiona w odległe rejony, w których stacjonowały legiony⁴⁵.

Drugim źródłem zaopatrzenia rzymskiej armii w broń były warsztaty legionowe. O legionowych *fabricae* wspomina w *Zarysie wojskowości* Wegecjusz (2,11):

Habet praeterea legio fabros tignarios structores carpentarios ferrarios, pictores reliquosque artifices ad hibernorum aedificia fabricanda, ad machinas turres ligneas ceteraque, quibus vel expugnantur adversariorum civitates vel defenduntur propriae, praeparatos, qui arma vehicula ceteraque genera tormentorum uel nova facerent vel quassata repararent. Habebant etiam fabricas scutarias loricarias arcuarias, in quibus sagittae missibilia cassides omniaque armorum genera formabantur. Haec enim erat cura praecipua, ut quicquid exercitui necessarium videbatur numquam deesset in castris, usque eo, ut etiam cunicularios haberent, qui ad morem Bessorum ducto sub terris cuniculo murisque intra fundamenta perfossis inprovisi emergerent ad urbes hostium capiendas. Horum iudex proprius erat praefectus fabrum.

„Każdy legion ma ponadto swoich cieśli, budowniczych, kołodziejów, kowali, malarzy i wielu innych rzemieślników. Wszyscy oni pracują nad budową koszar obozowych na czas zimowych leży, sporządzając drewniane wieże i inne maszyny służące do oblegania miast nieprzyjacielskich lub obrony własnych grodów; oni również wyrabiają nową lub naprawiają zniszczoną broń, wozy i wszelkie maszyny wojenne. (...) na terenie obozu mieściły się także wytwórnie tarcz, pancerzy, łuków, gdzie wyrabiano strzały, broń oszczepniczą, hełmy – słowem broń wszelkiego rodzaju. Przykładano dawniej tak wielką wagę do tego, by nigdy nic nie brakowało w obozie, co w danej chwili może okazać się potrzebne dla wojska, że idąc wzorem Bessów trzymano nawet górników przy armii. Zadaniem ich było drążyć podziemne przejścia i tak głęboko podkopać się pod mury nieprzyjacielskiego grodu, by móc

⁴⁵ M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 16-17.

niespodziewanie wynurzyć się po drugiej stronie i w ten sposób opanować miasto wroga. Nad tymi wszystkimi rzemieślnikami władzę sprawował dowódca obsługi rzemieślniczej, zwany *praefectus fabrum*⁴⁶.

Wegecjusz napisał swe dzieło prawdopodobnie u schyłku IV w.⁴⁷, korzystając z utworów wcześniejszych autorów, zajmujących się również tą problematyką: Katona, Taruntenua Paternusa, Iuliusa Frontinusa oraz Corneliusa Celsusa⁴⁸.

Potwierdzenie faktu, iż w rzymskich obozach wojskowych mieściła się kwatera rzemieślników, znajdujemy także u Józefa Flawiusza⁴⁹ oraz u Pseudo-Hyginusa⁵⁰. Żaden z tych autorów nie wspomina jednak o produkcji broni w legionach.

Ważnym źródłem świadczącym o tym, że w obozach wojskowych w czasach wczesnego pryncypatu naprawiano i produkowano uzbrojenie, są źródła papirologiczne i archeologiczne.

Do pierwszej grupy należy papirus z kolekcji berlińskiej (P. Berl. 6765=CHLA 10.409), pochodzący z II lub III w.⁵¹ Zawiera on zapis dwóch dni działalności jednego z rzymskich legionów, prawdopodobnie *legio II Traiana Fortis*⁵². Czytamy w nim, że jednego dnia w warsztacie obozowym

⁴⁶ Zob. Flawiusz Wegecjusz Renatus, *Zarys wojskowości ksiąg cztery*, przeł. A.M. Kormornicka, „Meander” 1973, R. 28, nr 10, s. 400-417; nr 11-12, s. 485-501 oraz „Meander” 1974, R. 29, nr 4-5, s. 198-232, nr 7-8, s. 333-352.

⁴⁷ Szerzej na temat datacji zob. W. Goffart, *The Date and Purpose of Vegetius’ „De re militari”*, „Traditio” 1977, vol. 33, s. 65-100; *Vegetius: Epitome of Military Science*, transl. N.P. Milner, Liverpool 2001, s. XXXVII-XLI.

⁴⁸ Szerzej zob. *Vegetius: Epitome...*, s. XVIII-XXV.

⁴⁹ *Wojna żydowska* 3,5,2.

⁵⁰ Pseudo-Hyginus, *O wytyczaniu obozów wojskowych* 4 oraz 35. Na temat datacji tego traktatu zob. Pseudo-Hyginus, *O wytyczaniu obozów wojskowych*, przeł. I. Łuć, K. Królczyk, Poznań 2010, s. 9. Szerzej na temat rzymskich obozów wojskowych zob. M.C. Bishop, *Handbook of Roman Legionary Fortresses*, Barnsley 2012.

⁵¹ Zob. A. Bruckner, R. Marichal (ed.), *Chartae Latinae Antiquiores, Part X, Germany I*, Zürich 1979, s. 6-7; <https://berlpap.smb.museum/11833/> (dostęp 02.06.2021).

⁵² Zob. M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 3. Legion ten utworzył Trajan na początku II w. Szerzej na jego temat zob. B. Isaac, I. Roll, *Legio II Traiana in Judaea*, ZPE 1979, vol. 33, s. 149-156; S. Daris, *Legio II Traiana Fortis*, [w:] Y. Le Bohec, *Les légions*

zatrudnionych było 100 mężczyzn. Wśród nich: *immunes*, *cohortales*, cywile i grupa określana jako *galliari* (być może byli to niewolnicy). Papirus zawiera także listę produkowanych przedmiotów: dwa rodzaje tarcz (*scuta planata* i *scuta talaria*), żelazne talerze, łuki (*arcus*) i wyposażenie balisty (*capitula ballistaria*). Tekst ten jest cenny ze względu na możliwość określenia wielkości produkcji i liczby zaangażowanych przy niej pracowników.

Papirus ten wymienia tzw. *immunes*, którzy ze względu na swoją pracę byli zwolnieni ze zwykłych obowiązków publicznych⁵³. Osoby te wylicza szczegółowo Taruntenus Paternus, prawnik działający za panowania Marka Aureliusza i Kommodusa, we fragmencie dzieła *O prawie wojskowym*, zachowanym w *Digestach Justyniańskich*.

D. 50,6,7:TARRUNTENUS PATERNUS *libro primo militarium: Quibusdam aliquam vacationem munerum graviorum condicio tribuit, ut sunt menses, optio valetudinarii, medici, capsarii, et artifices et qui fossam faciunt, veterinarii, architectus, gubernatores, naupegi, ballistrarii, specularii, fabri, sagittarii, aerarii, bucularum structores, carpentarii, scandularii, gladiatores, aquilices, tubarii, cornuarii, arcuarii, plumbarii, ferrarii, lapidarii, et hi qui calcem cocunt, et qui silvam infindunt, qui carbonem caedunt ac torrent. In eodem numero haberi solent lani, venatores, victimarii, et optio fabricae, et qui aegris praesto sunt, librarii quoque qui docere possint, et horreorum librarii, et librarii depositorum, et librarii caducorum, et adiutores corniculariorum, et stratores, et polliones, et custodes armorum, et praeco, et bucinator. Hi igitur omnes inter immunes habentur.*

de Rome sous le Haut-Empire, Lyon 2000, s. 359-363; R. Urloiu, *Legio II Traiana Fortis and Judea under Hadrian's Reign*; <http://cogito.ucdc.ro/n4e/LEGIO-II-TRAIANA-FORTIS-AND-JUDAEA-UNDER-HADRIAN-REIGN.pdf> (dostęp 20.06.2020); S. Miserachs García, L. Castillo Campillo, *Los inicios y primeras localizaciones de la Legio II Traiana Fortis*, „*Gladus*” 2018, vol. 38, s. 89-97.

⁵³ Zob. O. Fiebiger, s.v. *Immunes*, RE 9,1 (1914), szp. 1133-1134; D.J. Breeze, *The Organisation of the Career Structure of the Immunes and Principales of the Roman Army*, BJ 1974, vol. 174, s. 245-292.

„TARRUNTENUS PATERNUS w księdze pierwszej monografii *O prawie wojskowym*: Niektórym osobom, ze względu na wykonywaną profesję, przysługuje zwolnienie od bardziej uciążliwych obowiązków publicznych. Takimi są miernicy, asystenci w szpitalach, lekarze, szatniarze w łaźniach miejskich, konstruktorzy wykopów, weterynarze, architektki, zarządcy, budowniczości statków, rzemieślnicy wyrabiający kusze, producenci grotów, kowale, producenci strzał, wyrobów brązowych, szyszaków, cieśle, dekarze, płatnerze, wytwórcy rur, trąb oraz łuków, producenci przedmiotów z ołowiu i żelaza, kamieniarze, oraz ci, którzy wypalają wapno, ścinają drzewa i którzy produkują węgiel drzewny. Do takich ludzi zwyczajowo zalicza się również rzeźników, łowczych, handlarzy zwierzętami ofiarnymi, pomocników rzemieślników, tych, którzy troszczą się o osoby chore, nauczycieli pisania, sekretarzy pracujących w spichlerzach i w przechowalniach oraz tych, którzy zajmują się spadkami bezdziedzicznymi, <jak również> pomocników pisarzy sądowych, koniuszych, kuśnierzy, pracowników zbrojowni, a także heroldów i trębaczy. Wszystkie te osoby traktowane są jako te, którym przysługuje zwolnienie <od ponoszenia niektórych bardziej uciążliwych obowiązków publicznych>”.

Dzieło Tarruntenu Paternusa powstało w drugiej połowie II w. Niektórzy badacze przypuszczają jednak, że przedstawiony w D. 50,6,7 system mógł działać już wcześniej⁵⁴. Wśród *immunes* znaleźli się również rzemieślnicy wytwarzający różne rodzaje albo części uzbrojenia, między innymi wytwórcy kusz, producenci grotów, kowale, producenci strzał i szyszaków, płatnerze.

Cennym źródłem potwierdzającym fakt produkcji uzbrojenia w obozach wojskowych są również dwie drewniane tabliczki do pisania, odnalezione w dawnym rzymskim obozie legionowym w Vindolanda na

⁵⁴ Zob. G.R. Watson, *The Roman Soldier*, London 1969, s. 75-77; M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 3.

terenie rzymskiej Brytanii⁵⁵. Na pierwszej z nich (Tab. Vindol. 155), datowanej na ok. 97-105 r., podano informację, że 25 kwietnia do pracy w warsztatach wysłano 343 mężczyzn⁵⁶. Na drugiej (Tab. Vindol. 160), datowanej na ok. 120-130 r., znajduje się fragmentaryczna lista nazwisk mężczyzn, uszeregowanych według wieku, obejmująca *gladiarii*, *fabri* i *scutarii*⁵⁷. Pierwsza tabliczka może być dowodem na to, że duże grupy żołnierzy były przypisane do fabryk, druga natomiast, że produkcja broni mogła być jednym z zadań legionowych warsztatów zbrojeniowych⁵⁸.

Źródła wydają się zatem potwierdzać, że armia brała udział w produkcji broni w okresie pryncypatu. Stwierdzenie Wegecjusza (2,11), że warsztaty zbrojeniowe znajdowały się przy każdym legionie, jest jednak kwestionowane⁵⁹. W każdym legionie znajdowali się natomiast z pewnością rzemieślnicy, którzy naprawiali uszkodzoną broń. Legionowe warsztaty zbrojeniowe funkcjonowały przede wszystkim w stałych obozach wojskowych, w mniejszym stopniu również w obozach zimowych (*castra hiberna*)⁶⁰. Oprócz innych rodzajów produkcji rzemieślniczej⁶¹ rozwijała

⁵⁵ Był to rzymski fort (*castrum*) na południe od Wału Hadriana. Jego ruiny znajdują się w północnej Anglii, w pobliżu wioski Bardon Mill w Northumberland. Rzymianie okupowali go od około 85 do 370 r. Stacjonowały w nim oddziały pomocnicze (*auxilia*) piechoty albo kawalerii. Od początku III w. była to *Equitata Cohors IV Gallorum*. Głównym zadaniem załogi fortu było strzeżenie rzymskiej drogi („Stanegate”), biegnącej od rzeki Tyne do Solway Firth, zatoki na pograniczu Anglii i Szkocji, w północnej części Morza Irlandzkiego. Szerzej na temat tego obozu zob. R. Birley, *Vindolanda: a Roman Frontier Post on Hadrian's Wall*, London 1977.

⁵⁶ A.K. Bowman, J.D. Thomas, *Vindolanda: The Latin Writing Tablets*, London 1983, s. 77-79. Zob. też <http://romaninscriptionsofbritain.org./inscriptions/TabVind155> (dostęp 16.05.2021).

⁵⁷ Zob. A.K. Bowman, J.D. Thomas, *op. cit.*, s. 81-83. Zob. też <http://romaninscriptionsofbritain.org./inscriptions/TabVind160> (dostęp 16.05.2021).

⁵⁸ M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 3.

⁵⁹ Uczynił to już R. Grosse, *op. cit.*, s. 98-99.

⁶⁰ Zob. M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 13.

⁶¹ Zob. N. Hanel, *Fabricae, Werkstätten und handwerkliche Tätigkeiten des Militärs in den Nordprovinzen des römischen Reiches*, [w:] A. Morillo (ed.), *Arqueología militar romana en Hispania: Producción y abastecimiento en el ámbito militar*, León 2006, s. 19-32.

się tam również wytwórczość o charakterze militarnym⁶². Legionowe warsztaty zbrojeniowe, działające w okresie pryncypatu, zostały zidentyfikowane w takich miejscowościach, jak np.: Nijmegen⁶³, Haltern⁶⁴, Hofheim⁶⁵, Valkenburg⁶⁶, Oberstimm⁶⁷, Inchtuthil⁶⁸, Wiesbaden⁶⁹, Meinz⁷⁰ czy Vindolanda⁷¹. Znalezione w nich bezpośrednie dowody na obróbkę żelaza i stopów miedzi, drewna, kości i skóry, także szereg produktów odpadowych, surowców lub materiałów ściśle związanych z procesem produkcyjnym oraz narzędzi typowych dla kowala czy płatnerza⁷². Mamy też dowody na gromadzenie w obozach zasobów złomu żelaznego, którego część, potrzebna do bieżącej produkcji i napraw, była zabierana wraz z wymarszem oddziałów⁷³. Stosowanie złomu zapewniało niewielkie zapotrzebowanie na rudę żelaza. Armia w trakcie kampanii wojennych nie musiała zatem lokalizować jej złóż ani uzupełniać jej zapasów⁷⁴.

⁶² Zob. B. Van Daele, *The Military Fabricae in Germania Inferior from Augustus to A.D. 260/270*, JRMES 1999, vol. 10, s. 125-136.

⁶³ Zob. B. van Daele, *Roman Military Equipment and Horse Gear from the Hunerberg at Nijmegen. Finds from the Augustan Military Base and Flavio-Trajanic Castra and Canabae Legionis*, Nijmegen 2020, s. 126-129.

⁶⁴ Zob. S. von Schnurbein, *Der römischen Militärlager bei Haltern. Bericht über die Forschungen seit 1899*, BAW 1974, vol. 14, s. 65-66.

⁶⁵ Zob. E. Ritterling, *Das frühromische Lager bei Hofheim i.T. Ausgrabungs- und Fundbericht*, „Annalen des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung” 1904, vol. 34, s. 8-14.

⁶⁶ Zob. H. Schonberger, *Valkenburg Z.H.: Praetorium oder Fabrica*, „Germania” 1979, vol. 57, s. 135-141.

⁶⁷ Zob. H. Schonberger, *Kastell Oberstimm: die Grabungen von 1968 bis 1971*, „Limesforschungen” 1978, vol. 18, s. 30 i n.

⁶⁸ Zob. M.V. Taylor, D.R. Wilson, *Roman Britain in 1960. I Sites explored*, JRS 1961, vol. 51, s. 161.

⁶⁹ Zob. E. Ritterling, *Das Kastell Wiesbaden*, „Der obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches” 1909, Band 2b, Nr 31, s. 32-36.

⁷⁰ Zob. A. Heising, *Die militärischen Werkstätten (fabricae) des Legionslagers von Mogontiacum/Mainz*, [w:] F. Kemmers, T. Maurer, B. Rabe (hrsg.), *LEGE ARTIS. Festschrift für Hans-Markus von Kaenel*, „Frankfurter Archäologische Schriften” 2014, vol. 25, s. 21-37.

⁷¹ R. Birley, *Vindolanda...*, s. 111-115.

⁷² Zob. M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 5-7.

⁷³ *Ibidem*, s. 7.

⁷⁴ *Ibidem*.

Rzymianie zamawiali także niekiedy broń na potrzeby kampanii w różnych częściach imperium u miejscowej ludności. Fakt ten potwierdza kilka źródeł od I do IV w.⁷⁵

2. Okres dominatu

System produkcji broni, który Rzymianie stworzyli w okresie republiki i pryncypatu, nie przystawał do zmian, jakie zaszły w rzymskiej

⁷⁵ Piszząc o wojnach domowych za Wespazjana, Tacyt stwierdza (*Dzieje* 2,82): *Prima belli cura agere dilectus, revocare veteranos; destinantur validae civitates exercendis armorum officinis*. – „Pierwszą troską wojenną było poczynienie zaciągów i powtórne powołanie weteranów; wyznaczono wybitne miasta, ażeby w nich wytwórnie broni uruchomić”. Kasjusz Dio z kolei przytacza następujący fakt (*Historia rzymska* 69,12): Ἰουδαῖοι (...) παρόντος μὲν ἔν τε τῇ Αἰγύπτῳ καὶ αὐθις ἐν τῇ Συρίᾳ τοῦ Ἀδριανοῦ ἡσύχαζον, πλὴν καθ' ὅσον τὰ ὅπλα τὰ ἐπιταχθέντα σοφίσιν ἤττον ἐπιτήδεια ἐξεπίτηδες κατεσκευάσαν ὡς ἀποδοκιμασθεῖσιν αὐτοῖς ὑπ' ἐκεῖνων χρήσασθαι. – „Kiedy Hadrian był w Egipcie i ponownie w Syrii, Żydzi zachowywali spokój, tyle tylko że broń, którą nakazano im wykonać, celowo zrobili gorszej jakości, aby [Rzymianie] uznali ją za nieprzydatną, a oni mogli z niej skorzystać” (przekład autora). Z tego tekstu jasno wynika, że Żydzi zostali wezwani do dostarczenia Rzymianom broni. Nie jest jednak rzeczą jasną, czy rzemieślnicy żydowski byli opłacani za swoją pracę, czy też zmuszono ich do produkcji tego sprzętu. Fragment papirusu ze schyłku II w. zawiera potwierdzenie transakcji dokonanej między armią rzymską a mieszkańcami Soknopaiou Nesos w nomie arsinoickim (Stud. Pal. 22.92). Wystawił je w imieniu armii niejaki Flawiusz Sylwanus. Czytamy w nim m.in.: ἀπέσχον παρ' ὑμῶν τὰ ἐπ[ι-]μερισθέντα ἡμῖν ἀκόντια ἐκ φύνειακος ὧν κατέβαλλον ἡμῖν τὴν ὀρισμένην τιμὴν δημοσείας. – „Odebrałem od was oszczepy z drewna palmowego, wyliczone dla nas, za które zapłaciłem uzgodnioną cenę z publicznych pieniędzy” (przekład autora). Można założyć, że Rzymianie zamówili w tej wiosce pewną liczbę oszczepów palmowych. Nie wiemy, czy wyprodukowane je na podstawie umowy, czy też wioska została zmuszona do ich wykonania. Pokwitowanie nie zawiera kwoty uzgodnionej zapłaty. Ammianus Marcellinus tak pisze natomiast o przygotowaniach Juliana Apostaty do wojny (*Dzieje rzymskie* 21,6,6): *Parabantur nihilo minus externorum atque civilium instrumenta bellorum, et augebatur turmarum equestrium numerus, parique studio supplementa legionibus scripta sunt, indictis per provincias tirociniis, omnisque ordo et professio vexabatur, vestem armaque exhibens et tormenta, aurum quin etiam et argentum, multiplicisque rei cibariae copias, et diversa genera iumentorum*. – „Niemniej jednak trwały przygotowania do wojen zewnętrznych i domowych. Powiększono liczbę oddziałów konnych i z równą gorliwością rozpisano uzupełniający zaciąg do legionów; powołano rekrutów w prowincjach. Każdy stan i zawód był zmuszony dostarczyć odzież, broń, maszyny wojenne, a nawet złoto i srebro oraz w większej ilości zapasy żywności i różnego rodzaju podwojdy” (wszystkie przekłady tego źródła na podstawie: Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. 1-2, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 2002).

ekonomicie i systemie wojskowym po wygaśnięciu dynastii Sewerów⁷⁶. Podstawą nowego stały się państwowe warsztaty zbrojeniowe (*fabricae*)⁷⁷. Do tej istotnej zmiany doszło za panowania Dioklecjana (284-305)⁷⁸.

Mike Bishop uważa, że w okresie pryncypatu, zwłaszcza w I i na początku II w., armia zaspokajała swe potrzeby na nową broń w większości sama, co wpłynęło na osłabienie produkcji oręża w warsztatach prywatnych⁷⁹. Na Zachodzie odchodzono jednak stopniowo od wyłącznie legionowej produkcji broni⁸⁰. Jak było na Wschodzie, nie jest, zdaniem tego uczonego, rzeczą zbyt jasną, gdyż legiony w wielu miastach miały dostęp do prywatnych wytwórców broni. Zatem w niektórych częściach państwa armia mogła być w zakresie produkcji broni bardziej samowystarczalna, w innych zaś posiłkowała się produkcją prywatnych rzemieślników. Dotyczyć to mogło zwłaszcza płatnerzy⁸¹. Znaczący problematyki podkreślają, że wojny domowe z połowy III w. doprowadziły do zmian w zakresie infrastruktury wojskowej. Wiele legionów zmieniło swoją lokalizację, część warownych obozów, wraz ze zgromadzoną w nich produkcją zbrojeniową oraz magazynami uzbrojenia, została, przynajmniej na pewien okres, porzucona. Silna i mobilna armia była w coraz mniejszym stopniu samowystarczalna, stając się coraz bardziej zależną od producentów prywatnych⁸². Ci również odczuwali w tym czasie różnego

⁷⁶ Zob. P. Letki, *Kawaleria Dioklecjana...*, s. 91.

⁷⁷ Zob. M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 17

⁷⁸ Szerzej na temat reform wojskowych Dioklecjana i jego następców zob. B. Campbell, *The Military Reforms of Diocletian and Constantine*, [w:] A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 12, *The Crisis of Empire, a.d. 193-337*, Cambridge 2007, s. 120-127; P. Letki, *Kawaleria Dioklecjana...*, s. 55-82; A. Szopa, *Armia rzymska w IV wieku*, [w:] P. Filipczak, R. Kosiński (red.), *Świat rzymski w IV wieku*, Kraków 2015, s. 392-397. Szerzej na temat armii w późnym cesarstwie zob. P. Southern, K.R. Dixon, *The Late Roman Army*, London/New Haven 1996.

⁷⁹ M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 13.

⁸⁰ Zob. S. James, *The Fabricae: State Arms Factories of the Later Roman Empire*, [w:] J.C.N. Coulston (ed.), *Military Equipment and Identity of Soldiers*, Oxford 1988, s. 270.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

rodzaju trudności związane z chaosem w państwie. Szczególnie niebezpieczny był dla nich spadek wartości pieniądza. Nie mogli sprzedawać oficjalnie broni osobom prywatnym, ponieważ prawo, od czasu uchwalenia *lex Iulia de vi publica*, zabraniało osobom prywatnym gromadzenia oręża w nadmiarze⁸³. Jedyнным legalnym rynkiem zbytu broni była więc armia, która płaciła wytwórcom oręża prawdopodobnie gotówką. Na skutek coraz większej inflacji pieniądze traciły jednak na wartości. Prywatni producenci broni mogli mieć w tej sytuacji problemy z zakupieniem surowców. Część z nich zapewne zbankrutowała, inni musieli się przekwalifikować. Jeśli armia miała być dalej zaopatrywana w broń, należało wprowadzić zmiany do funkcjonującego dotąd modelu produkcji uzbrojenia. Jest rzeczą wielce prawdopodobną, że prywatni wytwórcy przeszli na utrzymanie państwa, które dostarczało im surowców do produkcji, a następnie odbierało zamówiony asortyment⁸⁴. Prywatni rzemieślnicy w tej branży zostali zatem stopniowo całkowicie uzależnieni od państwa. Władza centralna nie tylko dyktowała im warunki, ale także sprawowała nadzór nad częścią takiej produkcji, przydzielając nadzorców wojskowych do niektórych warsztatów⁸⁵.

Już Otto Seeck zauważył, że wzrost inflacji w III w. był przyczyną wprowadzenia opodatkowania w naturze⁸⁶. Pobór podatków w naturze

⁸³ Szerzej na ten temat piszę w rozdziale czwartym.

⁸⁴ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 271.

⁸⁵ Świadczą o tym niektóre inskrypcje, jak np. CIL XIII 6763. Wynika z niej, że niejaki Annianus: *missus adv[ersus] h[ostes] p[ublicos] in re[g]ionem Transp[ad]adanam tir[onibus] legend[is] et arm[is] fabr[icandis] in [ur]be Me[diol]i[an]o* – „został wysłany przeciw wrogom publicznym w region Transpadański w celu werbunku rekrutów i produkcji broni w mieście Mediolanie” (przekład autora). Inskrypcję tę omówił A. von Domaszewski, *Zur Mainzer Inschrift des Annianus*, „Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst” 1892, vol. 11, *Korrespondenzblatt* no. 12, szp. 230-234. Uczony ten uważa (szp. 231), że w północnej Italii nie było w tym czasie żadnych fabryk zbrojeniowych. Inskrypcja może świadczyć o podjęciu przez państwo w 242 r. nadzwyczajnych działań w celu pozyskania rekruta i zapewnienia mu uzbrojenia pochodzącego z zorganizowanej przez Annianusa lokalnie produkcji (por. R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 26).

⁸⁶ Zob. O. Seeck, s.v. *Fabricenses*, RE 6,2 (1909), szp. 1926.

w okresie dominatu stanowił ucieczkę przed tracącym na wartości pieniądzem. Przyjmuje się, że w III w. dominowało płacenie podatku w towarach, łącznie z opłatami celnymi⁸⁷. Ponieważ inflacja pojawiła się zanim nastąpiła tetrarchia, niektórzy badacze uważają, że przejście z wynagrodzenia w gotówce na bezpośrednie utrzymanie rzemieślników zbrojeniowych przez państwo musiało nastąpić dużo wcześniej⁸⁸. Twórca tetrarchii poszedł o krok dalej, dokonując włączenia tej grupy bezpośrednio do służby cesarskiej⁸⁹.

W okresie tetrarchii przystąpiono do budowy nowej sieci zakładów zbrojeniowych. Niektórzy znawcy problematyki stawiali zatem pytanie, dlaczego władza centralna nie upaństwowiła prywatnych warsztatów zbrojeniowych⁹⁰. Stało się tak zapewne dlatego, że działanie takie niczego by nie zmieniło. Były to bowiem najczęściej niewielkie zakłady, prowadzone przez jedną lub kilka osób. Dioklecjan postanowił wprowadzić zatem nowy system produkcji, oparty na dużych, państwowych warsztatach, w których ścisłej kontroli poddano zużycie materiałów, zatrudniony w nich personel oraz końcowy efekt produkcji. Wymagało to wybudowania nowych *fabricae*, które zlokalizowano w miastach, co zwiększyło zdecydowanie ich bezpieczeństwo.

Motywy, jakimi kierował się Dioklecjan, miały charakter zarówno ekonomiczny, jak i polityczny. Niektórzy dawniejsi komentatorzy zwrócili uwagę na obawę cesarza, związaną z możliwością przejęcia produkcji zbrojeniowej przez uzurpatorów⁹¹. Jeszcze inni sugerowali, że stworzenie nowych struktur było niezbędne ze względu na fakt, iż dotychczasowa produkcja nie pozwalała na zaopatrzenie w broń znacznie większej

⁸⁷ Zob. P. Sawicki, *Służby skarbowe w starożytnym Rzymie w okresie dominatu*, Białystok 2018, s. 130; https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7289/1/P_Sawicki_Sluzby_skarbowe_w_Starozytnym_Rzymie_w_okresie_Dominatu.pdf (dostęp 11.12.2019).

⁸⁸ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 271.

⁸⁹ Szerzej na ten temat w następnym rozdziale.

⁹⁰ Zob. R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 39.

⁹¹ Zob. O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1926.

liczebnie w tym czasie armii cesarskiej⁹². Są też tacy, którzy uważają, że na decyzję o stworzeniu nowego systemu fabryk zbrojeniowych wpłynęło zagrożenie ze strony Persji⁹³.

Państwo już wcześniej starało się ograniczyć wpływ inflacji na koszt broni, dlatego nakładało ograniczenia na pośredników (*negotiatores*)⁹⁴, a nawet producentów broni. Jednak ceny broni oraz innych towarów stale rosły. Powodowało to dużo większe koszty utrzymania armii. W edykcje Dioklecjana o cenach maksymalnych z 301 r. czytamy:

14. *Quis ergo nesciat utilitatibus publicis insidiatricem audaciam, quacumque exercitus nostros dirigi communis omnium salus postulat non per vicos modo aut per oppida, se<d><i>n omni itinere, animo sectionis occurrere, pretia venalium rerum non quadruplo aut oct[up]lo, sed i]ta extorquere, ut nomina <a>estim<ati>onis et facti explicare humanae linguae ratio non possit, denique interdum distractione unius rei donativo militem stipendioque privari et omnem totius orbis ad sustinendos exercitus collationem detestandis quaestibus diripientium cedere, ut manu propria spem militiae suae et emeritos labores milites nostri sectoribus omnium comferre videantur, quo depraedatores ipsius rei publica tantum in dies rapiant, quantum habere nesciant?*

„14. Kto zatem nie wiedziałby, że podstępna zuchwałość zabiega drogę pożytkom powszechnym z zamiarem handlowania, gdziekolwiek wspólne dobro wszystkich wymaga, aby żołnierze nasi zostali poprowadzeni, nie tylko we wsiach, albo w miastach, ale na każdej drodze, że ceny wystawionych na sprzedaż rzeczy nie są czterokrotnością albo ośmiokrotnością, ale

⁹² Tak W. Ensslin, *Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian*, „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften” 1942, zesz. 1, s. 65.

⁹³ R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 29.

⁹⁴ Zob. K. Verboven, *Ce que negotiari et ses dérivés veulent dire*, [w:] J. Andreau, V. Chankowski (eds.), *Vocabulaire et expression de l'économie antique*, Bordeaux 2007, s. 89-118; *idem*, *Good for Business. The Roman Army and the Emergence of a "Business Class" in the Northwestern Provinces of the Roman Empire*, [w:] L. de Blois, E. Lo Cascio (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 BC-AD 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Leiden/Boston 2007, s. 295-314.

[stają się] tak wyśrubowane, że nazw wyceny i czynu tego system ludzkiego języka nie może określić, że w końcu niekiedy żołnierz zostaje pozbawiony nagrody i żołdu z powodu sprzedaży towarów przez jednego człowieka, a wszelki wkład całego świata w utrzymanie wojsk przepada przez haniebne zyski grabieżców, że widzimy, iż z powodu rabusiów wszystkiego nasi żołnierze na własną rękę zdobywają rzeczy, których się spodziewali w zamian za swoją służbę wojskową oraz jako zapłatę za trudy weteranów. W ten sposób łupieżcy samej Rzeczypospolitej tak dużo z każdym dniem gromadzą, że nie wiedzą, ile mają”⁹⁵.

Nie da się wykluczyć, że wprowadzony przez Dioklecjana we wzmiankowanym edyktie taryfikator maksymalnych cen wyraża przede wszystkim interesy armii, ponoszącej straty na skutek działań różnych spekulantów. W wykazie towarów, których górna cena została określona w tym edyktie przez ustawodawcę, nie ma jednak broni. Może to świadczyć o tym, że większość uzbrojenia produkowano w tym czasie w warsztatach państwowych, w związku z czym nie było konieczności urzędowego określenia jej ceny, gdyż broni takiej nie można było oficjalnie kupić. Przeniesienie produkcji do *fabricae* spowodowało też w praktyce zakaz handlu bronią wytworzoną w państwowych warsztatach. Edykt określa jedynie w kilku pozycjach zapłatę dla osób trudniących się polerowaniem niektórych rodzajów używanej broni⁹⁶.

⁹⁵ *Edykt Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż*, przeł. i opr. A. i P. Barańscy, P. Janiszewski, Poznań 2007, s. 33 i 35.

⁹⁶ Usługi tego rodzaju zostały wycenione w *Wykazie cen maksymalnych*, w rozdziale 7,1 *O wynagrodzeniu pracowników i rzemieślników (Edykt Dioklecjana..., s. 53)*:

33. <i>samiatori in spatha ex usu</i>	(denarii) [v]iginti quinque
34. <i>samiatori in cassice e<x> usu</i>	(denarii) [v]iginti quinque
35. <i>samiatori in securi</i>	(denarii) sex
36. <i>samiatori in bipenni</i>	(denarii) octo
37. <i>samiatori vagina spat<h>ae</i>	(denarii) cent[um]
„33. polerującemu miecz po użyciu	denarów 25
34. hełm [łac. „po użyciu”]	denarów 25
35. topór	denarów 6
36. topór obosieczny	denarów 8
37. pochwę miecza	denarów 100”.

Zgodnie z przekazem w *Notitia Dignitatum*⁹⁷ pod koniec IV w. w obu częściach cesarstwa broń wytwarzało 35 państwowych warsztatów zbrojeniowych, określanych mianem *fabricae*⁹⁸. Przyjmuje się, że wykaz *fabricae* zamieszczony w tym źródle jest w zasadzie kompletny i odzwierciedla prawidłowo asortyment produkcji w poszczególnych warsztatach⁹⁹.

W zachodniej części państwa funkcjonowało 20 państwowych warsztatów zbrojeniowych¹⁰⁰. Oto jak przedstawia się ich lokalizacja według *Notitia Dignitatum*.

⁹⁷ Źródło to jest rejestrem cywilnych i wojskowych urzędników cesarstwa rzymskiego. Zawiera schemat organizacyjny oraz strukturę administracji centralnej. Szerzej zob. *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantopolitanae et Latercula Provinciarum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876; D. Hoffmann, *Das Spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf 1969; J.H. Ward, *The Notitia Dignitatum*, „Latomus” 1974, vol. 33, s. 397-434; J.C. Mann, *The Notitia Dignitatum – Dating and Survival*, „Britannia” 1991, vol. 22, s. 215-219; M. Kulikowski, *The Notitia Dignitatum as a Historical Source*, „Historia” 2000, vol. 49/3, s. 358-377; A. Szopa, *Notitia Dignitatum – „najbardziej rzymski z dokumentów”?*, AUPC, „Studia Historica” 2009, vol. 8, s. 183-191.

⁹⁸ A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. 2, Oxford 1964, s. 834; S. James, *The Fabricae...*, s. 257, 262; M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 238; A. Demandt, *Geschichte die Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, München 2008, s. 207.

⁹⁹ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 262.

¹⁰⁰ ND, Occ. 9,16-39:

Fabricae infrascriptae:

In Illyrico:

Sirmensis scutorum, scordisorum et armorum.

Acincensis scutaria.

Cornutensis scutaria.

Lauriacensis scutaria.

Salonitana armorum.

Italiae:

Concordensis sagittaria.

Veronensis scutaria et armorum.

Manutuana loritaria.

Cremonensis scutaria.

Ticenensis arcuaria.

Lucensis spatharia.

In Galliis:

Argentomagensis armorum omnium.

Matisconensis sagittaria.

W Italii zlokalizowano sześć *fabricae* w miastach: Concordia, Verona, Mantua, Cremona, Ticinum oraz Luca.

W diecezji Illyricum, będącej częścią prefektury Italii¹⁰¹, znajdowało się pięć fabryk zbrojeniowych w miejscowościach: Sirmium, Aquincum, Carnuntum, Lauriacum i Salona.

W Galii istniało dziewięć państwowych warsztatów w: Argentomagus, Matisco, Augustodunum (dwa), Suessiones, Remi, Treveri (dwa) i Ambianum.

W części wschodniej cesarstwa działało natomiast 15 *fabricae*¹⁰². Ich lokalizacja wygląda następująco.

Augustodunensis loritaria, balistaria et clibanaria.

Augustodunensis scutaria.

Suessionensis.....

Remensis spatharia.

Triberorum scutaria.

Triberorum balistaria.

Ambianensis spatharia et scutaria.

¹⁰¹ W momencie powstania *Notitia Dignitatum* doszło do ostatecznego podziału Illyricum. Stało się to prawdopodobnie w 395 albo 395/396 r. Diecezja Illyricum, w skład której wchodziło sześć prowincji, była częścią prefektury Italii. W skład *prefektury Illyricum* w państwie wschodniorzymskim wchodziło natomiast jedenaście diecezji (zob. Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio Italii, Illyricum i Afryki (312-425 n.e.)*, Toruń 2014, s. 71-82 wraz z podaną tam szczegółową literaturą).

¹⁰² ND, Or. 11,18-39:

Fabricae infrascyriae:

Orientis V:

Scutaria et armorum, Damasci.

Scutaria et armorum, Antiochiae.

Clibanaria, Antiochiae.

Scutaria et armamentaria, Edesa.

Hastaria Irenopolitana Ciliciae.

Ponticae quatuor:

Clibanaria, Caesarea Cappadociae.

Scutaria et armorum, Nicomediae.

Clibanaria, Nicomediae.

Asiana una:

Scutaria et armorum, Sardis Lydiae.

Thraciarum duae:

Scutaria et armorum, Hadrianopolis Haemimonti.

W diecezji Orientu było pięć fabryk w miastach: Damascus, Antiochia (dwie), Edessa oraz Irenopolis.

W diecezji Pontu istniały cztery warsztaty zbrojeniowe w miastach: Caesarea Cappadocia oraz Nicomedia (trzy).

W diecezji Tracji istniały dwie *fabricae*: w Hadrianopolis oraz Marcianopolis.

W diecezji Azji funkcjonowała tylko jedna *fabrica* w Sardis Lydiae.

W prefekturze Illyricum były natomiast cztery fabryki w miastach: Thessalonica, Naissus, Ratiaria oraz Horreum Margi.

Uwzględniając terminologię stosowaną w *Notitia Dignitatum* w odniesieniu do poszczególnych rodzajów uzbrojenia, możemy wyróżnić następujące państwowe warsztaty zbrojeniowe, które produkowały określony asortyment broni.

1. *Spatharia*

Były one fabrykami produkującymi miecze. Znajdowały się one w Luca¹⁰³, Remi¹⁰⁴ i Ambianum¹⁰⁵.

2. *Scutaria*

Wytwarzano w nich tarcze. Znajdowały się w takich miastach, jak: Cremona¹⁰⁶, Horreum Margi¹⁰⁷, Augustodunum¹⁰⁸, Treveri¹⁰⁹, Aquincum¹¹⁰,

Scutaria et armorum, Marcianopoli.

Illyrici quatuor:

Thessalonicensis.

Naissatensis.

Ratiarensis.

Scutaria Horreomargensis.

¹⁰³ ND, Occ. 9,26.

¹⁰⁴ ND, Occ. 9,36.

¹⁰⁵ ND, Occ. 9,39.

¹⁰⁶ ND, Occ. 9,24; Ammianus Marcellinus 15,5,9.

¹⁰⁷ ND, Or. 9,39.

¹⁰⁸ ND, Or. 9,33.

¹⁰⁹ ND, Or. 9,37.

¹¹⁰ ND, Or. 9,19.

Carnuntum¹¹¹ oraz Lauriacum¹¹². Niewykluczone, że trzy ostatnie *fabricae* powstały na bazie wcześniejszych warsztatów obozowych¹¹³.

3. *Loricaria*

Były to fabryki, w których produkowano pancerze dla armii, zarówno dla piechoty, jak i jazdy. Znajdowały się one w Mantui¹¹⁴ i Augustodunum¹¹⁵.

W *Notitia Dignitatum* rozróżnia się dwa pojęcia: *fabricae loricae* oraz *fabricae armorum*. Prawdopodobnie oba te rodzaje warsztatów zbrojeniowych produkowały pancerze dla piechoty i lekkiej kawalerii¹¹⁶. *Loricaria* występowały, jak zaznaczyłem wyżej, jedynie na Zachodzie. Na obszarze tym istniały jednak także centra produkcyjne określane jako *fabricae spathariae*. A zatem z nieznanymi dla nas przyczyn miecze i pancerze były produkowane osobno w kilku fabrykach na Zachodzie, podczas gdy wzdłuż Dunaju i na całym Wschodzie były one wytwarzane w tym samym warsztacie¹¹⁷.

4. *Clibanaria*

Były one warsztatami, w których wytwarzano uzbrojenie dla ciężkiej kawalerii, określanej mianem *catafractarii* (gr. κατάφρακτοι – *katáfraktoi*) albo *clibanarii* (gr. κλιβαβάριοι – *klibabáριοι*)¹¹⁸. Trzy z czterech takich warsztatów, wymienionych w *Notitia Dignitatum*, funkcjonowały

¹¹¹ ND, Or. 9,20.

¹¹² ND, Or. 9,21.

¹¹³ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 265.

¹¹⁴ ND, Occ. 9,26.

¹¹⁵ ND, Occ. 9,33.

¹¹⁶ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 261.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Zob. M. Wojnowski, *Katáfraktoi – ciężkozbrojna jazda Cesarstwa Bizantyńskiego jako kontynuacja antycznych catafracti i clibanarii*, ZNUJ 2005, vol. 132, s. 7-21. Szerzej na temat kawalerii zob. K.R. Dixon, P. Southern, *Kawaleria rzymska od I do III w. po Chr.*, tłum. P. Gwysztar, Oświęcim 2012; A. Ruszczynski, *Kawaleria w służbie Rzymu*, Zielona Góra 2012.

we wschodniej części państwa¹¹⁹, w miastach: Antiochia¹²⁰, Caesarea Cappadociae¹²¹ oraz Nicomedia¹²². Na terenach tych stacjonowała bowiem większość ciężkiej jazdy rzymskiej¹²³. W zachodniej części imperium działała tylko jedna *fabrica clibanaria* w Augustodunum¹²⁴.

5. *Hastaria*

Były to fabryki produkujące włócznie. *Notitia Dignitatum* wymienia tylko jeden taki zakład w Irenopolis Ciliciae¹²⁵.

6. *Arcuraria*

Były to warsztaty, w których wytwarzano łuki. *Notitia Dignitatum* wymienia tylko jedną taką *fabrica* w Ticinum¹²⁶.

7. *Sagittaria*

Były one zakładami produkującymi strzały do łuków. Warsztaty takie znajdowały się w Concordia i Matisco¹²⁷. Niektórzy autorzy uważają, że jednym z najważniejszych ich zadań było zaopatrywanie oddziałów armii polowej, rozlokowanych w strategicznych miejscach¹²⁸.

¹¹⁹ ND, Or. 11,22.

¹²⁰ C.Th. 7,8,8.

¹²¹ ND, Or. 11,26.

¹²² ND, Or. 11,28.

¹²³ S. James, *The Fabricae...*, s. 261, przyp. 62, 63; M. Mielczarek, *Cataphracti and Clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World*, Łódź 1993, s. 76-77; M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 240; P. Southern, K.R. Dixon, *op. cit.*, s. 90.

¹²⁴ ND, Occ. 9,33.

¹²⁵ H.R. Robinson, *op. cit.*, s. 8; R. Grosse, *op. cit.*, s. 100; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 834; O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1926.

¹²⁶ ND, Occ. 9,28.

¹²⁷ ND, Occ. 9,24 (Concordia), 9,32 (Matisco). Zob. też CIL 5,8721; 5,8742; 5,8754; 5,8757. Zob. też E. Di Filippo Balestrazzi, A. Vigoni, *Le Sagittae di Iulia Concordia*, [w:] J. Horvat (ed.), *The Roman Army Between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana 2016, s. 61-76.

¹²⁸ Tak J.C.N. Coulston, *Roman Archery Equipment*, [w:] M.C. Bishop (ed.), *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*, Oxford 1985, s. 259.

8. *Armamentaria*

Do tej kategorii należała *fabrica* w Edessie¹²⁹. Co w niej wytwarzano, nie jest do końca jasne. Rzeczownik *armamenta*, oznaczający między innymi uzbrojenie okrętu, może sugerować, iż zakład ten produkował wyposażenie dla okrętów wojennych¹³⁰. Źródła nie informują jednak, aby w tym czasie istniała jakaś stała flota na Eufracie¹³¹. Słowo *armamentarium* oznacza „arsenał, zbrojownię”¹³². *Armamentaria* Edessy można zatem również rozumieć jako magazyn broni, ściśle związany z *fabrica scutaria* w tym mieście, który pełnił rolę strategicznego arsenału do zaopatrywania w oręż oddziałów walczących z armią perską¹³³.

9. *Scordiscoria*

Źródła wymieniają tylko jedną taką fabrykę w Sirmium¹³⁴. Produkowano w niej siodła.

10. *Ballistaria*

Były to fabryki produkujące maszyny do miotania pocisków¹³⁵. Działały jedynie na Zachodzie: w Augustodunum i Treveri¹³⁶.

¹²⁹ ND, Or. 11,23.

¹³⁰ O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1926; R. Grosse, *op. cit.*, s. 76, 100; H.R. Robinson, *op. cit.*, s. 8.

¹³¹ Zob. H.D.L. Viereck, *Die römische Flotte*, Herford 1975, s. 258.

¹³² Zob. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s.v. *armamentarium*.

¹³³ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 262.

¹³⁴ ND, Occ. 9,18. Zob. M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 239; R. Grosse, *op. cit.*, s. 101; O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1927; H.R. Robinson, *op. cit.*, s. 8.

¹³⁵ Szerzej na temat rzymskiej „artylerii” zob. W.E. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Historical Developments*, Oxford 1969; *idem*, *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*, New York/Oxford 1971; P.E. Chevedden, *Artillery in Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages*, [w:] I.A. Corfis, M. Wolfe (eds.), *The Medieval City Under Siege*, Woolbridge 1995, s. 131-173; D.B. Campbell, *Greek and Roman Artillery 399 BC – AD 363*, Oxford 2003; R. Sáez Abad, *Artillería poliorcética en el mundo grecorromano*, Madrid 2005.

¹³⁶ ND, Occ. 9,33 i 38; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 834; O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1926.

Nie znamy daty powstania większości *fabricae*. Tylko kilka źródeł wymienia Dioklecjana jako fundatora warsztatów zbrojeniowych¹³⁷. Przyjmuje się jednak, że rozwój sieci *fabricae* przypadł na czasy tetrarchii¹³⁸. Niektóre z nich powstały na bazie wcześniejszych warsztatów legionowych¹³⁹. Większość państwowych zakładów produkujących oręż funkcjonowała już pod koniec panowania Konstantyna Wielkiego¹⁴⁰.

W okresie tetrarchii miała miejsce przebudowa i restauracja miast, w której uwzględniono budowę nowych fabryk zbrojeniowych. Dotyczy to choćby takich ośrodków jak: Thessalonica, Augustodunum czy Sirmium¹⁴¹. Kolejnym dowodem przemawiającym za powstaniem fabryk w okresie panowania Dioklecjana jest fakt, że sieć *fabricae scutariae* została powiązana ściśle z nowymi jednostkami administracyjnymi w państwie rzymskim – diecezjami¹⁴². Jeśli prześledzimy rozmieszczenie fabryk, wyraźnie widać, że każda prowincja graniczna posiadała swoją *fabrica scutaria*, każda diecezja graniczna zaś dwie centralne *fabricae*, które wytwarzały broń i zbroje¹⁴³. Warsztatów produkujących wyposażenie dla armii, którego używała większość jednostek bojowych, było więcej i były

¹³⁷ Laktancjusz potwierdza założenie fabryki zbrojeniowej w Nikomedii (*Jak umierali prześladowcy* 7,2). Jan Malalas wspomina o założeniu warsztatów zbrojeniowych w Edesie, Damaszku oraz o trzech *fabricae* w Antiochii (*Chronographia* 12,308). R. MacMullen, *Inscriptions...*, AJA 1960, vol. 64, s. 23-40 uważa, że powstanie tych ostatnich *fabricae* było wynikiem zagrożenia ze strony Persji.

¹³⁸ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 265.

¹³⁹ Tak było w przypadku *fabricae scutariae* w Aquincum, Carnuntum i Lauriacum (zob. H. von Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen 1975, s. 90-91; S. James, *The Fabricae...*, s. 265).

¹⁴⁰ Tak R. MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis, A.D. 235-337*, New Haven/London 1976, s. 156-157.

¹⁴¹ S. James, *The Fabricae...*, s. 265.

¹⁴² Przyjmuje się powszechnie, że powstały one w 297 r. (zob. *The Cambridge Ancient History*, vol. 12. *The Crisis of Empire, a.d. 193-337*, eds. A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge 2007, s. 181).

¹⁴³ Zob. H. Elton, *op. cit.*, s. 101.

one zlokalizowane w różnych częściach państwa. *Fabricae*, które produkowały broń o specjalnym charakterze, były stosunkowo rzadkie¹⁴⁴.

Notitia Dignitatum nie wymienia żadnej *fabrica*, która specjalizowała się jedynie w produkcji hełmów. Wytwarzano je prawdopodobnie w warsztatach zajmujących się ogólną produkcją zbrojeniową – *fabricae armorum*¹⁴⁵.

Warsztaty zbrojeniowe lokalizowano głównie w regionach, w których stacjonowała większość armii: nad Renem i Dunajem oraz we wschodnich prowincjach granicznych¹⁴⁶. Na południu *Imperium Romanum* nie było potrzeby ich zakładania z powodu niewielkiej liczby stacjonujących tam żołnierzy.

W niektórych rejonach, jak Afryka czy Brytania, warsztatów zbrojeniowych nie było. Niektórzy badacze dziewiętnastowieczni upatrywali przyczyny tego między innymi w zagrożeniu wewnętrznym¹⁴⁷, uznając, że Dioklecjan założył *fabricae* tylko w tych miejscach, które tetrarchowie mogli obserwować, aby zapobiec przejmowaniu broni przez uzurpatorów¹⁴⁸. Podnosi się też niekiedy fakt, że Dioklecjan był dość wrogo nastawiony do Aleksandryjczyków¹⁴⁹ i niechętny Egipcjowi, co mogło go odwieść od ulokowania tam warsztatów zbrojeniowych¹⁵⁰. Współcześni komentatorzy podkreślają raczej, że znaczenie wojskowe tych obszarów znacznie zma-

¹⁴⁴ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 263.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 261.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 263.

¹⁴⁷ Zob. O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1926.

¹⁴⁸ S. James, *The Fabricae...*, s. 263, uważa, że interpretacja taka jest słuszna w odniesieniu do Brytanii i Egiptu, na obszarach tych dochodziło bowiem w czasie tetrarchii do buntów. W Brytanii były to rewolty Karauzjusza i Allektusa w latach 287-296 (szerzej zob. W. Kaczanowicz, *Uzurpacja Karauzjusza i Allektusa w Brytanii i Galii u schyłku III w. n.e.*, Katowice 1985). Bunt w Egipcie miały miejsce w 292 r. i 297 r.

¹⁴⁹ Zob. S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1985, s. 82.

¹⁵⁰ Z P. Panop. Beatty I wynika, że w czasie rewolty w Egipcie, tuż przed przybyciem do Panopolis Dioklecjana, podjęto przygotowania do uruchomienia warsztatu produkującego broń. W papirusie tym, datowanym na wrzesień 298 r., czytamy (wiersze 213-216), że namiestnik Tebaidy nakazał odszukanie Nilusa, kowala z miasta Hermonthis, niezbędego do pracy w warsztacie zbrojeniowym. Kowal miał być zatrzymany i wysłany wraz

łało w IV w., a stacjonujące tam jednostki wojskowe stanowiły tylko niewielką część rzymskiej armii¹⁵¹. Z tego powodu nie było potrzeby lokalizowania *fabricae* w tej części imperium. W razie potrzeby broń można było sprowadzić choćby z zakładów na terenie północnej Galii¹⁵².

W dawnej literaturze podnoszono kolejny argument decydujący o lokalizacji *fabricae*. Wysoka specjalizacja warsztatów zbrojeniowych miała uniemożliwić uzurpatorom kompleksowe wyposażenie wojsk na skutek przejęcia produkcji zbrojeniowej fabryk na jednym obszarze¹⁵³. Pogląd ten jest jednak obecnie odrzucany¹⁵⁴.

Jeśli idzie o produkcję łuków, ulokowanie ich jedynej fabryki na Zachodzie jest o tyle ciekawe, że większość rzymskich formacji łuczniczych rozlokowana była w prowincjach wschodnich¹⁵⁵, których mieszkańcy doskonale posługiwali się tą bronią¹⁵⁶. Państwowe centra produkcji łuków na Wschodzie były prawdopodobnie w tym rejonie zbędne. Broń tę produkowali z pewnością lokalni wytwórcy¹⁵⁷. Na Zachodzie nie było tradycji łuczniczej¹⁵⁸, umiejscowienie w Ticinum takiego zakładu mogło być zatem efektem centralizacji produkcji¹⁵⁹.

z narzędziami do utworzonej na potrzeby kampanii zbrojowni (zob. *Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library*, ed. T.C. Skeat, Dublin 1964, s. 26-27).

¹⁵¹ Por. S. James, *The Fabricae...*, s. 263; M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 240.

¹⁵² Zob. P. Letki, *The State Factories (Fabricae) During the Time of Tetrarchy*, „Studia nad Kulturą Antyczną” 2009, vol. 5, s. 56.

¹⁵³ Zob. O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1926.

¹⁵⁴ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 263.

¹⁵⁵ ND, Or. 1,79-125; ND, Occ. 1,84-121; Wegecysz 2,2; 2,15; 2,17; D. Hoffmann, *Das Spätromische Bewegungsheer...*, s. 160-163, 210-211, 240-244, 264-265; M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *op. cit.*, s. 205; K.R. Dixon, P. Southern, *op. cit.*, s. 90.

¹⁵⁶ Nawet jednostki stacjonujące w Europie rekrutowano na Wschodzie. Przykładem może być stacjonująca w III w. nad Dunajem *cohors I militaria Hemesenorum sagittariorum equitata*, oddział konnych łuczników, którego żołnierze pochodzili z okolic Emesy w Syrii (zob. I. Haynes, *Blood of the Provinces. The Roman Auxilia and the Making of the Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford 2013, s. 81, 92, 136, 128-129, 237-238, 294).

¹⁵⁷ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 264, przyp. 90; J.C.N. Coulston, *Roman Archery Equipment...*, s. 259; K.R. Dixon, P. Southern, *op. cit.*, s. 116.

¹⁵⁸ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 262.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 264.

O rozmieszczeniu niektórych *fabricae* decydował dostęp do surowców, jak np. żelaza¹⁶⁰. Jednym z głównych kryteriów było też niewątpliwie bezpieczeństwo. Zakłady zbrojeniowe musiały być lokalizowane w miejscach, które dawały gwarancję, że wyprodukowana broń nie dostanie się łatwo w ręce barbarzyńców lub bagaudów.

Istotnym kryterium była też możliwość kwaterunku dla siły roboczej, dostarczenia żywności, towarów i usług dla zatrudnionego w warsztatach personelu. Wreszcie lokalizacja musiała zapewniać możliwość łatwego transportu wyprodukowanej broni do oddziałów i arsenałów zbrojeniowych¹⁶¹. Wymogi te spełniały duże miasta, będące węzłowymi punktami w systemie drogowym albo ośrodki leżące obok żeglownych dróg wodnych, co umożliwiało łatwą dystrybucję broni¹⁶².

Niektóre *fabricae* powstały w miastach będących ulubionymi siedzibami władców: Nikomedii, siedzibie Dioklecjana, oraz Tessalonice¹⁶³, w której znajdowała się rezydencja Galeriusza.

Bardzo ważnym czynnikiem decydującym o lokalizacji niektórych fabryk zbrojeniowych była wreszcie dostępność wykwalifikowanej siły roboczej. Produkcja zbrojeniowa była bowiem rzemiosłem wysoce wyspecjalizowanym. Najlepszym źródłem takich wykwalifikowanych pracowników byli z pewnością prywatni wytwórcy broni, którzy działali już w czasach pryncypatu. Przykładem miasta, w którym wykorzystano ten schemat, była Antiochia. Strategiczna i ekonomiczna konieczność lokalizacji fabryk w tym mieście była zgodna z dostępem do wykwalifikowanej siły roboczej¹⁶⁴.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 269.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 267.

¹⁶² *Ibidem*, s. 269.

¹⁶³ Na temat warsztatu w tym mieście zob. Γ.Α. ΣΟΥΡΗΣ, Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὀπλῶν (*fabrica*) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή, „Tekmeria” 1995, vol. 1, s. 66-79.

¹⁶⁴ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 268.

Niektóre fabryki zakładane były w ośrodkach, w których wcześniej istniała już prywatna produkcja zbrojeniowa¹⁶⁵. W takich rejonach, jak np. Pannonia, gdzie nie ma dowodów na to, by istniały tam wcześniej prywatne zakłady zbrojeniowe, lokalizowano je w dawnych bazach legionowych, jak np. Carnuntum¹⁶⁶ czy Lauriacum¹⁶⁷. Podkreśla się, że w takich przypadkach zmiana miała jedynie charakter nominalny. Warsztaty legionowe stawały się państwowymi fabrykami, a te wraz z ich pracownikami przestawały być częścią legionu i podlegały bezpośredniej kontroli władzy centralnej¹⁶⁸. Wszystkie fabryki położone były ze względów bezpieczeństwa wewnątrz miast. Niestety, archeolodzy nie odnaleźli dotąd śladów żadnej z fabryk wymienionych w *Notitia Dignitatum*¹⁶⁹.

Żadne źródło nie informuje nas, jak przebiegała praca w fabrykach zbrojeniowych. Nie da się wykluczyć, że przy produkcji niektórych rodzajów broni mógł mieć miejsce podział pracy. Jeszcze trudniej określić system produkcji w fabrykach produkujących np. elementy do machin miotających pociski czy pancerze dla ciężkiej kawalerii. Nie były one, jak niekiedy się podkreśla, produkowane masowo. Pancerze musiały być zapewne dostosowane indywidualnie do konkretnego żołnierza (a może nawet jego konia)¹⁷⁰. W przypadku zakładów produkujących ciężki sprzęt miotający pociski niektórzy badacze widzą konieczność utrzymywania

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 269.

¹⁶⁶ Zob. M. von Groller, *Carnuntum*, „Der Römische Limes in Österreich” 1909, vol. 10, s. 43. W Carnuntum znaleziono dużą liczbę monet z IV w. i ślady obróbki metali (zob. H. Stiglitz, M. Kandler, W. Jobst, *Carnuntum*, ANRW 1977, vol. 11,6, s. 585-587 i 642-643). S. James, *The Fabricae...*, s. 274, uważa jednak, że nie są to wystarczające dowody, że mamy do czynienia z *fabrica* wymienioną w *Notitia Dignitatum*. Na temat obozu w Carnuntum zob. *Der Adler Roms. Carnuntum und die Armee der Cäsaren*, Hrsg. F. Beutler *et alii*, Bad Vöslau 2017.

¹⁶⁷ Tak H. Vetters, *Lauriacum*, ANRW 1977, vol. II,6, s. 365.

¹⁶⁸ Por. S. James, *The Fabricae...*, s. 269.

¹⁶⁹ Niektórzy przypuszczają, że funkcje takie mógł pełnić budynek z okresu późnorzymskiego (tzw. budynek A), odkryty w środkowej części miasta Sardis (zob. C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Harvard 1976, s. 36-37).

¹⁷⁰ S. James, *The Fabricae...*, s. 275.

bezpośredniej łączności między tymi fabrykami a jednostkami specjalistycznymi¹⁷¹.

Wschodnie fabryki zbrojeniowe przetrwały aż do wczesnego okresu bizantyjskiego. O sytuacji w państwowych warsztatach zbrojeniowych w tej części państwa, w okresie po powstaniu *Notitia Dignitatum*, wiemy nieco dzięki konstytucjom zachowanym w *Kodeksie Justyniańskim* oraz noweli 85 Justyniana. Należy także podkreślić, że prywatni producenci broni na Wschodzie jeszcze pod koniec IV w. nadal konkurowali z państwowymi warsztatami zbrojeniowymi¹⁷².

Losy warsztatów zbrojeniowych na Zachodzie w V i VI w. są trudniejsze do uchwycenia. Konstytucje odnoszące się do *fabricae* były nadal ogłaszane w imieniu zachodniego imperatora aż do panowania Antemiusza (467-472)¹⁷³. Ustawy te powstawały jednak w Konstantynopolu i można przyjąć, że dołączenie imienia zachodniego władcy było jedynie zwykłą formalnością¹⁷⁴. Czy *fabricae* przetrwały aż do powstania na terenie Italii państwa Ostrogotów? Zdania w tej kwestii są podzielone¹⁷⁵.

Jednym z nielicznych źródeł dotyczących tego okresu są dwie formuły przekazane przez Kasjodora Senatora w jego *Variarum libri XII*. Dzieło to – napisane przez osobę, która sprawowała wysokie godności za następców Teodoryka¹⁷⁶ – zawiera między innymi formuły nominacji

¹⁷¹ *Ibidem*.

¹⁷² Zob. Libaniusz XLII 21,32,34,39.

¹⁷³ Zob. C. 11,9,6 (konstytucja wydana między 467 a 472 r.).

¹⁷⁴ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 282.

¹⁷⁵ R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 32, uznał, że fabryki zostały przejęte, a żołnierze z legionów zostali przywiązani do *fabricae*. Zdaniem A.H.M. Jonesa, *The Later Roman Empire...*, vol. 1, s. 256, broń w tym okresie, tak jak za czasów rzymskich, wydawano z fabryk państwowych. O. Seock (s.v. *Fabricenses...*, szp. 1928) oraz R. Grosse (*op. cit.*, s. 104) wyrazili pogląd, że za czasów gockich produkcja broni w Italii znajdowała się pod kontrolą prefekta pretorianów oraz że broni nie wytwarzano w specjalnych warsztatach zbrojeniowych, lecz w armii, w której ci sami oficerowie dowodzili żołnierzami i rzemieślnikami wytwarzającymi uzbrojenie.

¹⁷⁶ Począwszy od 507 r., Kasjodor pełnił przez 30 lat wysokie urzędy państwowe. Był kwestorem pałacu, konsulem Zachodu oraz *magister officiorum*, czyli szefem administracji państwowej. Scenę polityczną opuścił w 540 r. po zajęciu Rawenny przez armię Justyniana.

dygnitarzy różnych szczebli hierarchii w państwie Rzymian i Gotów, funkcjonującym w latach 489-538. W ścisłym związku z interesującym nas problemem pozostają dwie formuły z księgi 7 – 18 i 19.

Pierwsza z nich jest standardową formą listu od władcy, w którym wyznaczano oficera do dowodzenia żołnierzami i rzemieślnikami produkującymi broń.

XVIII. *Formula de armifactoribus*

[1] *Considera quid suscipis, et intellegis locum te dare non debere peccatis. arma enim bene construere hoc est salutem velle omnium custodire, quia prima facie ipsis terretur inimicus et incipit animo cedere, si se cognoscit similia non habere. atque ideo ab indictione illa militibus te at fabris armorum, invitati morum tuorum opinione, praefecimus, ut tale opus ab artificibus exigas, quale nobis placere posse cognoscis. securitas te nostrae non inducat absentiae. quicquid feceris nos videmus. age qui usu ipso subtilissima perquisitionis errores artificum possumus prima fronte deprehendere et laudabiliter operata iudicare. [2] Vide ergo qua diligentia, quo studio faciendum est quod ad nostrum venturum constat examen. age itaque ut nulla te venalitas, nulla culpa demergat, quia veniale esse non potest quod in tali causa delinquitur, ne inde puniaris de qua parte peccaveris. opus quod mortem generat et salutem, interitus peccantium, custodia bonorum, contra improbos necessarium semper auxilium. hoc primum Phoroneus Iunoni dicitur obtulisse, ut inventum suum numinis, ut putabant, auspicio consecraret. haec in bello necessaria, in pace decora sunt: haec denique imbecilles fragilesque mortales cunctis beluis efficiunt fortiores.*

„18. *Formuła wytwórców broni*

[1] Zważ, co podejmujesz, a zrozumiesz, że nie może być dla Ciebie miejsca na błędy. Bo dobre wytwarzanie broni oznacza pragnienie zapewnienia dobra wszystkim, bo już przy pierwszym spojrzeniu odstrasza ona wroga i powoduje, że traci on odwagę, kiedy stwierdza, że nie posiada żadnej, która by jej dorównała. Zatem postawiliśmy Ciebie, którego zaleca dobra opinia o Twoim charakterze, począwszy od N.N. roku

indykacji na czele żołnierzy i wytwórców broni, abyś żądał od rzemieślników takiego wytworu, o którym wiesz, że może nam się podobać. Niech nie zwodzi Cię pewność, że nie ma nas na miejscu: strzeż się! Cokolwiek czynisz, widzimy to my, którzy na bieżąco poprzez uważne badanie jesteśmy w stanie stwierdzić i ocenić to, co zostało wykonane w podziwu godny sposób! [2] Zważ zatem, z jaką starannością, z jakim zapalem jest wykonane to, o czym ma się pewność, że zostanie przez nas poddane sprawdzeniu. Uważaj też, aby nie pogrążyła Cię żadna sprzedajność, żadne przewinienie, abyś nie został ukarany za to, w czym zawiodłeś. Bo niewybaczalne jest to, co się w tej sprawie nie udaje. Wytwór, który przynosi zarówno śmierć, jak ocalenie, unicestwienie grzesznych i ochronę słabych, jest zawsze konieczną pomocą przeciw złym. Jako pierwszy coś takiego, jak się wydaje, ofiarował Foroneus¹⁷⁷ Junonie, aby, jak uważano, poświęcić swój wynalazek dla jej Boskiej chwały. Jest on podczas wojny koniecznością, w czasie pokoju ozdobą, a wreszcie czyni słabych śmiertelników silniejszymi od wszystkich dzikich zwierząt¹⁷⁸.

Druga formuła ma podobny charakter, ale tym razem zawiera wzór listu władcy, w którym powiadamia się prefekta *praetorio* o powołaniu go na to stanowisko.

XVIII. *Formula ad PPO de armifactoribus*

Multorum insinuatione comperimus illum probis moribus institutum commissa sibi posse fideliter expedire. idcirco illustris magnitudo vestra nos eum elegisse cognoscat, ut et militibus praesit secundum morem pristinum et artificibus iubere possit armorum, quatenus consuetudines suas sic eleganter adimpleant, ut nulla in eis inveniri possit offensio. quia licet ubique culpa laedat, hic tamen graviter percutit, si bellorum instrumenta neglexerit. proditiōnis quippe instar est exercitui subtrahe-

¹⁷⁷ Heros wiązany z Argos, w którym miał płonąć wieczny ogień ku jego pamięci. Zob. Hyginus, *Fabulae* 274,8.

¹⁷⁸ Kasjodor Senator, *Variarum*, przeł. A. Kołtunowska (przedm., ks. 1-5,9), R. Sawa (ks. 6-8, 10-12), oprac. M. Ożóg, H. Pietras SJ, Kraków 2017.

re quod eum constat armare. quibus consuetudines suas providentia vestra deputabit, ut, dum illis excusatio victualium tollitur, necessaria vivacius exigantur.

„19. *Formuła wytwórców broni do prefekta pretorium*

Dowiedzieliśmy się z relacji wielu, że N.N., o tak wyrobionych obyczajach, wiernie wypełnił to, co zostało mu powierzone. Dlatego niech Wasza Wielmożność dowie się, że wybraliśmy go, aby też mógł wydawać polecenia rzemieślnikom wytwarzającym broń, iżby swoje powinności wypełniali doskonale, bez żadnego uchybienia. Bo choć niedbalstwo uderza wszędzie, tu jednak razi szczególnie mocno, skoro nie dba o narzędzia wojny. Jest bowiem czymś na kształt zdrady pozbawiać wojsko tego, co je zbroi. Niech Wasza Zapobiegliwość wyznaczy im wynagrodzenie, aby nie mając wymówki w postaci braku środków do życia, z tym większym zaangażowaniem wytwarzali to, co niezbędne”.

Z analizy treści obu formuł wynika kilka ciekawych wniosków, które sformułował S. James¹⁷⁹. Po pierwsze, w żadnej z nich nie wymieniono ani rangi, ani oficjalnego tytułu urzędnika, do którego są one adresowane. Gdyby nie tytuł drugiej formuły, nie wiedzielibyśmy nic na temat jej adresata. Po drugie, w obu tekstach nie występują terminy *fabrica* oraz *fabricensis*. Po trzecie, formuła dziewiętnasta jest skierowana do prefekta pretorianów, mimo że urząd *magister officiorum* istniał nadal w okresie panowania Teodoryka Wielkiego¹⁸⁰. Wystarczy przypomnieć, że sam Kasjodor Senator sprawował obie te godności; szefem administracji państwowej był w latach 523-527, prefektem pretorianów zaś w latach 533-537¹⁸¹. Z obu formuł można wywieść wniosek, że Ostrogoci utrzymywali w dalszym ciągu państwowy przemysł zbrojeniowy, nadzorowany przez podległych im urzędników rzymskich. Rodzi się jednak

¹⁷⁹ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 283-285.

¹⁸⁰ Szerzej na temat tej postaci zob. M. Wilczyński, *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w. n.e. Studium historyczno-prozopograficzne*, Kraków 2001, s. 415-447.

¹⁸¹ Zob. J.J. O'Donell, *Cassiodorus*, Berkeley 1979, s. 57.

kilka pytań. Czy były to te same warsztaty zbrojeniowe, skoro w tekście nie używa się terminu *fabricae*? Czy funkcjonowały one w ramach dotychczasowego systemu, stworzonego jeszcze przez Dioklecjana? *Fabricae* funkcjonujące w IV w. stanowiły istotny element złożonego systemu zaopatrzenia armii. Można było się spodziewać, że w wyniku stopniowego rozkładu państwa w zachodniej części cesarstwa upadną one, wraz z resztą systemu i samą armią, w V w. Co do samych *fabricenses*, przyjmuje się, że funkcjonowali oni dalej w V w. w swoich miastach (przynajmniej na terenie Italii) i nie mieli problemu z utrzymaniem dużego popytu na swe produkty w targanym konfliktami militarnymi Zachodzie. Armia Teodoryka z pewnością potrzebowała w dalszym ciągu ich usług. Podkreśla się niekiedy fakt, że władca Ostrogotów był zagorzałym romanofilem¹⁸². Świadczy o tym choćby to, że przejął i naprawił rzymski system podatkowy. Służba cywilna w Italii ściśle przestrzegała dalej tradycji imperialnej, a główni urzędnicy zachowali swe stanowiska. Można by się zatem spodziewać, że Teodoryk Wielki utrzymał także system państwowych warsztatów zbrojeniowych. Nie jesteśmy jednak w stanie stwierdzić, czy Ostrogoci wprowadzili w nim jakieś istotne zmiany. Jedną rzecz wydaje się pewna, nadzór nad państwowym przemysłem zbrojeniowym należał w tym okresie na Zachodzie do obowiązków prefekta pretorianów, a nie *magister officiorum*, czyli szefa administracji państwowej. Formuła 19 adresowana jest bowiem do tego pierwszego i wyraźnie wynika z niej obowiązek kontroli nad producentami uzbrojenia.

Nie ulega zatem wątpliwości, że w Italii pod panowaniem Ostrogotów funkcjonowała jakaś pochodna państwowego przemysłu zbrojeniowego, będąca, prawdopodobnie, zmodyfikowaną wersją systemu dioklecjańskiego, która przetrwała do pierwszej połowy VI w.

Niestety, nie jesteśmy w stanie stwierdzić, jaki był status wymienionych w obu formułach *armifactores* z okresu ostrogockiego i czy

¹⁸² Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 284.

różnił się on czymś od statusu *fabricenses*. Równie niejasne są losy *fabricenses* w Galii i na terenie Illyricum już po wydaniu *Notitia Dignitatum*. Niektórzy badacze podkreślają, że odnośnie do warsztatu zbrojeniowego w Trewirze jest raczej rzeczą mało prawdopodobną, aby przetrwał on wycofanie się cesarskiego dworu do Arles w 413 r. Utrata kontroli nad Galią Północną, której towarzyszył rozpad armii, może sugerować, że galijskie *fabricae* nie przetrwały na tym obszarze po 420 r. Odnośnie do *fabricae* na terenie Panonii i Mezji, przestały one tam działać albo jeszcze wcześniej, albo mniej więcej w tym samym czasie co w Galii¹⁸³. Ammianus Marcellinus odnotowuje, że w 378 r. Aquincum zostało opuszczone¹⁸⁴, a Carnuntum zrujnowane do tego stopnia, że nie mogło służyć jako zimowa kwatera dla armii¹⁸⁵. Przekaz ten popierają dowody archeologiczne, które sugerują, że Aquincum upadało stopniowo od połowy IV w., co było w tym czasie wyrazem ogólnej tendencji, jeśli idzie o miasta położone w tej części biegu Dunaju¹⁸⁶.

Jedną z ostatnich relacji na temat warsztatów zbrojeniowych w Tracji pochodzi z poematu *O wojnie z Gotami* Klaudiusza Klaudiana. W cytowanej w tym dziele rzekomej mowie Alaryka padają te oto słowa (w. 535-539):

*at nunc Illyrici postquam mihi tradita iura
meque suum fecere ducem, tot tela, tot enses,
tot galeas multo Thracum sudore paravi
inque meos usus vectigal vertere ferri
oppida legitime iussu Romana coegi.*

„Teraz zaś, gdy mi rządy nad Ilirią zdano,
Sami mi Ilirowie wodza dali miano.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 285.

¹⁸⁴ *Dzieje rzymskie* 30,5,14.

¹⁸⁵ *Ibidem* 30,5,2.

¹⁸⁶ Zob. A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974, s. 310.

Jam to kazał strzał tyle, mieczy i szyszaków
Bezgranicznym wysiłkiem pozagarniać Traków.
Jam to dla własnych zysków legalnym nakazem
Rzymskie miasta słać haracz przymusił żelazem”¹⁸⁷.

Król Wizygotów sugeruje zatem jednoznacznie, że aby wyposażyć swą armię, przejął broń znajdującą się w warsztatach zbrojeniowych albo magazynach na terenie Tracji. Fakt ten nie może budzić zdziwienia, ponieważ prawdopodobnie w 397 r. Alaryk został mianowany *magister militum per Illyricum*¹⁸⁸. Niektórzy przyjmują, że dzięki temu mógł uzyskać kontrolę nad warsztatami zbrojeniowymi i arsenałami, a w związku z tym żądać również od miast dostaw surowców potrzebnych do utrzymania produkcji w tych *fabricae*¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Klaudiusz Klaudianus, *O II konsulacie Fl. Stylichona i O wojnie z Gotami*, przeł. B. Olejniczak, Warszawa 2002.

¹⁸⁸ Na temat innych propozycji datacji tego faktu zob. M. Wilczyński, *op. cit.*, s. 133, przyp. 82.

¹⁸⁹ Zob. A. Demandt, s.v. *Magister militum*, RE Suppl. 12, szp. 730; M. Wilczyński, *op. cit.*, s. 133; H. Elton, *op. cit.*, s. 155.

Rozdział II

***Fabricenses* – pracownicy państwowych warsztatów zbrojeniowych**

1. Status i kategorie

Fabricenses pojawili się jako odrębna grupa rzemieślników na przełomie III i IV w. Początkowo rekrutowali się głównie z dwóch podstawowych grup: rzemieślników z prywatnych warsztatów zbrojeniowych oraz żołnierzy, którzy zakończyli służbę wojskową¹⁹⁰.

Fabricenses byli jedną z kilku kategorii rzemieślników pracujących na rzecz państwa. Ich pozycja była jednak wyższa od osób zatrudnionych w innych manufakturach państwowych wytwarzających produkty na potrzeby armii oraz administracji cywilnej¹⁹¹. Pracownicy państwowych

¹⁹⁰ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 269.

¹⁹¹ Należeli do nich *genaecarii*, zatrudnieni w zakładach tkających ubrania dla wojska i urzędników, *moneterii*, pracujący w mennicach bijących monety, *murileguli*, zatrudnieni w manufakturach, w których wytwarzano purpurowy barwnik niezbędny do produkcji szat dla rodziny cesarskiej, *barbaricarii*, rzemieślnicy zdobiący hełmy (zapewne paradne lub przeznaczone dla wyższych rangą wojskowych) złotem, srebrem i brązem oraz *bastagarii*, pracownicy służb transportowych działających na rzecz skarbu państwa. Utrzymanie ciągłości pracy tych grup zawodowych było dla państwa rzeczą nadrzędną (zob. A. Świętoń, *Status prawny rzemieślników pracujących w cesarskich manufakturach w późnym Cesarstwie Rzymskim (przełom IV i V wieku n.e.)*. *Przegląd konstytucji zachowanych w C.Th. 10.20 i 10.22*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2010, vol. 12, s. 231-241). Materiał źródłowy, który dotyczy ich statusu, zebrano w jedenastej księdze Kodeksu Justyniańskiego w tytule 8 (*De murilegulis et gynaeciariis et procuratoribus gynaecii et de monetariis et bastagariis*) oraz 10 (*De fabricensibus*).

warsztatów zbrojeniowych byli ludźmi wolnymi¹⁹², a ich służba określana była jako *militia*¹⁹³. Trudno jednak stwierdzić jednoznacznie, czy była to forma służby cywilnej (*militia cohortalis*) czy wojskowej (*militia armata*). Na tę drugą wskazywałaby organizacja każdej *fabrica*, przypominająca strukturę jednostki wojskowej¹⁹⁴.

Na czele warsztatu zbrojeniowego stał *praepositus*. Niżej w hierarchii znajdowali się (w porządku malejących rang): *primicerius*, *senator*, *ducenarius*, *biarchus*, *centenarius* i *circitor*¹⁹⁵. Zachowało się kilka nagrobków *fabricenses*, na których wyryto ich szarże¹⁹⁶. Dwie rangi niepotwierdzone w źródłach to *circitor* oraz *senator*, ale przyjmuje się, że również one funkcjonowały wśród osób zatrudnionych w państwowych warsztatach zbrojeniowych¹⁹⁷.

¹⁹² J.P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. 2, Louvain 1886, s. 242, zasugerował, że w warsztatach zbrojeniowych korzystano z pracy publicznych niewolników. Uczony ten powołał się na konstytucję Walentyniana, Theodozjusza i Arkadiusza, adresowaną do prefekta Rzymu Albinusa (C. 6,1,8): *Si qui publicorum servorum fabricis seu alii operibus deputati tamquam propriae condicionis immemores domibus se alienis et privatarum ancillarum consortiis adiunxerit, tam ipsi quam uxores eorum et liberi confestim conditioni pristinae laborique restituantur*. – „Jeśli jacyś z publicznych niewolników wysłani do państwowych warsztatów albo innych publicznych zakładów, niepomni ich osobistego położenia, połączą się w obcych domach związkami z niewolnikami prywatnych osób, zarówno oni, jak również ich partnerki w *contubernium* i dzieci niech będą przywrócenii do ich poprzedniego położenia i pracy” (przekład autora). Nie mamy jednak żadnych przekazów, aby na terenie Rzymu funkcjonowały w tym czasie jakieś warsztaty wojskowe. Nawet gdyby takowe istniały, prefekt miasta nie miałby nad nimi jurysdykcji. S. James, *The Fabricae...*, s. 309, przyp. 309 uważa, w konstytucji tej musi zatem chodzić o jakiś inny rodzaj *fabricae*.

¹⁹³ Zob. np. C.Th. 10,22,6: *ad militiam quam optaverit* [...]. Por. też C.Th. 12,1,35; C. 11,9,6. Zob. I. Hahn, *Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der Spätantiken Stadt*, [w:] H. Schneider (Hrsg.), *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1981, s. 151; F. DeRobertis, *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari 1963, s. 329; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 835.

¹⁹⁴ Por. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 835.

¹⁹⁵ Zob. R. Grosse, *op. cit.*, s. 113-114.

¹⁹⁶ Szerzej zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 277.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

Każdą *fabrica* kierował *praepositus fabricae*¹⁹⁸. Ci najwyżsi rangą *fabricenses* wymienieni są w kilku inskrypcjach nagrobnych. Na przykład na nagrobku, jaki wystawił Flavius Romulianus, fundator pisze o sobie: *p(rae)p(ositus) fabr(ricae) sagitt(ariae)*¹⁹⁹. Na inskrypcji odkrytej w Rawennie, ufundowanej przez Sertoriusa Silanusa, czytamy, że za panowania Konstantyna był on *v(ir) p(erfectissimus) praepositus fabricae*²⁰⁰. Również Ammianus Marcellinus wspomina trzykrotnie o osobach tej rangi. W jednym przypadku używa określenia *praepositus fabricarum* odnośnie do urzędnika, który był jednak prawdopodobnie dowódcą

¹⁹⁸ Zob. C.Th. 7,20,10.

¹⁹⁹ CIL V 8697-8721: *Fl(avius) Romulianus p(rae)p(ositus) fab(ricae) sagitt(ariae) / fecit de suo prop(ri)o memor[ia]/m coniugi suae Taheti / [e]t sibi si quis postea / in eo loco corp[us] alicuis / ponere voluerit inferturus / rei publicae pecuniae / folles mille. – „Flawiusz Romulianus, kierownik warsztatu produkującego strzały, ufundował z własnego majątku dla upamiętnienia swojej żony Tahete i siebie, jeśli ktoś później w tym miejscu chciałby złożyć czyjeś ciało, musi ofiarować Rzeczpospolitej 1000 sakiewek pieniędzy” (przekład autora). W niektórych inskrypcjach nagrobnych wartość grzywny sepulkralnej jest ustalana w *folles denariorum*. G. Lettich, *Concordia e Aquileia: note sull'organizzazione difensiva del confine orientale d'Italia nel IV secolo*, AA 1982, vol. 22, s. 71, pisze, że były to „stare denary, tak zdewaluowane, że dla uproszczenia kalkulacji i obsługi bardzo duże ilości pieniędzy znajdowały się w specjalnych workach (*folles*)”. O. Seeck, s.v. *follis*, RE 6,2 (1909), szp. 2835, pisze, że suma umieszczona w workach różniła się w zależności od okoliczności i była wskazana na zewnętrznej stronie zapieczętowanego worka. Według T. Franka, *A History of Rome*, New York 1928, s. 556, w *folles* znajdowało się około 312 funtów miedzianych antoninianów, a worki, zważone i zapieczętowane w mennicy, warte były około 1/8 funta złota. Szerzej na temat grzywien sepulkralnych zob. J. Iluk, *Grzywny sepulkralne w italskich epitafiach z okresu cesarstwa rzymskiego*, Gdańsk 1985; M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013, s. 101-109.*

²⁰⁰ CIL XI 9=ILS 699: *Propagatori Roma/ni imperii, ff[un]dato[ri] / quietis publicae, d(omino) [n(ostro)] / Fl(avio) Constantino / (5) maximo, victori, / semper Aug(usto), divi / Claudi nepoti, divi / Constanti filio, / Sertorius Silanus, / (10) v(ir) p(erfectissimus), praepositus / fabricae, devotus / n(umini) m(aiestati)q(ue) e(ius). „Krzewicielowi rzymskiego imperium, założycielowi publicznego spokoju, naszemu największemu panu Flawiuszowi Konstantynowi, zwycięzcy, na zawsze Augustowi, wnukowi boskiego Klaudiusza, synowi boskiego Konstancjusza; Sertorius Silanus, [mąż] w randze *perfectissimus*, kierownik warsztatu zbrojeniowego, poświęcił jego boskiemu duchowi i majestatowi” (przekład autora). Przekład ten jest jednak niepewny z racji tego, że tego rodzaju *fabrica* w tym mieście nie jest nigdzie poświadczona (zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 277).*

barbaricarii w Trewirze²⁰¹, nie miał zatem nic wspólnego z warsztatami zbrojeniowymi²⁰². W innych miejscach używa tytułu *tribunus* na określenie zarządców warsztatów zbrojeniowych w Kremonie²⁰³ i Antiochii²⁰⁴. Jest to jedyne źródło, w którym słowo *tribunus* określa dowódcę warsztatów zbrojeniowych. Ammianus Marcellinus mógł posłużyć się terminem *tribunus* jako ogólnym określeniem dowódcy, nie mając na myśli oficjalnego tytułu, którym był *praepositus*²⁰⁵. O. Seeck spekulował, że niektórzy *fabricenses* mogli być tak określani ze względu na osobistą rangę albo fakt, że kierowali szczególnie ważnymi warsztatami zbrojeniowymi. Arnold Hugh Martin Jones natomiast napisał jedynie, że „każdą fabryką dowodził trybun lub *praepositus*”²⁰⁶.

Praepositus fabricae nie był uznawany w okresie późnego cesarstwa za urzędnika wysokiego rangą. Wzmiankowana wyżej inskrypcja z Rawenny²⁰⁷, powstała w okresie panowania Konstantyna, określa dodatkowo *praepositus* mianem *vir perfectissimus*, a więc odnosi się prawdopodobnie do osoby wywodzącej się ze stanu ekwickiego. Z kolei inskrypcja na nagrobku w Concordii, w którym pochowany został inny *praepositus*, nie zawiera tego określenia. Prawdopodobnie pochodzi ona z późnego IV w.²⁰⁸, kiedy tytuł *vir perfectissimus* stracił już na znaczeniu²⁰⁹. O stosunkowo niskiej pozycji *praepositus fabricae* w cesarskim aparacie władzy świadczy między innymi fakt, że nie jest on wymieniony w *Notitia Dignitatum* w oficjalnym katalogu ważnych stanowisk w państwie,

²⁰¹ Ammianus Marcellinus 29,3,4.

²⁰² Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 277.

²⁰³ Ammianus Marcellinus 15,5,9.

²⁰⁴ Ammianus Marcellinus 14,7,18-19.

²⁰⁵ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 277.

²⁰⁶ Zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 835.

²⁰⁷ CIL XI 9.

²⁰⁸ Tak D. Hoffmann, *Das Spättrömische Bewegungsheer...*, s. 83-107.

²⁰⁹ Zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 526; *idem*, *The Decline of Ancient World*, London 1966, s. 270.

czyli tzw. *laterculum maius*²¹⁰. *Notitia Dignitatum* odnotowuje jedynie, że *fabricae* podlegały *magister officiorum*, nie czyniąc żadnych wzmianek na temat ich dowódców. Można stąd wywieść wniosek, że mimo dużego znaczenia strategicznego warsztatów zbrojeniowych ich zarządców nie traktowano jako osoby o wysokiej randze w państwie, a ich stanowiska były prawdopodobnie wymienione w *laterculum minus*²¹¹.

Nie wiemy, z jakich grup rekrutowali się *praepositi*. Niektórzy byli zapewne wybierani z emerytowanych *primicerii fabricarum*. Dzięki długoletniej służbie w warsztatach zbrojeniowych byli oni bowiem świetnie obeznani z funkcjonowaniem systemu produkcji uzbrojenia.

Drugim pod względem rangi wśród *fabricenses* był *primicerius fabricae*, którego dotyczy ustawa z 390 r., wydana w Mediolanie przez cesarza Walentyniana, Teodozjusza i Arkadiusza, adresowana do *magister officiorum* Rufina²¹² (C.Th. 10,22,3=C. 11,10,2).

Primicerium fabricae post biennium non solum vacatione, verum etiam honore donari praecipimus, ita ut inter protectores adoraturus aeternitatem nostram suo quisque tempore dirigatur.

„Nakazujemy, żeby kierownik państwowego warsztatu zbrojeniowego po dwóch latach został obdarowany nie tylko zwolnieniem [ze służby], lecz także zaszczytem, tak aby zaliczono go w poczet członków cesarskiej straży przybocznej i aby każdy, w stosownym czasie, był wysłany w celu adorowania Naszej Wieczności”²¹³.

Zgodnie z tą konstytucją po dwóch latach służby *primicerius fabricae* przechodził zatem w stan spoczynku (*vacatio*), a w nagrodę zaliczano go do *protectores*, czyli członków cesarskiej straży przybocznej, co zapewniało mu przywilej adorowania cesarskiej purpury.

²¹⁰ ND, Occ 11, 38-44; 45-60.

²¹¹ Zob. A.E.R. Boak, *op. cit.*, s. 89; S. James, *The Fabricae...*, s. 278.

²¹² Na temat tej postaci zob. s. 84, przyp. 279.

²¹³ Przekład autora.

Jak liczna była ta grupa *fabricenses*? Źródła nie przekazały szczegółowych informacji dotyczących tej kwestii. Ammianus Marcellinus pisze jedynie, że w Hadrianopolis istniała ich „wielka rzesza”²¹⁴. Ramsey MacMullen uważa, że w każdej *fabrica* zatrudnionych mogło być nawet kilkaset osób²¹⁵. *Notitia Dignitatum* podaje, że istniało 35 *fabricae*. S. James, przyjmując, iż w każdym warsztacie zatrudnionych mogło być nawet 500 pracowników, sugeruje, że *fabricenses* mogli stanowić grupę od 7 do 17,5 tys. osób²¹⁶. Liczba ta nie wydaje się zbyt duża, by wyprodukować broń dla armii, która mogła liczyć, według różnych szacunków badaczy, od 300 do nawet 600 tys. żołnierzy²¹⁷.

²¹⁴ Ammianus Marcellinus podaje tę informację, pisząc o przyczynach rzezi, jakiej dokonali w Hadrianopolis dwaj książęta Gotów – Sweryd i Kollias (*Dzieje rzymskie* 31,6,2): *Verum imperatoris litteris repente perlatis, quibus transire iussi sunt in Hellespontum, viaticum cibos biduique dilationem tribui sibi sine tumore poscebant. Quod civitatis magistratus ferens indigne (succensebat enim eisdem ob rem suam in suburbano vastatam) imam plebem omnem cum Fabricensibus, quorum illic ampla est multitudo, productam, in eorum arma vitexitium, iussisque bellicum canere bucinis, ni abirent ocuis (ut statutum est) pericula omnibus minabatur extrema.* – „Lecz oto nagle otrzymali list cesarski z rozkazem przesiedlenia się do Hellespontu. Bez żadnej arogancji zażądali wówczas dla siebie na drogę pieniędzy i pożywienia oraz poprosili o przesunięcie terminu o dwa dni. Naczelnik miasta uznał to za oburzające (rozniewany był bowiem także za to, że zdewastowali jego podmiejską posiadłość). Wyprowadził więc i uzbroił przeciwko nim cały plebs miejski razem z pracownikami warsztatów zbrojeniowych, których jest tam wielu”.

²¹⁵ R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 39.

²¹⁶ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 276.

²¹⁷ Historyk bizantyński z VI w. Jan Lydos podaje (*O miesiącach* 1,27), że za Dioklejana armia rzymska liczyła 389 704 żołnierzy w wojskach lądowych oraz 45 562 we flocie rzecznej oraz morskiej. Daje to łącznie 435 266 żołnierzy. Te precyzyjne szacunki sugerują, że autor mógł korzystać z oficjalnych wykazów urzędowych, na podstawie których wypłacano żołnierzom żołd i zaopatrywano jednostki. A. Szopa, *Armia rzymska...*, s. 408-409, słusznie zauważył: „Największa pułapka rzeczonych wartości kryje się w ich precyzji. Przy tak dużej ilości żołnierzy, każda próba urzędowego ich spisania staje się nieaktualna już w momencie, w którym się ukazała. Ciągła fluktuacja liczebności spowodowana warunkami bojowymi i naturalną śmiertelnością była faktem, którego nie trzeba udowadniać. Co więcej, możemy być przekonani, że listy jednostek były niejednokrotnie fałszowane w celu osiągnięcia określonych korzyści, takich jak np. pobieranie zaopatrzenia dla nie żyjących już żołnierzy. O istnieniu takich praktyk świadczy dobitnie fakt, że państwo intensywnie starało się z nimi walczyć, co znajduje odzwierciedlenie w stosownych aktach prawnych. Wszystko więc, co możemy współcześnie powiedzieć na temat liczebności armii rzymskiej

Po armii i służbie cywilnej *fabricenses* stanowili najbardziej liczną grupę osób zatrudnionych w państwie. Ich organizacja przypominała cech rzemieślniczy²¹⁸. Nie wiemy, czy istniał jeden cech dla wszystkich pracowników warsztatów zbrojeniowych, czy też każda *fabrica* miała swoją organizację cechową, jak mogłoby wynikać z C.Th. 10,22,6²¹⁹. Określano ją jako *consortium fabricensium*²²⁰. Przynależność do niej była obowiązkowa. O zasadach odpowiedzialności członków tego *consortium* mówi konstytucja wydana w 412 r. przez Teodozjusza i Walentyniana (C. 11,10,5):

1. Denique quod ab uno committitur, totius delinquitur periculo numeri, ut constricti nominationibus suis sociorum actibus quandam speculam gerant, et unius damnum ad omnium transit dispendium. 2. Universi itaque, velut in corpore unius formae, unius decoctionis, si ita res tulerit, respondere cogentur.

„1. Wreszcie przestępstwo, którego dopuścił się jeden [z pracowników warsztatów zbrojeniowych], ściąga niebezpieczeństwo na wszystkich, tak że i szkoda [wyrządzona] przez jednego [z nich], skutkuje odpowiedzialnością wszystkich. 2. Dlatego wszyscy, tak jak w jednym ciele, będą zmuszeni odpowiadać za sprzeniewierzenie jednego [z nich], jeśli wymagać tego będą okoliczności”²²¹.

Z tej cesarskiej ustawy wynika zatem jednoznacznie, że wśród *fabricenses* istniała odpowiedzialność solidarna. Stratami wyrządzonymi

w interesującym nas okresie musi być obarczone sporym marginesem błędu”. Propozycje uczonych dotyczące liczebności armii w IV w. prezentuje P. Letki, *Kawaleria Dioklecjana...*, s. 61, przyp. 162.

²¹⁸ P. Garnsey, C.R. Whittaker, *Trade, Industry and the Urban Economy*, [w:] A. Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 13. *The Late Empire A.D. 337-425*, Cambridge 1998, s. 318.

²¹⁹ Tekst konstytucji cytowany jest na s. 67.

²²⁰ Zob. C.Th. 10,22,6.

²²¹ Przekład autora.

przez jednego z nich obarczano wszystkich. Zasadę tę potwierdzono również w drugim rozdziale 6 noweli Teodozjusza²²².

Jakie obowiązki ciążyły na *fabricenses* określonej rangi i od czego uzależniony był ich awans? O. Seeck uznał, że zależało to od stażu zatrudnienia, a zatem rangę *primicerius* osiągałby *fabricensis* pracujący najdłużej w warsztacie²²³. Jest to jednak jedynie hipoteza tego uczonego, nie poparta żadnymi dowodami. Z cytowanej wyżej konstytucji (C.Th. 10,22,3) wynika, że najwyższy rangą *fabricensis* – *primicerius*, zajmował to stanowisko przez dwa lata²²⁴, po czym przechodził na emeryturę, awansując do kategorii określanej mianem *protectores*²²⁵.

2. Rekrutacja do służby

Stan zatrudnienia w warsztatach zbrojeniowych był utrzymywany między innymi dzięki wspomnianemu prawu Teodozjusza i Walentyniana, które nakazywało synom *fabricenses* przejście obowiązków ich ojców²²⁶. Część pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych nie miała jednak dzieci, inni zaś umierali, nie doczekawszy się następców. W takich przypadkach trzeba było dokonać rekrutacji odpowiednich pracowników w celu uzupełnienia wakatów w warsztatach.

²²² Zob. s. 76-77.

²²³ Zob. O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1929.

²²⁴ R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 32, uznał, że w okresie późniejszym jego służba trwała do końca życia. Tezę tę oparł na fragmencie 6 noweli Teodozjusza (*Hinc iure provisum est artibus eos propriis inservire, ut exhausti laboribus inmorianur cum subole professioni cui nati sunt*). S. James, *The Fabricae...*, s. 277, uważa, że nawet przy dwuletnim sprawowaniu tej funkcji większość *fabricenses* i tak nigdy nie uzyskiwała rangi *primiceriusa* i późniejszego awansu do grona *protectores*, a zatem uwaga wyrażona w tej noweli jest zasadniczo prawdziwa, jednak bez sugestii, że stanowisko *primiceriusa* stało się później dożywotnie.

²²⁵ Podobny awans dotyczył żołnierzy, którzy osiągnęli ten stopień wojskowy (zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 634).

²²⁶ Nov. Th. 6,1 (zob. s. 50).

Szeregi *fabricenses*, nie licząc ich synów, zasilano dobrowolnie. Kontroli rekrutów do warsztatów zbrojeniowych dotyczy ustawa cesarska Honoriusza i Teodozjusza z 412 r. (C.Th. 10,22,6=C.11,10,4).

Si quis consortium fabricensium crediderit eligendum, in ea urbe, qua natus est vel in qua domicilium collocavit, his quorum interest convocatis primitus acta conficiat, sese doceat non avo, non patre curiali progenitum, nihil ordini civitatis debere, nulli se civico muneri obnoxium, atque ita demum gestis confectis vel apud moderatorem provinciae vel si is absit apud defensorem civitatis ad militiam quam optaverit suscipiatur. Quod si absque hac cautione quispiam ad fabricensium consortium obrepserit, sciat se ad ordinis cui debetur patriaeque suae munera esse revocandum, ita ut nulla eum nec temporis nec stipendiorum praerogativa defendat.

„Jeśli ktoś zechce być wybranym do cechu pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych w tym mieście, w którym się urodził albo w którym ustanowił [swe] miejsce zamieszkania, niech udowodni, po tym, jak ci się już zebrali, zanim jeszcze zostanie sporządzony dokument, że nie urodził się ani z dziadka, ani z ojca dekuriona, i że nie jest niczego winien radzie miasta, ani też nie podlega żadnemu obowiązkowi publicznemu, a po dopełnieniu formalności albo wobec zarządcy prowincji, albo, jeśli ten jest nieobecny, wobec obrońcy państwa niech będzie przyjęty do służby, którą wybierze.

1. Jeśli ktoś, wbrew tej gwarancji, wkradnie się do cechu pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych, niech wie, że zostanie przywrócony do rady, do której należy oraz obowiązków swojej ojczyzny, tak że nie obronią go ani przywileje czasu ani służby”²²⁷.

Kandydaci nie mogli być zatem synami ani wnukami dekuriona, ani mieć jakichkolwiek zobowiązań z tytułu *munera*. Ich kwalifikacje sprawdzano w badaniu przed namiestnikiem prowincji. W jego zastępstwie

²²⁷ Przekład autora.

działał *defensor civitatis*²²⁸. Pozwalało to wyłowić osoby unikające obciążeń publicznych oraz zachować kontrolę nad składem personalnym *fabricenses*. Ta ostatnia kwestia była o tyle ważna, że z powodu swej profesji *fabricenses* mieli łatwy dostęp do zapasów broni i zdarzało się, że podejmowali działania niebezpieczne dla państwa²²⁹.

Z konstytucji tej wynika również ciekawa obserwacja, że, przynajmniej w okresie jej wydania, pobór pracowników do warsztatów zbrojeniowych nie był konieczny, gdyż istniało bardzo duże zainteresowanie pracą w nich.

W okresie późnego cesarstwa wyraźnie nasiliło się zjawisko porzucania pracy i obowiązków. Wśród *fabricenses* również występowały tego rodzaju praktyki, co spowodowało stosowną reakcję cesarzy Arkadiusza i Honoriusza w konstytucji z 398 r., adresowanej do sprawującego godność *magister officiorum* Hosiusa (C.Th. 10,22,4=C. 11,10,3).

Stigmata, hoc est nota publica, fabricensium brachiis ad imitationem tironum infligatur, ut hoc modo saltem possint latitantes agnosci: his, qui eos susceperint vel eorum liberos, sine dubio fabricae vindicandis, et qui subreptione quadam declinandi operis ad publicae cuiuslibet sacramenta militiae transierunt.

„Piętna, to jest publiczne znamiona, niech będą umieszczane na ramionach pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych, na wzór rekrutów [wojskowych], aby w ten sposób mogli być przynajmniej rozpoznani ukrywający się; ci, którzy przyjęli do siebie ich albo ich dzieci,

²²⁸ Szerzej na temat tego urzędnika zob. A. Świętoń, *Defensor civitatis. Obrońca praw plebejuszy w późnym cesarstwie Rzymskim*, [w:] B. Sitek, G. Dammacco, J.J. Szerzbowski, A. Kowalska (red.), *Człowiek a tożsamość w procesie integracji Europy*, Olsztyn 2004, s. 517-521.

²²⁹ Ammianus Marcellinus przekazał informację, że po zamieszkach w Antiochii w 353 r. przeciwko trybunom warsztatów zbrojeniowych w tym mieście wniesiono oskarżenie o gotowość wydania broni tłumowi (*Dzieje rzymskie* 14,7,18): *cum quaestor (...) tribunus fabricarum insimulasset, promittentes armorum, si novae res agitari coepissent*. – „kwesor (...) obwiniał trybunów w warsztatach zbrojeniowych, którzy obiecywali broń, jeśliby się rozpoczęły nowe zamieszki”. Zob. też *Dzieje rzymskie* 14,9,4.

powinni być, bez wątpliwości, przypisani do państwowego warsztatu zbrojeniowego, podobnie jak ci, którzy, wskutek jakiegoś oszustwa, dla uchylania się od pracy zobowiązali się do jakiejś publicznej służby”²³⁰.

Fabricenses byli zatem naznaczani *stigma*, czyli piętnem, określanym także jako *nota publica*. Stygmatyzację stosowano w Rzymie już wcześniej wobec niewolników²³¹, osób skazanych *in ludum* albo *in metallum*²³² oraz rekrutów²³³. Co do stygmatyzacji pracowników państwowych

²³⁰ Przekład autora.

²³¹ Na ogolonej głowie zbiegłego niewolnika tatuowano literę *F*, która rozpoczyna rzeczownik *fugitivus*, określający zbiegłego niewolnika. Niekiedy były to dłuższe napisy, np. „Zatrzymaj mnie, jestem zbiegiem”. Jeden z bohaterów *Satyrikonu* Petroniusza – Eumolpus, wypowiada taką oto kwestię (103,1): *hic continuo radat utriusque non solum capita, sed etiam supercilia. Sequar ego frontes notans inscriptione sollerti, ut videamini stigmatate esse puniti*. – „Tak więc niech wam zgoli – a potrwa to moment – nie tylko czupryny, ale też brwi. Następnie zajmę się wami ja i sprawną ręką wytatuuję wam na czołach napisy, z których będzie wynikać, że jesteście naznaczonymi piętnem hańby niewolnikami” (Petroniusz Arbiter, *Satyrikon*, przeł. L. Wysocki, Kraków 2015).

²³² Pozwalały one na sprawowanie kontroli społecznej nad skazańcami, utrudniając im ucieczkę i pozbawiając anonimowości (zob. P. Kubiak, *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014, s. 124-125). Konstantyn Wielki w konstytucji z 315 bądź 316 r. zabronił umieszczania tatuaży na twarzy takich skazańców (C.Th. 9,40,2=C. 9,47,17): *Si quis in ludum fuerit vel in metallum pro criminum deprehensorum qualitate damnatus, minime in eius facie scribatur, dum et in manibus et in suris possit poena damnationis una scriptione comprehendi, quo facies, quae ad similitudinem pulchritudinis caelestis est figurata, minime maculetur*. – „Jeżeli ktokolwiek zostanie skazany do szkoły gladiatorów lub do kopalni, zgodnie z wagą wykrytego przestępstwa, kara potępienia niech nie będzie żadną miarą znaczone na jego twarzy, może być wyrażona za pomocą oznakowania jedynie na rękach i łydkach, aby twarz, która została ukształtowana na podobieństwo niebiańskiego piękna, nie była w ogóle znieszczałana” (przekład autora). Tekst ten nie mówi co prawda wprost o tatuażu, ale taka interpretacja jest powszechna (zob. np. F. Millar, *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire from the Julio-Claudians to Constantine*, PBSR 1984, vol. 52, s. 128. Odnośnie do cytowanej konstytucji Konstantyna zob. D. Dupont, *Le Droit Criminel dans les Constitutions de Constantin. Les peines*, Lille 1955, s. 37. Szerzej na temat stygmatyzacji za pomocą tatuażu w świecie grecko-rzymskim zob. C.P. Jones, *Stigma: Tattooing and Branding in Graeco-Roman Antiquity*, JRS 1987, vol. 77, s. 139-155).

²³³ Najstarszym źródłem, które wspomina o piętnowaniu rekrutów w armii, jest *Zarys wojskowości* Wegecjusza. Autor radzi, aby przez jakiś czas wstrzymać się z ich oznakowaniem (1,8): *Sed non statim punctis signorum scribendus est tiro dilectus, verum ante exercitio pertemptandus, ut, utrum vere tanto operi aptus sit, possit agnosci. Et velocitas in illo*

warsztatów zbrojeniowych, należy stwierdzić, że nie znamy żadnych szczegółów dotyczących tej operacji. Z cytowanej ustawy nie wynika, czy piętnem naznaczano jedynie rekrutów, czy też wszystkich. Nie wiemy też, jaką postać miało takie znamię. Rzeczą pewną jest jedynie jego lokalizacja – ramię. *Stigmata* umieszczano prawdopodobnie tylko na ramionach szeregowych rzemieślników. Znamię świadczyło, że *fabricensis* jest zatrudniony w służbie cesarskiej i było pomocne w rozpoznaniu zbiegów. Ci, którzy ukrywali zbiegłych pracowników warsztatów zbrojeniowych, podlegali karze polegającej na relegacji do pracy w tego rodzaju warsztatach. Powrót do zakładów czekał też samych zbiegów, którym udało się dostać do jakiejś innej służby państwowej.

requiranda videtur et robur, et utrum armorum disciplinam ediscere valeat, utrum habeat confidentiam militarem. – „Nie jest jednak dobrze od razu wpisać wybranego żołnierza pod znaki; trzeba go wpieryw poddać ćwiczeniom, aby mógł sobie zdać sprawę, czy podoła tak wielkim trudom”. Sam przebieg tej czynności opisuje Wegecejusz bardzo zwięźle (2,5): *Diligenter igitur lectis iunioribus animis corporibusque praestantibus, additis etiam exercitiis cotidianis quattuor vel eo amplius mensuum, iussu auspiciisque invictissimi principis legio formatur. Nam victuris in cute punctis milites scripti, cum matriculis inseruntur, iurare solent; et ideo militiae sacramenta dicuntur.* – „Gdy już starannie wybrano dziarskich i silnych młodzieńców, gdy już poddało się ich codziennym ćwiczeniom na okres co najmniej czterech miesięcy, można przystąpić do tworzenia legionu pod rozkazami i opieką niezwyčajzonego władcy. Naznacza się więc żołnierzy lekkim nacięciem skóry i wciąga na listy wojskowe; potem odbiera się od nich przysięgę zwaną *sacramentum militiae*”. Kolejnym autorem, który odniósł się do kwestii stygmatyzacji żołnierzy, jest Aecjusz z Amidy, piszący w VI w. głównie na temat medycyny. W dziele Βιβλία Ἱατρικὰ Ἐκκαίδεκα (*16 ksiąg o medycynie*) wspomina jednak o zupełnie innej technice stygmatyzacji żołnierzy – tatuażu, udzielając przy tym instrukcji, jak go wykonać (8,12,75-83): στίγματα καλοῦσι τὰ ἐπὶ τοῦ προσώπου ἢ ἄλλου τινὸς μέρους τοῦ σώματος ἐπιγραφόμενα, ὅσα ἐπὶ τῶν στρατευομένων ἐν ταῖς χερσὶ μέλανι δὲ χρῶνται τοιοῦτῳ· ἀκάνθης Αἰγυπτίας ξύλου καὶ μάλιστα τοῦ φολιοῦ ἀ χαλκοῦ κεκαυμένου β κηκίδων β χαλκάνθου α, κόψας σήσας, λείου πρῶτον μετ’ ὄξους τὸν χαλκόν, ἔπειτα καὶ τὰ λοιπὰ λεία ἐπιβαλὼν ἐπίχρε ὕδατος μέρη β καὶ πράσου χυλοῦ μέρος α καὶ ἐνώσας χρῶ, κεντῶν τοὺς τόπους ταῖς βελόνας καὶ ἀφελὼν τὸ αἷμα καὶ ἐπιχρίων πρῶτον χυλῶ πράσου, ἔπειτα τῷ φαρμάκῳ. – „Stygmatami nazywają znaki wytatuowane na twarzy albo jakiś innych częściach ciała, na przykład na rękach żołnierzy. Używają zaś takiego oto atramentu: jedną część drewna egipskiej akacji, a zwłaszcza kory, dwie części spalonej miedzi, dwie części galasówki, jedną część wiotriolu miedzi zmiażdż i przesiej. Najpierw wymieszaj miedź z octem winnym, następnie, wsypując pozostały proszek, wlej dwie części wody i jedną część soku z pora, i połączywszy [wszystko], użyj, nakłuwając miejsca igłami, usunąwszy krew, wcieraj najpierw sok z pora, a potem atrament” (przekład autora).

3. Okres trwania służby

Cytowana już konstytucja z 412 r. sugeruje wyraźnie, że *fabricenses* pracowali w warsztatach zbrojeniowych do swej śmierci (C. 11,10,5):

Iure provisum est fabricenses artibus propriis inservire, ut exhaustis laboribus immorentur cum subole professioni, cui nati sunt.

„Zastrzeżono w prawie, że pracownicy warsztatów zbrojeniowych pracują we własnych zawodach, dopóki, po wyczerpaniu pracą, nie umrą razem z dziećmi w zawodzie, w którym się urodzili”²³⁴.

Podobna konkluzja wynika także z pierwszego rozdziału 6 noweli Teodozjusza z 438 r.²³⁵

Wzmianki w niektórych źródłach sugerują jednak, że *fabricenses* mogli odejść na emeryturę, zanim osiągnęli rangę *primicerius*. W konstytucji cesarzy Leona I i Antemiusza (C. 11,10,6), datowanej na okres między 467 a 472 r., władcy nakazują, aby rzemieślników zatrudnionych w państwowych warsztatach zbrojeniowych nie obciążano obowiązkami cywilnymi i kurialnymi *post stipendiorum finem militiae*, a więc po upływie czasu ich służby²³⁶.

Na niektórych inskrypcjach nagrobnych znajdujemy informacje dotyczące okresu służby *fabricenses*. W epitafium poświęconym Flawiuszowi Zenisowi czytamy (IG Bulg V 5129, wiersze 2-7):

Φλ(ά)β(ιος) Ζήνις ζήσας ἔ(τη) {πε} πεντήκοντα, στρατευσάμενος ἐν λεγιῶνι ἑνδεκάτῃ Κλαυδία ἀναφέρομε ἐν τῇ φαβρικῇ Μαρκανόπολι στοπένδια εἴκοσι κεντηνάρια.

„Flawiusz Zenis, żył lat 50, po odbyciu służby w XI legionie Klaudiańskim pracował w fabryce w Marcianopolis przez 20 lat jako *centenarius*”²³⁷.

²³⁴ Przekład autora.

²³⁵ Zob. s. 75-76.

²³⁶ Konstytucja cytowana jest na s. 73.

²³⁷ Przekład autora.

Inskrypcja ta sugeruje zatem, że wymieniony *centenarius* przepracował w produkującym tarcze warsztacie w Marcianopolis 20 lat. Nie mamy jednak pewności, czy zmarł on jako czynny *fabricensis*, czy też odszedł na emeryturę po dwudziestu latach służby.

Na nagrobku z miasta Concordia czytamy zaś (CIL V 8742):

Flavius Calladinus veteranus militavit in fabrica sagittaria, vixi(t) annos LXXX p(lus) m(inus). Arcam sibi comparavit de proprio.

„Flawiusz Kalladinus, weteran, służył w warsztacie zbrojeniowym produkującym strzały do łuków, przeżył około 80 lat. Grobowiec wystawił sobie na własny koszt”²³⁸.

Inskrypcję tę można rozumieć dwojako. Wymieniony w niej *fabricensis* mógł być weteranem armii, który po zakończeniu służby zatrudnił się w rzeczonym warsztacie²³⁹. Jednak ponieważ w inskrypcji brak jest jakichkolwiek wzmianek na temat jego służby wojskowej, może być i tak, że status weterana zawdzięczał on długoletniej pracy w *fabrica*.

Żadne źródła nie informują nas, aby *fabricenses* po zakończeniu służby byli uprawnieni do jakiś odpraw, czy to w postaci nadziałów ziemi czy gotówki²⁴⁰. Możemy się jedynie domyślać, że *fabricensis* zdecydował się przejść na emeryturę jedynie wówczas, gdy miał syna, który, przejmując jego obowiązki w warsztacie zbrojeniowym, był w stanie zapewnić mu utrzymanie.

²³⁸ Przekład autora.

²³⁹ Państwo rzymskie starało się wspierać weteranów. Z konstytucji z roku 325 (C.Th. 7,20,3) wynika np. że pomagano im w podjęciu handlu. Szerzej na temat pozycji weteranów armii rzymskiej oraz ich zaopatrzenia zob. R.F. Renz, *The Legal Position of the Soldier and Veteran in the Roman Empire*, New York 1972; H.C. Schneider, *Das problem der Veteranenversorgung in der späteren römischen Republik*, Bonn 1977; G. Wesch-Klein, *Recruits and Veterans*, [w:] P. Erdkamp (ed.), *A Companion to the Roman Army*, Malden MA 2007, s. 439-450.

²⁴⁰ Por. S. James, *The Fabricae...*, s. 279.

4. Przywileje

Pracownicy państwowych warsztatów zbrojeniowych z racji swej służby na rzecz państwa (*militia*) mogli korzystać z różnych przywilejów. Pierwszy z nich wymienia ustawa cesarzy Leona I i Antemiusza, adresowana do *magister officiorum* Eufirmiusza (C. 11,10,6):

Eos, qui inter fabricenses sacrae fabricae sociati sunt, vel eorum uxores aut filios, qui itidem inter fabricenses militare dicuntur, nonalibi pulsare volentibus respondere praecipimus, nisi in iudicio tuae sublimitatis, ad cuius iurisdictionem potestatemque pertinent: nec eos post stipendiorum finem militiae super civilibus vel curialibus muneribus, quibus nullo modo subiacere monstrantur; a viris clarissimis rectoribus provinciarum vel eorum officiis praeter licitum inquietari.

„Nakazujemy, żeby ci, którzy zostali przyjęci do grona pracowników cesarskiego warsztatu zbrojeniowego, a także ich żony i synowie, o których również mówi się, że odbywają służbę wśród pracowników warsztatów, nie odpowiadali chcącym ich pozwać w innym miejscu, jak tylko przed sądem Waszej Wysokości, pod którego są jurysdykcją i władzą. Jak również by po zakończeniu służby nie byli niepokojeni ani cywilnymi, ani kurialnymi obowiązkami – co do których wykazano, że w żaden sposób [im] nie podlegają – oprócz tego, co jest dozwolone, przez namiestników prowincji w randze *viri clarissimi* lub ich urzędników”²⁴¹.

Fabricenses przysługiwał zatem immunitet sądowy, który obejmował także ich żony i synów. Jurysdykcję w zakresie ich sporów sprawował nadzorujący państwowe warsztaty zbrojeniowe *magister officiorum*.

Kolejny przywilej wymienia konstytucja wydana w 400 albo 405 r. w Konstantynopolu przez Arkadiusza i Honoriusza, skierowana do *magister officiorum* Aemilianusa (C.Th. 7,8,8):

²⁴¹ Przekład autora.

Secuti suggestionem tuam a fabricensium domibus omnem molestiam hospitem praecipimus amoveri. De qua re et ad illustrem virum comitem et magistrum militum per Orientem sacras litteras dedimus, ut det Antiochena civitatis fabricensibus excusandorum hospitiurum facultatem, absente scilicet sacro comitatu, quo et Antiochensibus et ceterarum civitatum fabricis similis domorum excusatio praebeatur.

„Zgodnie z Twoją prośbą nakazujemy, żeby wszelki ciężar kwaterunku żołnierzy nie dotyczył domów pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych. Wysłaliśmy cesarskie listy w tej sprawie do znakomitego męża komesa i dowódcy armii Wschodu, aby pracownikom warsztatów zbrojeniowych miasta Antiochii udzielić przywileju zwolnienia z obowiązku zakwaterowania i by podobne zwolnienie domów [z obowiązku kwaterunku] było udzielone Antiocheńczykom i warsztatom zbrojeniowym innych miast”²⁴².

W Rzymie dość wcześnie pojawiła się praktyka kwaterowania żołnierzy w domach prywatnych²⁴³. Na szerszą skalę zaczęto ją jednak stosować dopiero w okresie późnego cesarstwa²⁴⁴. Na właścicielach prywatnych nieruchomości spoczywał ciężar publiczny, określany jako *onus metatorum* albo *munus hospitalitatis*, polegający na wydzieleniu w prywatnym domu przestrzeni mieszkalnej dla żołnierzy²⁴⁵. *Fabricenses*

²⁴² Przekład autora.

²⁴³ Por. N. Pollard, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, Michigan 2000, s. 67.

²⁴⁴ Szerzej zob. A. Świętoń, *Przymusowy kwaterunek wojskowy w IV i V w. n. e i związane z nim nadużycia*, [w:] M. Kuryłowicz, H. Kowalski (red.), *Contra leges et bonos mores. Przestępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 2005, s. 343-350.

²⁴⁵ Obszerny materiał źródłowy w postaci 16 konstytucji dotyczących tego obowiązku znajduje się w 7 księdze *Kodeksu Teodozjańskiego*, w tytule 8: *De metatis*. Na podstawie najważniejszej z tych ustaw cesarskich, wydanej 6 lutego 398 r. przez cesarzy Arkadiusza i Honoriusza (C.Th. 7,8,5), właściciel lub posiadacz domu był zobowiązany do wydzielenia trzeciej jego części na potrzeby kwaterunkowe. Przestrzeń dla żołnierza wyznaczana była w ten sposób, że najpierw właściciel wybierał 1/3 przestrzeni, następnie wyboru dokonywał żołnierz, pozostała trzecia część przypadła właścicielowi. Dla właściciela lub posiadacza nieruchomości nie przewidywano żadnej rekompensaty. W razie zajęcia przez żołnierza dla siebie większej części niż przewidziana konstytucją ponosił on odpowiedzialność. Żołnierz w randze *illustris* był zobowiązany do zapłaty kary finansowej w wysokości 30 libr złota na

przysługiwało na mocy cytowanej wyżej konstytucji zwolnienie od tego uciążliwego obowiązku, określonego w przywołanej wyżej konstytucji jako *molestia*²⁴⁶.

Inną korzyścią płynącą z zatrudnienia w państwowych warsztatach zbrojeniowych było dziedzicznie przez członków *corpus fabricensium* majątku takich kolegów, którzy, nie pozostawiwszy testamentu, zmarli, nie mając spadkobierców ustawowych. Takie dobra przypadały zwykle skarbowi państwa, jednak *fabricenses*, podobnie jak kilka innych uprzywilejowanych grup²⁴⁷, stanowili tu wyjątek. Za panowania Teodozjusza II skarb państwa reprezentowany przez *comes rerum privatarum* próbował zapewne przejąć dobra zmarłych w ten sposób *fabricenses*. Doprowadziło to prawdopodobnie do konfliktu między *magister officiorum* a *comes rerum privatarum*. Prawa *fabricenses* do dziedziczenia majątków zmarłych kolegów, którzy nie zostawili ani testamentu, ani nie mieli ustawowych spadkobierców, zostały potwierdzone w noweli 6, wydanej przez Teodozjusza II w listopadzie 438 r. Jej adresatem był *comes rerum privatarum* Aurelianus.

Fabricensium corpus invenit necessitas dura bellorum, quod immortalitatis genere principum scita custodit, ne deficiente principio successus generis laberetur: hoc enim armat, hoc nostrum ornat exercitum. 1. Hinc iure provisum est artibus eos propriis inservire, ut exhausti laboribus

rzecz skarbu cesarskiego, pozostałych pozbawiano stanowiska, jednak nie wiadomo, czy towarzyszyła temu degradacja, przeniesienie do innego, gorszego rodzaju służby czy też było to równoznaczne z usunięciem z wojska. Na temat tego obowiązku zob. E. Demougeot, *Une lettre de l'empereur Honorius sur l'hospitium des soldats*, RD 1956, vol. 33, s. 25-49.

²⁴⁶ *Immunitas*, czyli zwolnienie od tego obowiązku, przysługiwało już wcześniej senatorom (C.Th. 7,8,1; 361 r.), duchownym chrześcijańskim (C.Th. 16,2,8, 343 r.), lekarzom i nauczycielom oraz ich żonom i synom (C.Th. 13,3,3; 333 r.; 13,3,10; 373 r.; 13,3,16; 414 r.). W 444 r. na mocy 25 noweli Teodozjusza z obowiązku kwaterunku zwolniono także położone w Konstantynopolu domy należące do *consulares* i *illustres*. Dodatkowo kupcy i rzemieślnicy nie musieli udzielać kwaterunku w tej części domu, w której znajdował się ich sklep lub warsztat (C.Th. 7,8,5,1; 398 r.).

²⁴⁷ Byli to np. żołnierze, urzędnicy, dekurioni i duchowni (zob. np. C. 6,62,2-3; C.Th. 5,2,1).

inmorianur cum subole professioni cui nati sunt. 2. Denique quod ab uno committitur, totius delinquitur periculo numeri, ut constricti nominationibus suis sociorum actibus quandam speculam gerant, et unius damnum ad omnium transit dispendium. Universi itaque velut in corpore uniformi uni decoctioni, si ita res tulerit, respondere coguntur, ut viri inlustris atque magnifici magistri officiorum suggestio nostrae clementiae patefecit. 3. Quae cum ita sint, praesenti sanctione perpetuo valitura legis in morem decernimus, ut, quisque fabricensium sine liberis vel legitimo herede decesserit non condito testamento, eius bona, cuiuscumque summae sint, ad eos nutu nostrae mansuetudinis pertinere, qui velut creatores decedentium adtinentur, qui fisco pro intercepto respondere coguntur. Hoc enim pacto contingit, ut et rei publicae ratio salva permaneat et fabricenses collegarum quorum solaciis perfruantur, qui damnis ac detrimentis tenentur obnoxii, omni in posterum ab eorum facultatibus, ab eorum patrimoniis petitione cessante, Aureliane frater amantissime. 4. Inlustris igitur auctoritas tua post hanc legem nullius petitionem admittat vel instructionem fieri patiaturo super bonis fabricensis defuncti. Quod si ulla processerit instructio, non sacra adnotatio, non divina pragmatica habeat locum contra generalem nostri numinis sanctionem. Quinquaginta etenim auri libras officium palatinum fisci viribus inferre cogetur, si postquam susceperit huiusmodi divinum oraculum, vel instructionem dare temptaverit.

„Surowa konieczność wojen wynalazła cech pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych, którego nieśmiertelności strzegą postanowienia cesarzy, aby nie przeminęła pomyślność tego cechu, jeśli ustanie [jego] podstawa: on bowiem uzbraja, on wyposaża naszą armię. 1. W związku z tym zastrzeżono w prawie, że jego członkowie oddają się własnym umiejętnościom, aby, wyczerpani trudami, umierali z potomkami w zawodzie, w którym się urodzili. 2. Wreszcie, jeśli jeden z nich dopuści się [wykroczenia], ściąga niebezpieczeństwo na całą grupę, tak że ograniczeni swoimi nominacjami zachowują pewną czujność w stosunku do działań swoich współpracowników, i szkoda [wyrządzona]

przez jednego, obciąża wszystkich. Przeto wszyscy, jak w jednym cieie, są zmuszeni odpowiadać za sprzeniewierzenie jednego [z nich], jeśli wymagą tego będą okoliczności, jak ujawnił Naszej Łaskawości wniosek znakomitego i wspaniałego szefa administracji państwowej. 3. Ponieważ sprawy tak się mają, postanawiamy w niniejszej sankcji, która będzie wiecznie obowiązywała na zasadzie ustawy, że – jeśli jakiś z pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych umrze bezdzietnie, albo bez spadkobiercy ustawowego, nie sporządziwszy testamentu – jego majątek, bez względu na jego wartość, należeć ma z woli Naszej Łaskawości, do tych, którzy są pociągani do odpowiedzialności tak jak ojcowie [takich] zmarłych, i którzy zmuszeni są odpowiadać przed skarbem państwa za wszystko, co zostało sprzeniewierzone. Na przyszłość, wszelka prośba co do ich majątków, co do ich własności, powinna być oddalona, Aurelianie, najukochańszy bracie. 4. Zatem Twój znakomity Autorytet niech nie przyjmuje, po wydaniu tego prawa, żadnej petycji albo nie zezwala, żeby taką prośbę sporządzano w stosunku do majątku zmarłego pracownika państwowych warsztatów zbrojeniowych. Jeśli jakkolwiek prośba będzie miała miejsce, ani żadna adnotacja cesarska, ani boska sankcja pragmatyczna niech nie ma znaczenia odnośnie do ogólnej sankcji naszego majestatu. Urzędnicy cesarscy zmuszeni będą bowiem zapłacić skarbowi państwa 50 libr złota, jeśli – skoro otrzymają tego rodzaju boską decyzję – próbują sporządzić taką prośbę”²⁴⁸.

5. Ograniczenia wynikające z zatrudnienia w państwowych warsztatach zbrojeniowych

Poza przywilejami istniały też różnego rodzaju ograniczenia dotyczące pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych. Mimo ciężkich warunków pracy *fabricenses* byli i tak w lepszej sytuacji niż wielu zwykłych obywateli. Prawdopodobnie gorsze było położenie pracowników warsztatów zbrojeniowych na Zachodzie niż na Wschodzie,

²⁴⁸ Przekład autora.

zwłaszcza od schyłku IV w., gdy cesarstwo zachodnie zaczęło się stopniowo rozpadać i odczuwać niedobory zarówno ludzi, jak i materiałów²⁴⁹. Mimo że służba w warsztatach zbrojeniowych nie należała do łatwych, dla niektórych kategorii osób była ona atrakcyjna. Dotyczyło to głównie dekurionów. Jednym ze sposobów unikania obciążeń związanych przynależnością do dekurionów było nielegalne wejście do służby cesarskiej²⁵⁰. Obowiązkiem prefekta pretorianów było między innymi utrzymanie takich osób na dotychczasowych stanowiskach, aby mogła funkcjonować administracja cywilna. Stąd też zarówno wśród żołnierzy, jak i osób zatrudnionych w służbie cywilnej systematycznie dokonywano kontroli, aby uciekinierzy powrócili na zajmowane stanowiska. Kwestii tej dotyczy konstytucja z 344 r., wydana przez cesarzy Konstancjusza II i Konstansa, adresowana do prefekta pretorianów Placidusa (C.Th. 12,1,37).

Cautum est, ut, quicumque orti ex decurionibus sese ad militiam contulissent, in quibuscumque stipendiis deprehensi nulla absolvi praerogativa temporis possint, sed ordinibus quos reliquerant traderentur. Hoc et in calcariensibus et fabricensibus et argentariis observetur, ut, quicumque obnoxii officii vel muneribus civilibus ex supra dictis fabricis fuerint, curiae restituti nec impetrato rescripto liberentur.

„Postanowiono²⁵¹, że jeśli jakieś osoby, zrodzone z dekurionów przystąpią do służby wojskowej, schwyte w jakimkolwiek jej okresie, nie będą mogły być uwolnione na mocy przywileju czasu, lecz zostaną przywrócone do stanu, który porzuciły. Należy tego przestrzegać i w stosunku do tych, którzy produkują wapno, i pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych, jak i rzemieślników produkujących

²⁴⁹ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 280.

²⁵⁰ Szerzej na temat przyczyn porzucania przez dekurionów swego *ordo* zob. B. Sitek, *O ciężkiej doli decuriones w okresie późnego cesarstwa rzymskiego. Uwagi poczynione na podstawie wybranych konstytucji cesarskich*, [w:] B. Sitek, M. Tkaczuk, B. Ziemiński (red.), *Procesy ujednoczenia prawa prywatnego w świetle integracji europejskiej. Rola samorządu terytorialnego w kształtowaniu procesu integracji europejskiej na przykładzie doświadczeń samorządu w Polsce i we Włoszech*, Szczecin 2002, s. 109-123.

²⁵¹ Zob. C.Th. 12,1,10; 12,1,13.

wyroby ze srebra, aby, jeśli jacyś [rzemieślnicy] z wyżej wymienionych zakładów podlegali powinnościom i obowiązkom cywilnym, przywróceniu [do ich] rad miejskich w municypiach nie byli uwolnieni po uzyskaniu reskryptu”²⁵².

Kolejne ograniczenie dotyczące pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych wymienia konstytucja z 404 r., wydana przez Arkadiusza i Honoriusza, a adresowana do *magister officiorum* Antemiusza (C.Th. 10,22,5):

Si quis posthac fabricensem admiserit procuratorem vel cultorem sui praedii detinuerit conductoremve susceperit, rei, quam contra vetitum fabricensi crediderit iniungendam, proprietate privetur, ea videlicet fiscalibus calculis socianda; ipse vero fabricensis, qui contraxerit legis offensam, multa duarum librarum auri feriatur.

„Jeśli ktoś zatwierdzi odtąd pracownika państwowych warsztatów zbrojeniowych jako prokuratora albo zarządcę swojej nieruchomości albo zaakceptuje [go] jako najemcę, będzie pozbawiony własności rzeczy, którą, wbrew zakazowi, powierzył pracownikowi warsztatu, ta zaś [własność] powinna zostać połączona z rachunkami fiskusa. Sam zaś pracownik państwowego warsztatu zbrojeniowego, który dopuścił się złamania prawa, niech będzie ukarany grzywną wysokości dwóch libr złota”.

Zgodnie z tą ustawą osoba, która zatrudniłaby *fabricensis* w charakterze zarządcy swego majątku albo wyraziła zgodę na ustanowienie go jego najemcą, podlegała konfiskacie tych dóbr, a sam rzemieślnik miał być karany grzywną w wysokości 2 libr złota. Problem ten musiał narastać, skoro kilkadziesiąt lat później Leon I i Antemiusz wydali kolejną konstytucję dotyczącą tej materii (C.11,10,7 pr.):

Nullus fabricensium conductioni vel administrationi vel agriculturae alienarum rerum se posthac immiscere conetur: dominis quidem, si qui contra haec statuta meae pietatis venire ausi fuerint, res vel praedia,

²⁵² Przekład autora.

quae scientes quod fabricenses sunt isdem fabricensibus ministranda commiserint, amissuris, fabricensibus vero gravissime coercitis post facultatum suarum amissionem perpetua exilii poena et animadversione retinendis.

„Niech żaden z pracowników państwowych warsztatów zbrojeniowych nie waży się odtąd mieszać w najem, zarząd albo uprawę cudzych gruntów. Właścicielom, jeśli ci będą mieli czelność złamać postanowienia Mojej Łaskawości, rzeczy te albo grunty, które – mając świadomość, że są pracownikami warsztatów zbrojeniowych – powierzyli im w zarząd, będą odebrane. Samych pracowników zaś najsurowiej ukaranych, po konfiskacie ich majątków, należy trzymać w ryzach za pomocą wiecznej kary wygnania i obserwacji”²⁵³.

Z tekstu tej ustawy wynika, że zaostrzono sankcje wobec *fabricenses*, którzy złamali cesarskie prawo, podejmując się zarządu, uprawy albo najmu cudzych gruntów. Groziła im nie tylko konfiskata ich majątków, ale także kara wiecznego wygnania.

Ta dwie cesarskie ustawy zdają się potwierdzać fakt, że *fabricenses* byli poszukiwani na rynku jako zarządcy nieruchomości, choćby ze względu na umiejętności rachunkowe. Wielu z nich dawało się widocznie skusić takim propozycjom, porzucając swoją służbę dla bardziej lukratywnego zajęcia, co musiało wywołać stosowną reakcję władców.

Fabricenses nie wolno było zatem do czasu zakończenia służby pracować w innych zawodach i zatrudniać się u osób prywatnych, co zdecydowanie ograniczało ich mobilność zawodową i społeczną.

²⁵³ Przekład autora.

Rozdział III

Nadzór nad warsztatami zbrojeniowymi

Wegecjusz podaje²⁵⁴, że nadzór nad warsztatami zbrojeniowymi przy legionach sprawował *praefectus fabrum*²⁵⁵. Urząd ten istniał z pewnością w okresie republiki. Od jej schyłku do panowania Klaudiusza prefekt ten był adiutantem głównodowodzącego armią²⁵⁶. Jednak niektórzy komentatorzy uważają, że urzędnik ten nie miał nic wspólnego z warsztatami zbrojeniowymi, a jego godność miała w rzeczywistości charakter honorowy²⁵⁷. Są też tacy, którzy sugerują, że Wegecjusz popełnił błąd w tej kwestii, myląc *praefectus fabrum* z *praefectus castrorum*²⁵⁸. Ten drugi prefekt istniał już pod koniec I w. p.n.e.²⁵⁹ Posiadał on prawdopodobnie własne biuro²⁶⁰, zajmujące się administracyjną stroną działalności warsztatów legionowych.

²⁵⁴ Zob. s. 29-30.

²⁵⁵ Zob. E. Kornemann, s.v. *Fabri*, RE 6,2 (1909), szp. 1888-1925, a zwłaszcza 1918-1925; E. Sander, *Der praefectus fabrum und die Legionsfabriken*, BJ 1962, vol. 162, s. 139-161; B. Dobson, *The Praefectus Fabrum in the Early Principate*, [w:] M.G. Jarrett, B. Dobson (eds.), *Britain and Rome. Studies in Honour of E. Birley*, Kendal 1965, s. 61-84; D.B. Saddington, *Praefecti Fabrum of the Julio-Claudian Period*, [w:] E. Weber, G. Dobesch (Hrsg.), *Römische Geschichte. Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien 1985, s. 529-546; K. Welch, *The Office of Praefectus Fabrum in the Late Republic*, „Chiron” 1995, vol. 25, s. 131-145; E. Badian, *Notes on a Recent List of Praefecti Fabrum under the Republic*, „Chiron” 1997, vol. 27, s. 1-19.

²⁵⁶ Zob. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des Römischen Heeres*, Bonn 1908, s. 120.

²⁵⁷ B. Dobson, *op. cit.*, s. 62-63.

²⁵⁸ Tak M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 2.

²⁵⁹ Zob. L. Keppie, *op. cit.*, s. 176, przyp. 5.

²⁶⁰ Zob. G.R. Watson, *op. cit.*, s. 85.

Obowiązki te *praefectus castrorum* przejął zapewne od kwestora armii republikańskiej²⁶¹. Prefektowi podlegał personel warsztatów zbrojeniowych. W tej grupie najwyższym rangą był tzw. *optio fabricae*²⁶², którego Taruntenus Paternus wymienia wśród *immunes*²⁶³. Niektórzy komentatorzy uważają, że to *optio fabricae* odpowiadał za produkcję uzbrojenia²⁶⁴.

Jak wyglądał nadzór nad państwowymi warsztatami zbrojeniowymi w okresie dominatu? Z *Notitia Dignitatum* wynika²⁶⁵, że kontrola produkcji zbrojeniowej znajdowała się w pod koniec IV w. w gestii *magistri officiorum* obu części cesarstwa²⁶⁶. System fabryk powstał jednak w okresie tetrarchii, kiedy urząd ten jeszcze nie istniał, pojawił się bowiem, prawdopodobnie, dopiero w latach dwudziestych IV w. za panowania Konstantyna Wielkiego²⁶⁷. Ustanowienie tej nowej godności oceniane jest jako próba ograniczenia władzy prefekta pretorianów, najważniejszego ówczesnie urzędnika na dworze cesarskim. A zatem zanim kontrola nad warsztatami zbrojeniowym stała się jedną z kompetencji *magister officiorum*, nadzór nad *fabricae* musiał wcześniej sprawować inny urzędnik.

W jednej z inskrypcji powstałych w schyłkowym okresie panowania Dioklecjana, dotyczącej niejakiego Attiusa Insteiusa Tertullusa, prefekta *urbis Romae* z 307 r., znajdujemy informację, że podczas swej kariery urzędniczej był on również *praepositus fabric[arum?]*. Może to

²⁶¹ Wymienia je Polybiusz, *Dzieje* 6,39.

²⁶² Szerzej na temat tytułu *optio* zob. D.J. Breeze, *A Note on the Use of the Titles Optio and Magister Below the Centurionate During the Principate*, „*Britannia*” 1976, vol. 7, s. 127-133.

²⁶³ Zob. D. 50,6,7 (tekst cytowany na s. 31-32).

²⁶⁴ Zob. M.C. Bishop, *The Military Fabrica...*, s. 11; D.J. Breeze, *A Note...*, s. 132.

²⁶⁵ Zob. ND, Or. 11,44; ND, Occ. 9,43.

²⁶⁶ Szerzej na temat tego urzędu zob. A.E.R. Boak, *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires*, New York 1919; M. Clauss, *Der Magister officiorum in der Spätantike (4-6 Jh). Das Amt und sein Einfluss auf Kaiserliche Politik*, München 1980.

²⁶⁷ Zob. Ch. Kelly, *Bureaucracy and Government*, [w:] N.E. Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge 2006, s. 189. Niektórzy uczeni uważają jednak, że urząd ten powołał do życia Licyniusz (tak Sz. Olszaniec, *Comites consistoriani w wieku IV. Studium prozopograficzne elity dworskiej Cesarstwa Rzymskiego 320-395 n.e.*, Toruń 2007, s. 63, 65-66, 90).

sugerować, że do urzędnika tego należał nadzór nad warsztatami zbrojeniowymi²⁶⁸. Tytuł ten budzi jednak wątpliwości. Z inskrypcji nie wynika bowiem jednoznacznie, czy Tertullus kierował tylko jedną *fabrica*, czy też wszystkimi warsztatami zbrojeniowymi w państwie albo jedynie w jego określonej części²⁶⁹. Niektórzy uważają, że stanowisko to zostało utworzone specjalnie dla niego po to, aby wybudował nowy warsztat zbrojeniowy²⁷⁰.

Rzeczą o wiele bardziej prawdopodobną jest sprawowanie w czasach tetrarchii nadzoru nad *fabricae* przez prefekta *praetorio*²⁷¹. Jedną z jego licznych kompetencji był nadzór nad zaopatrzeniem armii. Ta ostatnia funkcja może sugerować, że to jemu właśnie powierzono kontrolę nad fabrykami zbrojeniowymi²⁷². Na czele każdego państwowego warsztatu zbrojeniowego stał w tym okresie *praepositus fabricarum*, podporządkowany prefektowi *praetorio*²⁷³. Nie mamy pewności, kiedy *praefectus praetorio* utracił swe uprawnienia kontrolne nad fabrykami zbrojeniowymi na rzecz *magister officiorum*.

Po pierwsze, mogło się to stać w momencie ustanowienia urzędu *magister officiorum*²⁷⁴. Po drugie, do przesunięcia tych kompetencji mogło dojść między 388 a 390 r. Jeśli bowiem przyjrzymy się konstytucjom cesarskim z tego okresu, dotyczącym fabryk zbrojeniowych, widać wyraźnie, że są one w tym okresie w ogromnej większości adresowane do

²⁶⁸ CIL VI 1696.

²⁶⁹ Tę ostatnią propozycję poparł O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1928.

²⁷⁰ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 290.

²⁷¹ O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1928; W. Ensslin, s.v. *Praefectus praetorio*, RE 22,2 (1954), szp. 2391-1502; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 1, s. 66, 101, 161, vol. 2, s. 834; R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 31.

²⁷² Należy jednak podkreślić, że jest to jedynie hipoteza, nie mamy bowiem bezpośrednich dowodów na to, że tak właśnie było (zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 290).

²⁷³ Zob. P. Kehne, *War- and Peacetime Logistic: Supplying Imperial Armies in East and West*, [w:] P. Erdkamp (ed.), *A Companion to the Roman Army*, Malden MA/Oxford 2007, s. 237; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 1, s. 66.

²⁷⁴ Zob. O. Seeck, s.v. *Fabricenses...*, szp. 1928.; R. Grosse, *op. cit.*, s. 104.

*magister officiorum*²⁷⁵. Stąd też niektórzy uczeni uważają, że w latach dziewięćdziesiątych IV w. państwowe warsztaty zbrojeniowe były już pod kontrolą tego urzędnika²⁷⁶.

Umieszczone w *Kodeksie Teodozjańskim* ustawy dotyczące problematyki warsztatów zbrojeniowych datowane do roku 388 kierowane były do prefekta *praetorio*. Nie musi to jednak oznaczać, że sprawował on w tym czasie nadzór nad warsztatami zbrojeniowymi. Poruszana w tych konstytucjach problematyka wiązała się bowiem ściśle z innymi kompetencjami tego urzędnika. *Praefectus praetorio* jako szef administracji cywilnej był, na przykład, odpowiedzialny za utrzymywanie dekurionów w radzie miasta, ściganie dezertersów we wszystkich gałęziach imperialnej służby, w tym w fabrykach zbrojeniowych. Jego zaangażowanie w kontrolę jakości materiałów dostarczanych do fabryk można z kolei postrzegać jako część szerszej odpowiedzialności tego urzędnika za zaspokojenie wszelkich potrzeb władzy centralnej w zakresie materiałów dla wojska, służby cywilnej i fabryk²⁷⁷. Należy też zauważyć, że również dużo późniejsza konstytucja z 412 r. – a więc pochodząca z okresu, kiedy nadzór nad *fabricae* sprawował z całą pewnością *magister officiorum* – dotycząca kontroli rekrutów, werbowanych do pracy w warsztatach zbrojeniowych, adresowana jest również do prefekta pretorianów²⁷⁸.

Po trzecie, przejście nadzoru nad państwowym przemysłem zbrojeniowym mogło nastąpić w wyniku krwawego upadku prefekta pretorianów Rufina pod koniec 395 r.²⁷⁹ Jan Lydus pisze bowiem, że cesarz

²⁷⁵ Daty i adresatów tych ustaw zestawili S. James, *The Fabricae...*, s. 326 (tabela V). Jedynie dwie konstytucje z tego okresu zaadresowano do *comes rerum privatarum*. Instruowały one tego urzędnika, aby nie ingerował w *fabricae*. Zob. C. 6,62,5 oraz Nov. Th. 6.

²⁷⁶ Tak A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 834-835.

²⁷⁷ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 292-293.

²⁷⁸ C.Th. 10,22,6=C.11,10,4.

²⁷⁹ Zob. J.-P. Waltzing, *op. cit.*, vol. 2, s. 241. *Flavius Rufinus* był w latach 388-392 *magister officiorum*. Na stanowisko to mianował go cesarz Teodozjusz. W 392 r. pełnił urząd konsula. Latem 392 r. doprowadził do odwołania prefekta *praetorio Orientis* Tacjana i zajął jego stanowisko, umacniając swą pozycję drugiej osoby w państwie. Po śmierci

Arkadiusz odebrał prefektowi pretorianów Rufinowi kontrolę nad warsztatami zbrojeniowymi²⁸⁰. Rok 395, w którym zabito Rufina, mógłby zatem stanowić *terminus post quem* przyznania nadzoru nad przemysłem zbrojeniowym *magister officiorum*. Niektórzy uczeni uważają jednak, że Rufinus, jako *magister officiorum*, przejął, wbrew prawu, kontrolę nad fabrykami zbrojeniowymi od prefekta *praetorio* w latach 388-390 i zatrzymał ją, gdy sam został prefektem w 392 r.²⁸¹ Następnie uprawnienia te przeniesiono po jego śmierci z powrotem na *magister officiorum*. Podobny pogląd na temat niezgodnego z prawem przejęcia przez Rufina kontroli nad *fabricae* wyraził również R. MacMullen²⁸².

Konkludując, źródła, jakimi dysponujemy, nie pozwalają na udzielenie precyzyjnej odpowiedzi na pytanie, kiedy *magister officiorum*

Teodozjusza w 395 r. Rufin miał być jedynie opiekunem jego syna Arkadiusza, w rzeczywistości jednak, jak piszą historycy, należała do niego realna władza na Wschodzie (zob. Eunapiusz, Fr. 62; Zosimos, *Nowa historia* 5,1,1). Zosimos pisze nawet, że Rufin dążył do uzyskania władzy cesarskiej, planując małżeństwo swojej córki z Arkadiuszem (Zosimos, *Nowa historia* 5,1,4; 5,3,1; 5,3,3). O jego upadku zdecydowało kilka czynników: konflikt ze Stylichonem, niechęć kręgów wojskowych, spowodowana m.in. ingerencjami w sprawy wojskowe, oraz senatu Konstantynopola. W 395 r. Stylichon uwięził Alaryka i Wizygotów w Grecji, ale jego wschodnie wojska zostały odesłane Arkadiuszowi. Na ich czele stał Got Gainas, któremu Stylichon powierzył misję zabicia Rufina. Żołnierze Gainasa uczynili to 27 listopada 395 r. podczas parady wojskowej. Zwłoki Rufina potraktowano w bardzo okrutny sposób. Odciętą głowę prefekta, po wciśnięciu w oczodoły kamieni, nabitą na włócznię (Klaudian, *Przeciw Rufinowi* 2,297; 2,311-316; 2,340-347). Szczątków podobno nie pogrzebano (Klaudian, *Przeciw Rufinowi* 1,371; 2, 452). Szerzej na temat kariery Rufina zob. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 1, AD 260-395, Cambridge 1971, s. 778-781 (*Rufinus* 18); Sz. Olszaniec, *Comites consistoriani...*, s. 454-466.

²⁸⁰ Jan Lydus, *O urządach państwa rzymskiego* 2,10: αὐτίκα μὲν γὰρ ὁ βασιλεὺς τῆς ἐκ τῶν ὀπλῶν ἰσχύους ἀφαιρεῖται τὴν ἀρχὴν, εἶτα τῆς τῶν λεγομένων φαβρικῶν, οἷον εἰ ὀπλοποιῶν, φροντιδος, τῆς τε τοῦ δημοσίου δρόμου καὶ πάσης ἐτέρας δι' ὧν τὸ λεγόμενον συνέστη μαγιστέριον. – „Cesarz natychmiast odebrał mu władzę nad siłami zbrojnymi, potem nadzór nad tak zwanymi *fabricae*, w których produkuje się broń, *cursus publicus* i wszystkie inne kompetencje, związane z wymienionym urzędem” (przekład autora).

²⁸¹ Zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 1, s. 161.

²⁸² Uczony ten, inaczej niż A.H.M. Jones, sugeruje przesunięcie przeniesienia kontroli nad warsztatami zbrojeniowymi na *magister officiorum* po 369 r. (zob. R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 32).

uzyskał uprawnienia kontrolne nad fabrykami zbrojeniowymi²⁸³. Najbardziej prawdopodobna wydaje mi się pierwsza hipoteza, zgodnie z którą urzędnik ten uzyskał je już w momencie ustanowienia tej nowej godności przez Konstantyna Wielkiego. Cesarz zamierzał niewątpliwie ograniczyć w ten sposób władzę prefekta pretorianów, który w tym czasie utracił naczelne dowództwo nad armią. Pozbawienie prefekta znacznej części jego dotychczasowych uprawnień dało podstawę do przeniesienia nadzoru nad warsztatami zbrojeniowymi na nowo utworzonego *magister officiorum*²⁸⁴.

Na Zachodzie, po podboju Italii przez Ostrogotów, kontrola nad warsztatami zbrojeniowymi wróciła, o czym już wspomniałem wcześniej²⁸⁵, do prefekta *praetorio*.

Kolejną wymagającą omówienia kwestią są niższe służby urzędnicze, które odpowiadały za nadzór nad warsztatami zbrojeniowymi i podlegały *magister officiorum*. Byli nimi *subadiuvae fabricarum*. Według *Notitia Dignitatum* na Wschodzie funkcjonowało ich początkowo trzech²⁸⁶, od V w. zaś prawdopodobnie czterech²⁸⁷. O ich liczbie na Zachodzie *Notitia Dignitatum* milczy²⁸⁸. Rekrutowano ich spośród *agentes*

²⁸³ Por. S. James, *The Fabricae...*, s. 294.; P. Letki, *The State Factories...*, s. 63.

²⁸⁴ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 294. Szerzej na temat ograniczenia władzy prefekta pretorianów w późnym Cesarstwie Rzymskim zob. Sz. Olszaniec, *Limitations of the Power of Praetorian Prefects in the Late Roman Empire*, „Res Historica” 2019, vol. 48, s. 55-75.

²⁸⁵ Zob. s. 56.

²⁸⁶ ND, Or. 11,44.

²⁸⁷ Wynika to z konstytucji, datowanej na panowanie Leona (C. 12,20,5): *Agentes in rebus, qui per ordinem consequi solent principatus insignia, in unoquoque scrinio fabricarum et barbarorum quaternos subadiuvarum sollicitudine per annum dumtaxat integrum procedentes gradatim subire hac in aeternum valitura lege decernimus (...)*. – „Postanawiamy w tym prawie, które będzie obowiązywało na wieczne czasy, że czterej *agentes in rebus*, którzy w odpowiednim czasie uzyskują zwykle godność *principatus*, będą mianowani stopniowo, na okres nie dłuższy niż jeden rok, asystentami w każdym [diecezjalnym] biurze państwowych warsztatów zbrojeniowych oraz [każdym diecezjalnym biurze do spraw] barbarzyńców” (przekład autora).

²⁸⁸ W ND, Occ. 9,43 czytamy jedynie: *subadiuvae fabricarum diversarum*.

*in rebus*²⁸⁹ najwyższego stopnia, którzy osiągnęli godność *principatus*²⁹⁰. *Subadiuvae* funkcjonowali także w innych „ministerstwach”, ich status był w nich jednak zdecydowanie niższy²⁹¹. Fakt, że zajmowali oni wysoką pozycję w hierarchii urzędników zatrudnionych w biurze *magister officiorum* – zaraz po jego osobistym sekretarzu i zastępcach – podkreśla, jak ważne były dla władzy *fabricae armorum*. *Subadiuvae fabricarum* sprawowali swoją funkcję przez rok. *Notitia Dignitatum* nie wspomina natomiast o *scrinium fabricarum*, które funkcjonowało we wschodniej części państwa za panowania cesarza Leona I (457-474). Mianowano do niego corocznie *subadiuvae fabricarum*²⁹². Przyjmuje się, że *scrinium* to powstało w pierwszej połowie V w., już po ukazaniu się *Notitia Dignitatum*, a jeszcze przed dojściem do władzy Leona I²⁹³. W przyszłości mogło ono zmienić swą nazwę na *scrinium fabricensium*, o którym wspomina wydana w 539 r. 85 nowela Justyniana (*Nov. 85,3,5*).

Nie mamy źródeł, dzięki którym moglibyśmy się dowiedzieć, jak funkcjonowało *scrinium fabricarum*. Można przyjąć, że zajmowało się ono nie tylko kwestiami administracyjnymi, zaopatrzeniem w surowce, dystrybucją końcowego produktu, ale także jurysdykcją i dyscyplinarną kontrolą pracowników fabryk zbrojeniowych, albowiem wszystkie

²⁸⁹ Stanowili oni w okresie dominatu kategorię niższych urzędników, o różnych i częściowo zmiennych zadaniach. Przede wszystkim pełnili rolę tajnej policji. Zajmowali się głównie śledzeniem urzędników państwowych, a zwłaszcza ich nadużyć i korupcji. Ich obowiązkiem był także nadzór nad pocztą (*cursus publicus*). Szerzej na temat tej służby zob. O. Hirschfeld, *Die Agentes in rebus*, SB Akad. Wiss. 1893, vol. 25, s. 421-441; W. Schulter, *Grenzen des Spättrömischen Staates: Staatspolizei und Korruption*, ZPE 1975, vol. 16, s. 1-21; A. Giardina, *Aspetti della burocrazia nel Basso Imperio*, Roma 1977, s. 13-72; G. Purpura, *Il „Magister officiorum” e la „schola agentum in rebus”*, „Labeo” 1979, vol. 25, s. 202-208; M. Clauss, *op. cit.*, s. 23-51; L. Jerphagnon, *Agentes im rebus et autres fonctionnaires très spéciaux au Bas Empire*, Cah. Philos. Pol. Jur. 1982, vol. 2, s. 33-41; A. Pikułska-Robaszkiewicz, *Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym cesarstwie – agentes in rebus*, „Prawo Kanoniczne” 1994, vol. 37, nr 3-4, s. 147-157.

²⁹⁰ Zob. s. 86, przyp. 287.

²⁹¹ Tak A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 579, przyp. 35.

²⁹² Zob. C. 12,20,5.

²⁹³ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 273.

wymienione tu obszary leżały w kompetencjach *magister officiorum*. *Fabricenses* byli prawdopodobnie najliczniejszą grupą znajdującą się pod kontrolą tego urzędnika, znacznie przewyższającą liczebnie *scholae*²⁹⁴.

Niewykluczone, że każda z osób określanych mianem *subadiuva* sprawowała kontrolę nad wszystkimi *fabricae* na terenie diecezji²⁹⁵. Nie dysponujemy źródłami, które pozwoliłyby przedstawić, jak przebiegał proces od złożenia zamówienia na broń do jej dostarczenia do konkretnej jednostki wojskowej. Mogło to wyglądać w ten sposób, że jednostka zgłaszała swoje zapotrzebowanie, które trafiało następnie do biura *magister militis*, skąd przesyłano je do biura *magister officiorum*. Następnie uruchamiane było *scrinium fabricarum*. To zlecało konkretnej fabryce wykonanie lub wydanie z magazynu określonego uzbrojenia, będącego przedmiotem zamówienia. W mechanizm ten włączony był prawdopodobnie również *praefectus praetorio*, ponosząc odpowiedzialność za wysyłkę i dostawę broni²⁹⁶.

²⁹⁴ *Ibidem*.

²⁹⁵ Tak A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 579.

²⁹⁶ Wynika to z następującej ustawy (C. 11,10,7,1-2): 1. *Quotiens sane in translatione armorum angariae necessariae fuerint, sublimitas tua litteras ad eminentissimam iubeat dirigi praefecturam et numerum ei armorum et ex quo loco transferenda sunt indicare, ut continuo super praebendis angariis pro numero eorum quae transferuntur armorum praereceptione sua viros clarissimos provinciae moderatores conveniat, ut secundum missam a sublimitate tua notitiam naves vel angariae confestim de publico praebeantur. 2. Quod si aliqua tarditas vel negligentia post datas a sublimitate tua ad eminentissimam praefecturam litteras in destinandis auctoritatibus amplissimae sedis intercesserit et ex hoc armorum transvectio fuerit impedita, quinquaginta libris auri tam numerarium pro tempore officii eiusdem amplissimae sedis quam alios quorum interest condemnari praecipimus eamque auri quantitatem protinus exactam fisci viribus adgregari: multa praeterea triginta librarum auri proposita tam viris clarissimis qui provincias regunt quam eorum apparitionibus, si coniventibus his armorum subvectio tarditate aliqua fuerit praepedita. – „1. Ilekróć rzeczywiście będą wymagane przy przekazywaniu broni podwojdy, niech Twoja Znakomitość nakaże, aby do Najwybitniejszej Prefektury skierowano listy i wskazano Jej zarówno liczbę broni, jak i miejsce, z którego ma być zabrana, tak aby niezwłocznie wezwała na swe polecenie zarządców prowincji w randze *virī clarissimi* dla zapewnienia podwód, stosownie do liczby broni, która jest przekazywana, aby zgodnie z powiadomieniem statki wysłane przez Twoją Znakomitość albo podwojdy były niezwłocznie dostarczone na koszt publiczny. 2. Lecz jeśli pojawi się jakiegokolwiek opóźnienie lub zaniedbanie przy wykonywaniu woli*

Odpowiedzialne za całą procedurę było prawdopodobnie *scrinium armorum* prefekta. *Scrinium* to, określone po grecku τὸ τῶν ὀπλῶν σκρινίον (*to ton hóplon skriníon*), wymienia Jan Lydus (*O urządach państwa rzymskiego* 3,5):

τὸ γὰρ τῶν ὀπλῶν σκρινίον ὀρισμένας μὲν ἰδίαις ἔχει τὰς ἀπὸ τῶν ἐπαρχιῶν συντελείας (νεῦρα λέγω καὶ κέρατα καὶ λοιπά), πρὸς δὲ τὰς ἀνακτούσας χρείας ἐν τοῖς πολέμοις ὑπουργεῖ τοῖς προστάγμασιν.

„Albowiem kancelaria do spraw uzbrojenia ma określone podatki z prowincji cesarskich, mam na myśli cięciwy, rogi zwierzęce i inne rzeczy, a w czasie wojny, w razie nagle wynikłych potrzeb, zapewnia bezpośrednie dostawy”²⁹⁷.

Możemy zatem przyjąć, że *scrinium armorum* miało szereg obowiązków związanych również z nabywaniem broni, której nie wykonano w fabrykach zbrojeniowych (np. łuków od prywatnych wytwórców na Wschodzie, którzy oddawali je jako podatek w naturze), odebraniem broni i jej dostawą do jednostek wojskowych²⁹⁸.

Nie wiemy, czy procedura ta dotyczyła również *comitatenses*, czyli oddziałów rezerwowych, stacjonujących w ważnych strategicznie miejscach wewnątrz cesarstwa. Niektórzy uważają, że z racji tego, iż spędzały one dużo czasu na kwaterach zimowych, było to możliwe. Jednostki armii polowej miały jednak prawo korzystać z zapasów zgromadzonych w prowincjach, przez które przejeżdżały. Podczas przemarszu wojska te

Najwspanialszej Stolicy, po wysłaniu listów przez Twoją Wzniosłość do Najwybitniejszej Prefektury, i w wyniku tego transport broni będzie utrudniony, nakazujemy, żeby zarówno tymczasowy księgowy z tego samego biura Najwspanialszej Stolicy, jak i inni, w których leży to interesie, otrzymali 50 libr złota i aby ta ilość złota, natychmiast pobrana, została dodana do zasobów skarbu państwa. Ponadto będzie nałożona grzywna w wysokości 30 libr złota zarówno na *viri clarissimi*, którzy kierują prowincjami, jak i ich asystentów, jeśli z powodu ich pobłażliwości dowóz broni zostanie wstrzymany przez jakąś opieszałość” (przekład autora).

²⁹⁷ Przekład autora.

²⁹⁸ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 274.

mogły sięgać po uzbrojenie wyprodukowane w dowolnych fabrykach rozmieszczonych wzdłuż głównych dróg strategicznych²⁹⁹.

Kontrolę nad warsztatami, w których niektóre elementy żołnierskiego ekwipunku pokrywano metalami szlachetnymi, sprawował *comes sacrarum largitionum*³⁰⁰. Wynika to jednoznacznie z konstytucji Walentyniana, Walensa i Gracjana z 374 r., adresowanej do pełniącego ten urząd Tacjana³⁰¹. Władcy określili w niej liczbę hełmów, jakie *barbaricarii* mieli pokryć w ciągu 30 dni złotem i srebrem w warsztacie w Konstantynopolu (C.Th. 10,22,1).

Cum senae per tricenos dies ex aere tam apud Antiochiam quam apud Constantinopolim a singulis barbaricariis cassides, sed et bucculae tegerentur, octo vero apud Antiochiam cassidas totidemque bucculas per dies triginta et tegerent argento et deaurarent, apud Constantinopolim autem tres solas, statuimus, ut Constantinopoli quoque non octonas singuli cassidas per tricenos dies, sed senas sic pari numero buccularum auro argentoque condecorent.

„Ponieważ zarówno w Antiochii, jak i w Konstantynopolu każdy *barbaricarius* pokrywa brązem w ciągu trzydziestu dni sześć hełmów, jak również osłony policzków, zaś w Antiochii w ciągu trzydziestu dni pokrywanych jest srebrem i złożonych osiem hełmów i ta sama liczba osłon policzków, a w Konstantynopolu jedynie trzy, nakazujemy, żeby również w Konstantynopolu każdy *barbaricarius* ozdobił złotem i srebrem nie osiem hełmów w ciągu trzydziestu dni, lecz sześć, jak również tę samą liczbę osłon na policzki³⁰².

²⁹⁹ *Ibidem*, s. 307, przyp. 193.

³⁰⁰ *Comes sacrarum largitionum* był naczelnym urzędnikiem cesarskim odpowiedzialnym za sprawy finansowe państwa rzymskiego. Podlegały mu kopalnie złota i srebra, mennice, cesarskie tkalnie. Odpowiadał za dostarczanie ubrań dla armii i członków administracji cesarskiej, za sprawy związane z kontrolą handlu zagranicznego, a także pobór podatków, zarówno w pieniądzu, jak i kruszcu, oraz podatku rekrutacyjnego w złocie (*aurum tironicum*). Szerzej zob. R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle (Collection de l'École Française de Rome 121)*, Paris 1989.

³⁰¹ Jego sylwetkę przedstawił Sz. Olszaniec, *Comites consistoriani...*, s. 505-516.

³⁰² Przekład autora.

Rozdział IV

Zakazy gromadzenia i używania broni

W okresie republiki, w związku z powszechnym obowiązkiem służby wojskowej, każdy obywatel zobowiązany był do posiadania broni. Broń wykorzystywana była jednak nie tylko w czasie działań wojennych. Umożliwiała także ochronę życia i mienia w sytuacji, kiedy wartości te były zagrożone. W państwie rzymskim każdemu obywatelowi przysługiwało bowiem prawo odparcia przemocy z użyciem siły³⁰³. Pisał o tym w I w. Kasjusz, cytowany przez Ulpiana:

D. 43,16,1,27: *Vim vi repellere licere Cassius scribit idque ius natura comparatur: apparet autem, inquit, ex eo arma armis repellere licere.*

„Cassius pisze, że siłą wolno odeprzeć siłą i że prawo to ustanowiła sama natura. Z tego zaś wynika, twierdzi, że wolno zbrojnie odpierać napaść zbrojną”.

Podobne stanowisko zajął Iulius Paulus:

³⁰³ Szerzej zob. E. Loska, *Zagadnienie obrony koniecznej w rzymskim prawie karnym*, Warszawa 2011; K. Amielańczyk, *'Vim vi repellere licet'. Kilka uwag na temat genezy prawa do obrony koniecznej w prawie rzymskim*, „Palestra” 2008, vol. 11-12, s. 109-119; idem, *Czy kontratyp obrony koniecznej ma rzymską tradycję? W poszukiwaniu przesłanek dopuszczalności prawa do samoobrony w rzymskim prawie karnym*, [w:] K. Amielańczyk (red.), *'Quid leges sine moribus?'. Studia dedykowane Profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65. rocznicę urodzin oraz 40-lecie pracy naukowej*, Lublin 2009, s. 51-72; idem, *Sa-mopomoc jako alternatywny sposób zapewnienia efektywnej ochrony praw prywatnych w prawie rzymskim*, ZNKUL 2017, vol. 60, nr 3 (239), s. 387-405.

D. 9,2,45,4: *Qui, cum aliter tueri se non possent, damni culpam dederint, innoxii sunt: vim enim vi defendere omnes leges omniaque iura permittunt.*

„Ci, którzy nie mogą obronić się w inny sposób, wyrządzili jakąś szkodę, są wolni od winy. Wszystkie ustawy i wszystkie prawa zezwalają bowiem bronić się przed siłą przeciw przemocy”.

Prawnik Florentinus wywodził to prawo z systemu prawa narodów (*ius gentium*):

D. 1,1,3 FLORENTINUS *libro primo institutionum: Ut vim atque iniuriam propulsemus: nam iure hoc evenit, ut quod quisque ob tutelam corporis sui fecerit, iure fecisse existimetur, et cum inter nos cognationem quandam natura constituit, consequens est hominem homini insidiari nefas esse.*

„FLORENTINUS w księdze pierwszej *Instytucji*: Albo uprawnienie do odpierania przemocy i niegodziwości. Z *ius gentium* wywodzi się bowiem zasada, że wszystko to, co ktoś uczynił dla swej ochrony, uważa się za dokonane zgodnie z prawem i stąd, skoro z natury rzeczy <jako rodzaj ludzki> połączeni jesteśmy wspólnymi więzami, zamach na drugiego człowieka jest przekroczeniem prawa”.

W okresie republiki samopomoc zapewniała ochronę i egzekucję prawa. W I w. p.n.e. miały jednak miejsce wydarzenia, które ukazały prawdę o tym, jak wielkim zagrożeniem dla porządku publicznego było wykorzystanie siły zbrojnej pozbawionej kontroli ze strony władzy państwowej. Pierwszym znanym nam aktem prawnym wprowadzającym ograniczenia w tym zakresie była *lex Iulia de vi publica*. Ta wydana prawdopodobnie za panowania Oktawiana Augusta, między 19 a 16 r., ustawa nie zachowała się³⁰⁴. Mamy na jej temat jedynie kilka komentarzy

³⁰⁴ Ustawa ta regulowała m.in. kwestie wywoływania zamieszek, zakłócania porządku publicznego, nadmiernego gromadzenia broni, napaści i rabunku, wywoływania pożarów, płądrowania i niszczenia grobów (zob. J.D. Cloud, *The Augustan Authorship of the Lex Iulia de Vi Publica (Digest 46.6)*, „Liverpool Classical Monthly” 1987, vol. 12, s. 82-85; *idem*,

rzymskich jurystów, które kompilatorzy justyniańscy umieścili w 6 tytule 48 księgi *Digestów – Ad legem Iuliam de vi publica* („Oдноśnie do ustawy julijskiej o przemocy skierowanej przeciw interesom publicznym”). Sankcją za złamanie jej przepisów była *poena capitalis*, w praktyce stosowano jednak *aquae et ignis interdictio* („zakaz wody i ognia”), realizowany poprzez *exilium*, czyli wygnanie³⁰⁵. Oto komentarz Marcjana, dotyczący zakazu gromadzenia broni, ustawa bowiem nie zakazywała jej posiadania³⁰⁶.

D. 48,6,1 MARCIANUS *libro quarto decimo institutionum: Lege Iulia de vi publica tenetur, qui arma tela domi suae agrove in ve villa praeter usura venationis vel itineris vel navigationis coegerit.*

„MARCIANUS w księdze czternastej *Instytucji*: Na podstawie julijskiej ustawy o przemocy skierowanej przeciw interesom publicznym odpowiada ten, kto gromadzi broń obronną lub zaczepną w swoim domu lub w gospodarstwie albo w domu na wsi, oprócz <tej, która> służy do polowania albo w podróży lądowej czy morskiej”.

Po wydaniu tej ustawy Rzymianie nie mogli już trzymać w nadmiarze broni w swoich posiadłościach. W ustawie pojawia się wzmiankowane już rozróżnienie dwóch odmian uzbrojenia: broni zaczepnej (*telum*) oraz odpornej (*arma*)³⁰⁷.

W cytowanym wyżej komentarzu Marcjana kluczowym słowem jest czasownik *cogere* („zgromadzić, zbierać”)³⁰⁸. Ustawa przewidywała surowe sankcje nie dla wszystkich obywateli trzymających w domu

Lex Iulia de vi, I, „Athenaeum” 1988, vol. 66, s. 579-595; *idem, Lex Iulia de vi, II*, „Athenaeum” 1989, vol. 67, s. 427-465.

³⁰⁵ Szerzej o tym środku zob. G.P. Kelly, *A History of Exile in the Roman Republic*, Cambridge 2006, s. 25-39; K. Amielińczyk, *Woda i ogień – o żywiołach obecnych w systemie rzymskich kar publicznych*, GSP 2014, vol. 32, s. 39-52.

³⁰⁶ Por. P.A. Brunt, *Did Imperial Rome Disarm Her Subjects?*, „Phoenix” 1975, vol. 29, No 3, s. 262.

³⁰⁷ Zob. s. 18-20.

³⁰⁸ Zob. M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, Warszawa 1998, s.v. *cogo*.

jakąkolwiek broń, lecz, jak się wydaje, jedynie dla tych, którzy zgromadzą ją w nadmiarze³⁰⁹. Wymieniono w niej także poszczególne rodzaje posiadłości, w których mogłaby się znajdować broń: *domus*, *ager* oraz *villa*. Dokonując tego wyliczenia, ustawodawca podkreślił, że przechowywanie broni w nadmiernej ilości zabronione było w każdym rodzaju posiadłości³¹⁰. W razie posiadania zbyt dużej ilości broni trzeba było się jej zatem pozbyć, aby nie narazić się na zarzut naruszania ustawy.

Z komentarza Marcjana w D. 48,6,1 wynika, że ustawa przewidywała pewne wyjątki. Zezwalała na posiadanie broni wykorzystywanej do polowania oraz przydatnej podczas podróży (lądowych i morskich). O kolejnych wyjątkach wspomina Scaevola.

D. 48,6,2 SCAEVOLA *libro quarto regularum: Excipiuntur autem arma, quae quis promercii causa habuerit hereditateve ei obvenerint.*

„SCAEVOLA w księdze czwartej *Zasad prawnych*: Wyłączona zaś jest <z tej regulacji> broń, którą ktoś miałby dla celów handlowych lub przypadłaby mu w spadku”.

Zgodnie z komentarzem tego jurysty sankcjom z tytułu złamania przepisów ustawy nie podlegał ten, kto wszedł w posiadanie broni na podstawie dziedziczenia albo miał ją w celach handlowych.

Przyjmuje się, że ustawa zakazywała noszenia w miejscu publicznym tylko broni zaczepnej. Można zatem było mieć przy sobie przedmioty służące do obrony, zgodnie ze wspomnianą już zasadą, zezwalającą na użycie broni w celu ochrony własnego zdrowia i życia. Píše o tym Paulus:

D. 48,6,11 PAULUS *libro quinto sententiarum: (...) 2. Qui telum tutandae salutis suae causa gerunt, non videntur hominis occidendi causa portare.*

³⁰⁹ Por. E. Loska, *Ustawa julijska o przemocy publicznej 6 tytuł 48 księgi digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, ZP 2005, vol. 5, z. 2, s. 236.

³¹⁰ *Ibidem*, s. 236.

„PAULUS w księdze jedenastej *Zapatorywań*: Nie uważa się, że ten, kto nosi ze sobą broń zaczepną w celu obrony swojego bezpieczeństwa, nosi ją w celu zabicia człowieka”.

Kolejne prawne regulacje dotyczące tym razem ograniczenia używania broni pojawiły się dopiero w okresie dominatu w konstytucji wydanej w 364 r. przez Walentyniana I i Walensa.

C.Th. 15,15,1= C. 11,47,1: *Nulli prorsus nobis insciis atque inconsultis quorumlibet armorum movendorum copia tribuatur.*

„Niech nikomu absolutnie nie będzie wolno bez naszej wiedzy i zgody korzystać z dowolnego rodzaju broni”³¹¹.

Tekst ten jest dość zagadkowy choćby ze względu na swą lakoniczność. Zdaniem niektórych współczesnych komentatorów fragment cytowany w C.Th. 15,15,1 stanowił pierwotnie integralną całość z dwoma innymi konstytucjami umieszczonymi w *Kodeksie Teodozjańskim*³¹². W pierwszej (C.Th. 9,30,1) zakazano posiadania koni i kłaczy wszystkim z wyjątkiem senatorów, osób określanych mianem *honorati* (czyli dygnitarzy rangi *perfectissimi*, *eminentissimi* i *egregii*), urzędników zarządzających prowincjami, weteranów służących pod bronią oraz dekurionów. W razie naruszenia zakazu stosowana miała być taka sama sankcja jak wobec *abactores*, czyli złodziei bydła³¹³. W drugiej konstytucji (C.Th. 9,30,2) zakazano zaś posiadania koni przez pasterzy strzegących stad cesarskich. Sankcja za złamanie tego zakazu była identyczna, jak w poprzedniej ustawie. Celem ustawodawcy było zapewne uderzenie w materialne zaplecze złodziei bydła, rekrutujących się z lokalnej ludności wiejskiej. Konstytucja służyła zatem zwalczaniu *latrocinium* poprzez

³¹¹ Przekład autora.

³¹² Zob. A. Świętoń, *Quod armorum usus interdictus est. Zakaz używania broni w cesarstwie Rzymskim w IV i V w. n.e. Kilka uwag na marginesie C.Th. 15,5,1*, [w:] E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański (red.), *Idea wolności w ujęciu historycznym i prawnym. Wybrane zagadnienia*, Toruń 2010, s. 29-41.

³¹³ Zob. A. Świętoń, *Quod armorum...*, s. 33-34.

zahamowanie współpracy między *latrones* i *pagani*³¹⁴. Argumentami przemawiającymi za koncepcją, że trzy wspomniane konstytucje (C.Th. 15,15,1; C.Th. 9,30,1; C.Th. 9,30,2) stanowiły pierwotnie integralną całość, jest ta sama data ich publikacji oraz ten sam adresat – namiestnik Kampanii Buleforus³¹⁵. Nie byłyby to jedyny przykład rozczłonkowania oryginalnej konstytucji dokonanego przez komisję redagującą *Kodeks Teodozjański*. Oryginalne konstytucje zamieszczone w tym zbiorze prawa dzielono niekiedy na fragmenty, umieszczane następnie w różnych księgach i tytułach, a otwierało je sformułowanie *post alia*, występujące również w C.Th. 9,30,2. Zdaniem niektórych uczonych zabiegom takim poddano ok. 1% materiału zamieszczonego w *Codex Theodosianus*³¹⁶.

Konstytucja Walentyniana I i Walensa, w której przypomniano o zakazie używania broni, należała prawdopodobnie do serii konstytucji umieszczonych w C.Th. 9,30, których celem była walka z szerzącym się w centralnej i południowej Italii bandytyzmem³¹⁷. Sformułowany przez obu władców zakaz używania broni dotyczył zatem jedynie Półwyspu Apenińskiego i obejmował tylko *humiliores*³¹⁸. Zakaz ten wpłynął na ograniczenie ścigania i chwywania przestępców. Stało się to zadaniem stosownych służb porządkowych³¹⁹. Jakie było zatem znaczenie konstytucji C.Th. 15,15,1 po 438 r., kiedy zaczął obowiązywać *Kodeks Teodozjański*? Czy można przyjąć, że wynikał z niej powszechny zakaz użycia broni na terenie całego Cesarstwa? W świetle dwóch innych konstytucji

³¹⁴ *Ibidem*, s. 34.

³¹⁵ *Ibidem*, s. 37.

³¹⁶ Zob. T. Honore, *Law in the Crisis of Empire 379-455. The Theodosian Dynasty and its Quaestors. With a Palingenesia of Law of the Dynasty*, Oxford 1998, s. 15; *idem*, *The Making of the Theodosian Code*, ZSS RA 1986, vol. 103, s. 162; A. Świętoń, *Quod armorum...*, s. 37.

³¹⁷ Zob. F. Pergami, *La legislazione di Valentiniano i Valente (364-375)*, Milano 1993, s. 94; A. Świętoń, *Quod armorum...*, s. 38.

³¹⁸ Por. A. Świętoń, *Quod armorum...*, s. 38.

³¹⁹ Zob. A. Lewin, *Ius armorum, polizie cittadine e grandi proprietari nel Oriente tardoantico*, [w:] *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. IX Convegno Internazionale*, Perugia 1993, s. 385.

umieszczonych w tym zbiorze (C.Th. 7,18,4 oraz C.Th. 9,14,2) trudno przyjąć taką tezę. Oba te akty prawne, skierowane do *provincionales*, wzywały ich do zbrojnego przeciwstawienia się dezertantom oraz bandytom. Zakaz sformułowany w C.Th. 15,15,1 stoi więc z nimi w sprzeczności³²⁰. Możliwa jest zatem inna interpretacja. Konstytucja zakazująca użycia broni miała obowiązywać jedynie na terenie Italii. Działalność *latrones* na tych ziemiach trwała bowiem jeszcze do połowy V w. Adam Świętoń uważa, że „materiał prawny zachowany w Kodeksie wciąż uwzględniał ów «stan wyjątkowy» w Italii południowej i centralnej. Stanowiłoby to wyjątek od reguły generalizacji konstytucji zachowanych w Kodeksie Teodozjańskim”³²¹.

Polski romanista wyraził pogląd, że mogła istnieć także druga przyczyna uwzględnienia w *Kodeksie Teodozjańskim* trzech konstytucji: C.Th. 15,15,1 oraz C.Th. 7,18,4 i 9,14,2. Mogło to być „wyrazem ciągłości polityki władz w zakresie monopolizacji stosowania siły zbrojnej, której fundamentem stała się *lex Iulia de vi publica*”³²². Cesarz, zezwalając obywatelom na posiadanie broni, ograniczył jednocześnie możliwość jej użycia. Dwie konstytucje (C.Th. 7,18,4 i C.Th. 9,14,2) gwarantowały dalej obywatelom prawo do odparcia siłą zbrojnej napaści. Ze źródeł historycznych wynika, że lokalne społeczności pod kierownictwem miejscowej arystokracji powoływały do życia obywatelskie milicje, których zadaniem było zwalczanie bandytów i barbarzyńskich harcówników³²³. Jednak tworzenie tego rodzaju milicji było sprzeczne z *lex Iulia de vi publica* i wymagało zgody cesarza³²⁴. Konstytucja Walentyniana I i Walensa umieszczona w C.Th. 15,15,1 była zatem niejako przypomnieniem

³²⁰ Por. A. Świętoń, *Quod armorum...*, s. 39.

³²¹ *Ibidem*.

³²² *Ibidem*, s. 40.

³²³ Por. A. Lewin, *op. cit.*, s. 380.

³²⁴ Np. cesarz Honoriusz zezwolił w 410 r. miastom położonym w Brytanii zaciągnąć *iuvenes* w obliczu ataku wroga (zob. E. Birley, *The Roman Army. Papers 1929-1986*, Amsterdam 1988, s. 393).

obowiązywania *lex Iulia de vi publica*³²⁵. Ustawa ta została także umieszczona w *Kodeksie Justyniańskim* w tytule 47 („Ut armorum usus in scio principe interdictus sit”) księgi 11.

³²⁵ Zob. A. Świętoń, *Quod armorum...*, s. 40.

Rozdział V

Zakaz sprzedaży broni do *Barbaricum*

Wśród niektórych uczonych zajmujących się różnymi aspektami historii Rzymu panuje przekonanie, że przynajmniej od czasów pryncypatu w państwie rzymskim funkcjonował zakaz eksportu broni do ludów, z którymi imperium było w stanie wojny³²⁶. Jednym z najważniejszych źródeł, które ich zdaniem potwierdzają jego istnienie, jest fragment *Regulae* Kwintusa Cervidiusa Scaevoli, jurysty działającego za panowania Marka Aureliusza, umieszczony w *Digestach Justyniańskich*. Wymieniono w nim konkretne zachowania noszące znamiona *crimen maiestatis*, uwzględnione w *lex Iulia maiestatis*.

D. 48,4,4, SCAEVOLA *libro quarto regularum. Cuiusquedolo malo iureiurando quis adactus est, quo adversus rem publicam faciat: cuiusve*

³²⁶ Zob. np. G. Vismara, *Limitazione al commercio internazionale nell' imperio Romano e nella comunità cristiana medioevale*, [w:] *Studi in onore Contardo Ferrini publicanti in occasione della sua beatificazione*, vol. 1, Milano 1947, s. 443-447; S. de Laet, *Portorium: étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout à l'époque du Haut Empire*, Bruges 1949, s. 431; J. Rougé, *Expositio totius mundi et gentium*, Paris 1966, s. 238; K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Les épées romaines découvertes en Europe centrale et septentrionale*, „Archaeologia Polona” 1972, vol. 13, s. 88; J. Kunow, *Bemerkungen zum Export römischer Waffen in das Barbaricum*, [w:] C. Unz (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart 1986, s. 744; J. Lønstrup, *Das zweischneidige Schwert aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im freien Germanien und im Römischen Imperium*, [w:] C. Unz (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart 1986, s. 747-749; K. Czarnecka, *Two Newly-Found Roman Swords from the Przeworsk Culture Cemetery in Oblin, Siedlce District, Poland*, JRMES 1992, vol. 3, s. 41-55; M. Erdrich, *Waffen in mitteleuropäischen Barbaricum: Handel oder Politik*, JRMES 1994, vol. 5, s. 199-209; U. Rald, *The Roman Swords from Danish Bog Finds*, JRMES 1994, vol. 5, s. 227-241; H. Elton, *op. cit.*, s. 57.

*dolo malo exercitus populi Romani in insidias deductus hostibusve pro-
ditus erit: factumve dolo malo cuius dicitur, quo minus hostes in potesta-
tem populi Romani veniant: cuiusve opera dolo malo hostes populi Ro-
mani commeatu armis telis equis pecunia aliave qua re adiuti erunt: utve ex amicis hostes populi Romani fiant: cuiusve dolo malo factum erit, quo rex exterae nationis populo Romano minus obtemperet: cuiusve opera dolo malo factum erit, quo magis obsides pecunia iumenta hostibus populi Romani dentur adversus rem publicam. Item qui confessum in iudicio reum et propter hoc in vincula coniectum emisit. 1. Hoc crimine liberatus est a senatu, qui statuas imperatoris reprobatas conflaverit.*

„SCAEVOLA w księdze czwartej *Zasad prawnych*: Albo ten, przez którego zły zamiar ktoś został zmuszony do złożenia przysięgi, że uczyni coś przeciwko dobru państwa. Albo przez którego zły zamiar wojsko ludu rzymskiego zostało poprowadzone w zasadzkę lub zostało wydane wrogom. Albo ten, o kim twierdzi się, że uczynił w złym zamiarze <coś>, aby mniej wrogów dostało się pod władzę ludu rzymskiego. Albo przez którego czyny <dokonane> w złym zamiarze wrogowie ludu rzymskiego zostali wyposażeni w żywność, broń obronną i zaczepną, konie, pieniądze lub jakąś inną rzecz. Albo że uczynił z przyjaciół wrogów ludu rzymskiego. Albo kto w złym zamiarze spowodował, że król obcego narodu nie uległ ludowi rzymskiemu. Albo kto w złym zamiarze sprawił, że więcej zakładników, pieniędzy i zwierząt pociągowych zostało oddane wrogom ludu rzymskiego ze stratą dla dobra państwa. Tak samo, kto wypuścił oskarżonego <o zdradę stanu>, który przyznał się w sądzie i z tego powodu był trzymany w więzieniu. 1. Uwolniony przez senat od tego przestępstwa jest ten, kto przetopił posągi cesarza, którego imię zostało potępione”.

Fragment ten pochodzi z czwartego tytułu 48 ks. *Digestów: Ad legem Iuliam maiestatis* („Odnośnie do ustawy julijskiej o zbrodni zdrady stanu”). W tytule tym zebrano 11 fragmentów dzieł 7 prawników³²⁷,

³²⁷ Są to: Ulpianus (frg. 1,2,11), Marcianus (frg. 3 i 5), Quintus Cervidius Scaevola (frg. 4), Venuleius Saturninus (frg. 6), Modestinus (frg. 7), Papinianus (frg. 8) oraz Hermogenianus (frg. 9 i 10).

które odnosiły się do tej ustawy³²⁸. Data uchwalenia tego prawa jest sporna. Najczęściej przyjmuje się 8 r. p.n.e.³²⁹ Jego przyjęcie wiąże niektórzy z zagrożeniem ze strony Germanów w okresie panowania Oktawiana Augusta³³⁰. Przywołany wyżej fragment *Regulae* Cerwidiusa Scaevoli jest prawdopodobnie cytatem z ustawy³³¹. Jedyne ostatnie zdanie jest komentarzem jurysty³³². Jeśli zatem przyjmiemy, że fragment 4 jest

³²⁸ Szerzej na temat tej ustawy zob. J.E. Allison, D. Cloud, *The Lex Iulia Maiestatis*, „*Latomus*” 1962, vol. 21, s. 711-731.

³²⁹ Tak G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s. 453; C.W. Chilton, *The Roman Law of Treason under the Early Principate*, JRS 1955, vol. 45, s. 73-81; J. Bleicken, *Senatsgericht und Kaisergericht. Eine Studie zur Entwicklung des Prozeßrecht im frühen Prinzipat*, „*Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse*” 1962, vol. 53, s. 27-29. Proponowane są jednak także inne daty: 27 r. p.n.e. (zob. R.A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967, s. 266-292), lata między 19 a 17 r. p.n.e. (tak K.M.T. Atkinson, *Constitutional and Legal Aspects of the Trials of Marcus Primus and Varro Murena*, „*Historia*” 1960, vol. 9, s. 456-459) oraz koniec panowania Oktawiana (zob. E. Koestermann, *Die Majestätsprozesse unter Tiberius*, „*Historia*” 1955, vol. 4, s. 77). Datacja tej ustawy jest zatem niepewna. Niewykluczone, że prawo to mogło powstać już w okresie dyktatury Cezara, a nawet w okresie panowania Tyberiusza. Nie mamy też pewności, czy w tym okresie uchwalono jedynie jedną taką ustawę, czy też było ich więcej.

³³⁰ K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Les épées romaines...*, s. 88, uznali, wiążąc wzmiankę Scaevoli z *lex Iulia maiestatis* i datując ustawę na 8 r. p.n.e., że zakaz handlu bronią wymierzony był głównie w plemiona germańskie, jedyne ludy, z którym Rzym prowadził otwarty konflikt wojenny w tym czasie. Ich zdaniem handel bronią między Rzymem i *Libera Germania* odgrywał duże znaczenie ekonomiczne i fakt ten został potwierdzony w cytowanym wyżej tekście Scaevoli.

³³¹ Wydaje się, że pierwsze dwa fragmenty 4 tytułu 48 ks. *Digestów* zawierają cytaty oraz parafrazy tekstu *lex Iulia maiestatis*. Fragmenty od 5 do 11 są zdecydowanie interpretacją przepisów tego aktu prawnego. Fragment 3 może zawierać zarówno cytaty z ustawy, jak i jej interpretację.

³³² Wynika z niego, że senat rzymski zakazał wnosić oskarżenia o zdradę stanu przeciwko temu, kto „przetopił posąg cesarza, którego imię zostało potępione”. Być może jest to wynikiem zasady wprowadzonej przez senat na wniosek cesarza Tyberiusza w 22 r. Pisze o tym Tacyt (*Roczniki* 3,70,2): *L. Ennium equitem Romanum, maiestatis postulatum quod effigiem principis promiscum ad usum argenti vertisset, recipi Caesar inter reos vetuit, palam aspernante Ateio Capitone quasi per libertatem. non enim debere eripi patribus vim statuendi neque tantum maleficium impune habendum. sane lentus in suo dolore esset: rei publicae iniurias ne largiretur.* – „Rycerza rzymskiego Lucjusza Enniusza, którego o obrazę majestatu pozwano, ponieważ posąg cesarza przetopił polecił na zwyczajne srebrne naczynie, zakazał Tyberiusz na listę winowajców wciągać, co Atejusz Kapiton, udając

dosłownym cytatem z ustawy, świadczyłoby to, że eksport broni do *hostes populi Romani* uznany został w *lex Iulia maiestatis* za podstawę do wniesienia oskarżenia z powodu zdrady stanu.

Czy jednak fragment ten można traktować jako dowód na funkcjonowanie zakazu eksportu rzymskiej broni? Bez względu na to, czy wymieniono w nim konkretne działania zagrożone wniesieniem oskarżenia z tytułu zbrodni zdrady stanu, czy też zawiera on jedynie interpretację *lex Iulia maiestatis*, nie wynika z niego zakaz eksportu broni. Zaopatrywanie wroga w broń jest tu jednym z wielu działań będących formą pomocy dla nieprzyjaciół państwa rzymskiego, które traktowano jako zdradę państwa³³³. Na terenie *Barbaricum*³³⁴ odnaleziono bardzo wiele elementów rzymskiego uzbrojenia, szczególnie mieczy³³⁵. Pojawienie się tu rzymskiej broni było skutkiem wielu czynników.

Po pierwsze, mogła ona tam trafić za sprawą handlu z rzymskimi dostawcami bądź też między plemionami barbarzyńców. W tym pierwszym przypadku, jeśli przyjmiemy funkcjonowanie zakazu eksportu rzymskiej broni do wrogich ludów, handel ten miałby charakter nielegalny. Broń dostarczana do *Barbaricum* musiała być zatem szmuglowana.

wolnomyślnego, publicznie potępił, bo nie należy – mówił – senatorom władzy wydawania wyroków wydzierać ani tak wielkiego złoczynstwa płazem puszczać”. Zdaniem niektórych komentatorów tekst Cervidiusa Scaevoli został w tej części zmieniony. Autentyczność tej ostatniej kwestii jest w związku z tym kwestionowana (zob. J.D. Cloud, *The Text of Digest XLVIII 4 „Ad legem Iuliam maiestatis”*, ZSS RA 1963, vol. 80, s. 221-222).

³³³ Szerzej na temat *crimen laesae maiestatis* w Rzymie zob. M. Dyjakowska, *Crimen laesae maiestatis. Studium nad wpływami prawa rzymskiego w dawnej Polsce*, Lublin 2010, s. 17-76.

³³⁴ Terminem *Barbaricum* określali Rzymianie od III w. obszary Europy Środkowej, Wschodniej i Północnej, położone poza granicami Cesarstwa i zamieszkałe przez różne plemiona barbarzyńskie.

³³⁵ J. Kolendo, *Kontakty Rzymu z Barbarzyńcami Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *idem, Świat antyczny i barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*, Warszawa 1998, s. 19, pisze: „Szacuje się, że około 1/5, a na pewnych terytoriach i w pewnych okresach nawet połowa wszystkich mieczy znajdujących w grobach barbarzyńskich była pochodzenia rzymskiego”. Szerzej na temat znalezisk i rodzajów rzymskich mieczy na terenie *Barbaricum* zob. P. Kaczanowski, *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Kraków 1992, s. 15-33.

Jeśli zakazu eksportu nie było, zakup broni był całkowicie legalny. Zachowane inskrypcje nagrobne potwierdzają fakt, że rzymscy handlarze, wśród których byli również weterani armii rzymskiej, trudnili się handlem bronią na terenie *Barbaricum*³³⁶. W okresie dominatu, kiedy powstała sieć państwowych *fabricae*, broń można było, prawdopodobnie, kupić legalnie jedynie od prywatnych wytwórców³³⁷.

Po drugie, część uzbrojenia docierała na tereny *Barbaricum* jako łupy wojenne³³⁸. Przykładem może być wielka klęska trzech legionów (XVII, XVIII, XIX), dowodzonych przez Publiusza Kwinktyliusza Warusa, jaką Germanie zadali armii rzymskiej w 9 r. w Lesie Teutoburskim³³⁹. Jednym z jej skutków była między innymi utrata kilku tysięcy sztuk broni³⁴⁰. Wyprawy wojenne były z pewnością głównym źródłem rzymskiej broni od drugiej połowy III i przez cały wiek IV, kiedy to zdecydowanie nasiliła się inwazja barbarzyńców na Rzym³⁴¹.

Po trzecie, broń mogła być przedmiotem darów³⁴², czy to wymienianych między plemionami, czy to ofiarowanych przez samych Rzymian³⁴³. Dotyczyło to jednak przede wszystkim wodzów poszczególnych

³³⁶ Zob. T. Kolnik, *Q. Atilius Primus – interpres, centurio, and negotiator*, Acta Arch. Hung. 1978, vol. 30, s. 61-75; J. Kunow, *Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen. Studien zu Bronze- und Glasgefäßen*, „Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte” 1983, vol. 21, s. 45 i n.

³³⁷ J. Kunow, *Bemerkungen...*, s. 741, uznał, że od czasów Dioklecjana nie było podstawy do utrzymywania takiego zakazu, gdyż państwo stało się praktycznie monopolistą w zakresie produkcji broni. *Fabricae* nie mogły sprzedawać broni barbarzyńcom, a zatem rzymska broń znajdowana na terenie *Germania Libera* albo trafiła na te tereny jako łupy wojenne, albo musiała być tam przemycana, co spowodowało reakcję Marcjana w postaci wprowadzenia zakazu eksportu broni do *Barbaricum*.

³³⁸ Zob. P. Reinecke, *Einfuhr- oder Beutegut?*, „Bonner Jahrbücher” 1958, vol. 158, s. 246-252.

³³⁹ Zob. P. Rochala, *Las Teutoburski 9 rok n.e.*, Warszawa 2008.

³⁴⁰ Por. K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Les épées romaines ...*, s. 90.

³⁴¹ *Ibidem*, s. 94.

³⁴² Zob. K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej*, „Archeologia Polski” 1967, vol. 12, s. 422.

³⁴³ Tacyt, *Germania* 15: *Gaudenti praecipue finitimarum gentium donis, quae non modo a singulis, sed et publice mittuntur, electi equi, magnifica arma, phalerae torquesque; iam*

plemion. Niektórzy komentatorzy uważają jednak, że były to jedynie pojedyncze egzemplarze, a pozyskiwanie w ten sposób broni nie miało większego znaczenia dla zmiany struktury uzbrojenia ludności *Barbaricum*³⁴⁴.

Wreszcie po czwarte, część broni mogła znaleźć się na terenie *Barbaricum* za sprawą powrotu barbarzyńskich żołnierzy służących wcześniej w rzymskiej armii³⁴⁵. Zdaniem niektórych znawców tematu teza ta opiera się jednak na zbyt powierzchownej interpretacji historii militarnej Rzymu. W IV w. do armii rzymskiej zapisano bardzo dużą liczbę barbarzyńców. Czasami wręcz przechodziły na służbę rzymską całe ludy barbarzyńskie³⁴⁶. Ale nawet w tej sytuacji trudno jest utrzymywać, że żołnierze wrócili z bronią do swojego rodzinnego kraju położonego poza granicami imperium. Z pewnością takie działania mogły mieć miejsce, ale jedynie sporadycznie. Nie wolno również zapominać o tym, że broń nie była prywatną własnością żołnierzy³⁴⁷.

Miecze rzymskie miały znacznie większą wartość materialną niż większość innych towarów importowanych z Rzymu. W *Germanii* Tacyta znajdujemy informację, która może świadczyć o wysokiej cenie rodzimych produktów żelaznych. Autor zauważa bowiem, że Germanowie mają niewiele żelaza³⁴⁸. Napływ mieczy rzymskich na terytoria leżące poza granicami cesarstwa był spowodowany nie tylko wysoką ceną,

et pecuniam accipere docuimus. – „Lecz tym sprawia szczególną radość otrzymywać od sąsiednich ludów dary, które posyłają im nie tylko prywatne osoby, lecz i państwa; składają się one z doborowych koni, okazałych zbroi, ryngrafów i naszyjników. Także pieniądze nauczyliśmy się już przyjmować”.

³⁴⁴ Tak P. Kaczanowski, *op. cit.*, s. 78.

³⁴⁵ Zob. K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Les épées romaines...*, s. 94.

³⁴⁶ Na temat barbaryzacji późnorzymskiej armii zob. R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome*, New Haven 1988, s. 176-178.

³⁴⁷ Zob. s. 27-28.

³⁴⁸ Tacyt, *Germania* 6: *Ne ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum colligitur. Rari gladiis aut maioribus lanceis utuntur.* – „Nawet w żelazo nie obfitują, jak można wnosić z rodzaju ich broni zaczepnej. Rzadko posługują się mieczami albo dłuższymi spisami”.

w pewnych okresach i miejscach, produktów lokalnych, ale także korzystną ceną produktów rzymskich³⁴⁹.

Przeciwko zakazowi handlu bronią w okresie wczesnego pryncypatu świadczyć może również cytowany już w tej pracy³⁵⁰ komentarz Scaevoli do *lex Iulia de vi publica* (D. 48,6,2). Prawnik stwierdza jednoznacznie, że zakazem tym nie są objęte osoby, które miałyby broń dla celów handlowych. Nie wiemy jednak, czy jurysta miał na myśli dostawę broni dla armii rzymskiej, czy też każdą formę handlu bronią, również z cudzoziemcami.

Wrogie stosunki z niektórymi państwami miały oczywiście wpływ na legalny handel wszelkimi rodzajami towarów w obu kierunkach. Herodian, historyk z pierwszej połowy III w., umieścił w swym dziele list, jaki cesarz Antoninus Karakalla miał rzekomo wysłać w 215 r. do władcy Partów Artabanosa V, proponując mu poślubienie jego córki. Cesarz przedstawił w nim korzyści, jakie wynikną z tego małżeństwa dla obu krajów. Na ślubie Karakalli z córką króla Partów skorzystać miały oba państwa, gdyż produkty pochodzące z obu tych krajów nie musiałyby być przemycane przez kupców³⁵¹.

³⁴⁹ Tak K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Les épées romaines...*, s. 94.

³⁵⁰ Zob. s. 94.

³⁵¹ *Historia cesarstwa rzymskiego* 4,10: ἄς συναχθείσας κατ' ἐπιγαμίαν, μηκέτι ποταμῶ διωρισμένας, μίαν ποιήσιν ἀρχὴν ἀνανταγώνιστον· τὰ γὰρ λοιπὰ ἔθνη βάρβαρα, ὅσα νῦν ἐπι<κεισθα> ταῖς τούτων βασιλείαις, εὐάλωτα ἔσσεσθαι αὐτοῖς, κατὰ ἔθνη καὶ κατὰ συστήματα ἀρχόμενα. εἶναι δὲ Ῥωμαίοις μὲν πεζὸν στρατὸν καὶ τὴν διὰ δοράτων συστάδην μάχην ἀνανταγώνιστον, Παρθυαίοις δὲ ἔπνον τε πολλὴν καὶ τὴν διὰ τόξων εὐστοχον ἐμπειρίαν. ταῦτα δὴ συνελθόντα, πάντων τε οἷς πόλεμος κατορθοῦνται συμπνεόντων, ῥαδίως αὐτοὺς ὑφ' ἐνὶ διαδήματι βασιλεύσειν πάσης οἰκουμένης. τὰ τε παρ' ἐκείνοις φυόμενα ἀρώματα ἢ θαυμαζόμενα ὑφάσματα καὶ <τὰ> παρὰ Ῥωμαίοις μεταλλευόμενα ἢ διὰ τέχνην ἐπαινούμενα μηκέτι μόλις καὶ σπανίζοντα λανθάνοντά τε δι' ἐμπορῶν κοιμισθῆσσεσθαι, μῖα δὲ γῆς οὐσίς καὶ μῖα ἐξουσίαις κοινὴν καὶ ἀκόλυτον ἀμφοτέροις τὴν ἀπόλαυσιν ἔσσεσθαι. – „Gdy złączą się one przez związek małżeński, już nie będzie dzielić ich rzeka, lecz powstanie jedno państwo, nie mające równego sobie przeciwnika. Pozostałe bowiem ludy barbarzyńskie, jakie obecnie sąsiadują z ich królestwami, z łatwością im ulegną, zwłaszcza że ludy te lub ich skupienia mają oddzielnych władców. Rzymianie posiadają pieszce wojsko, które w walce z bliska na włócznicę jest niezwalczone, Partowie liczną konnicę i doświadczonych, celnych łuczników; gdy siły te się połączą i zespoli się wszystko, co wojnie zapowiada

Na liście towarów, których nie wolno było zgodnie z prawem sprzedawać za granicę, i to już w czasach pryncypatu, wymieniane jest również między innymi żelazo.

D. 39,4,11 pr., PAULUS *libro quinto Sententiarum: Cotem ferro subigendo necessariam hostibus quoque venundari, ut ferrum et frumentum et sales, non sine periculo capitis licet*³⁵².

„PAULUS w księdze piątej *Zapatorywań*: Pod groźbą kary śmierci nie wolno sprzedawać wrogom nawet osełek koniecznych do ostrzenia żelaza³⁵³, tak jak i żelaza, zboża oraz soli”.

powodzenie, to z łatwością zapanują nad całym światem, poddanym jednej władzy. A wówczas i rosnących u nich wonnych ziół, i ich podziwu godnych tkanin, podobnie jak i wyrobów metalowych Rzymian tudzież sławionych dzieł sztuki nie będzie się już sprowadzać z takimi trudnościami, tak skąpo i tak skrycie, za pośrednictwem kupców, lecz gdy jedno będzie państwo i jeden w nim władca, obie strony na równi i bez przeszkód będą z tych dóbr korzystać” (Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego*, przeł. L. Piotrowicz, Wrocław 1963).

³⁵² Fragment ten anonimowy kompilator dzieł Paulusa umieścił w opracowaniu znanym jako *Pauli Sententiae* (5,1a,10).

³⁵³ K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Les épées romaines...*, s. 86, uznali, że osełki objęto zakazem eksportu, gdyż służyły barbarzyńcom do ostrzenia broni. Zakaz ten musiał się wydawać dziwny A. Watsonowi. Fragment *cotem ferro subigendo necessariam* uczony ten przetłumaczył bowiem jeszcze inaczej: „flint for striking fire” (*The Digest of Justinian*, vol. 3, Philadelphia 1985, s. 85). Taka wersja przekładu wydaje się jednak nie do przyjęcia. Umieszczanie na liście towarów wyłączonych z eksportu osełek (*cotes*) skrytykował B. Rankov, *The Roman Ban on the Export of Weapons to the Barbaricum: a Misunderstanding*, JRMES 1999, vol. 10, s. 115-120, który zauważył ironicznie: „it is quite another to suppose that barbarians could not find their own stones with which to sharpen those arms”. Rankov zwrócił też uwagę, że Paulus posłużył się liczbą pojedynczą (*cotem*). Jurysta pisze zatem, że sprzedaż nawet pojedynczej osełki wrogowi państwa grozi utratą życia na skutek oskarżenia o *crimen maiestatis*. Dosłowny przekład jeszcze bardziej podkreśla zatem, zdaniem B. Rankova, absurdalność pomysłu o zaliczeniu osełek do towarów, których eksport do *Barbaricum* był zakazany. Uczony ten pisze też, że nie mamy żadnych dowodów archeologicznych, potwierdzających eksport *cotes* poza granice Rzymu. Jego zdaniem Paulus sugeruje w tym krótkim fragmencie, w dość trywialny sposób, że sprzedaż nawet mało istotnego przedmiotu może się okazać pomocą świadczoną wrogowi. Angielski uczony wysunął też przypuszczenie, że być może rzymscy prawnicy używali *cotes* jako przykładu w wymyślanych przez nich kazusach z zakresu handlu, które były omawiane w trakcie ćwiczeń z uczniami. Na poparcie tej hipotezy powołał fragment *Digestów* republikańskiego prawnika Alfenusa Varusa, zamieszczony w D. 39,4,15: *Caesar cum insulae Cretae cotorias locaret, legem ita dixerat: «Ne quis praeter redemptorem post idus Martias cotem ex*

O zakazie eksportu żelaza i miedzi wspomina także anonimowa *Expositio totius mundi* („Przedstawienie całego świata”)³⁵⁴. Zachowany tekst łaciński powstał w drugiej połowie IV w.³⁵⁵ i może być jedynie przekładem oryginału greckiego³⁵⁶. Jako kwitujące ośrodki, w których rozwijał się handel między państwem perskim i Rzymem, opisano w nim między innymi miasta Nisibis i Edesę, położone w rzymskiej prowincji Mezopotamii. W rozdziale 5 czytamy:

Sunt ergo Nisibis et Edessa, quae in omnibus viros habent optimos et in negotio valde acutos et bene venantes. praecipue et divites et omnibus

insula Creta fodito neve eximito neve avellito». Cuiusdam navis onusta cotibus ante idus Martias ex portu Cretae profecta vento relata in portum erat, deinde iterum post idus Martias profecta erat. Consulebatur, num contra legem post idus Martias ex insula Creta cotes exisse viderentur. Respondit, tametsi portus quoque, qui insulae essent, omnes eius insulae esse viderentur; tamen eum, qui ante idus Martias profectus ex portu esset et relatus tempestate in insulam deductus esset, si inde exisset non videri contra legem fecisse, praeterea quod iam initio evectae cotes viderentur, cum et ex portu navis profecta esset. – „Cezar, kiedy wydzierzał prawo do wydobywania krzemienia na Krecie, wydał takie rozporządzenie: «Niech po Idach marcowych (po 15 marca) nikt inny oprócz dzierżawcy nie wykopuje, nie wydobywa ani nie wywozi krzemienia z wyspy Krety». Statek będący czyjąś własnością załadowany krzemieniem wyruszył przed Idami marcowymi z portu na Krecie, jednak wiatr zawrócił go do portu. Potem wyruszył ponownie, już po Idach marcowych. Zapytano o radę, czy uważa się, że krzemienie wyeksportowano z Krety nielegalnie po Idach marcowych? <Servius> udzielił odpowiedzi, że, chociaż także wszystkie porty, które znajdowały się na wyspie, traktowane są za jej część, jednak nie uważa się, że naruszyła prawo osoba, która przed Idami marcowymi wyruszyła z portu i z powodu burzy została zmuszona do powrotu i dotarła do wyspy, a następnie powtórnie stamtąd wypłynęła. Przyczyną tego stanu rzeczy jest to, że uważa się, iż krzemienie wywieziono już na samym początku, kiedy statek wyszedł z portu”.

³⁵⁴ Szerzej na temat tego źródła zob. H.-J. Drexhage, *Die „Expositio totius mundi et gentium” eine Handelsgeographie aus dem 4. Jh. n. Chr., eingeleitet, übersetzt und mit einführender Literatur (Kap. XXII-LXVII) versehen*, MBAH 1983, vol. 2, s. 3-42; T. Grüll, *Expositio totius mundi et gentium. A Peculiar Work on the Commerce of [the] Roman Empire from the Mid-Fourth Century – Compiled by a Syrian Textile Dealer? [w:] Z. Csabai (ed.), Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*, Budapest 2014, s. 629-642; M. Wojcieszak, *Anonim. Przedstawienie całego świata i jego ludów (Expositio totius mundi et gentium)*, „Vox Patrum” 2018, vol. 69, s. 817-836.

³⁵⁵ Na temat szczegółowych propozycji jego datacji zob. M. Wojcieszak, *op. cit.*, s. 819-820.

³⁵⁶ *Ibidem*, s. 818-819.

bonis ornati sunt: accipientes enim a Persis ipsi in omnem terram Romanorum vendentes et ementes iterum tradunt, extra aeramen et ferrum, quia non licet hostibus dare aeramen et ferrum.

„Są więc Nisibis i Edessa, które mają najlepszych we wszystkim mężów i bardzo doświadczonych w handlu oraz dobrych sprzedawców. Są [oni] bardzo bogaci i zaopatrzeni we wszelkiego rodzaju dobra. To, co otrzymują bowiem od Persów, sami sprzedają na całym terytorium Rzymian, a to, co kupują, znowu odsprzedają, z wyjątkiem miedzi i żelaza, ponieważ wrogom nie wolno dawać miedzi i żelaza”³⁵⁷.

Walentynian, Walens i Gracjan wydali w 374 r. ustawę adresowaną do *comes sacrarum largitionum* Tatianusa, umieszczoną w tytule 63 czwartej księgi, brzmiącym *De commerciis et mercatoribus*, w której zakazano dostarczania barbarzyńcom złota i płacenia im złotym pieniądzem (C. 4,63,2):

Non solum aurum barbaris minime praebeatur, sed etiam si apud eos inventum fuerit, subtili auferatur ingenio. Si ulterius aurum pro mancipiis vel quibuscumque speciebus ad barbaricum fuerit translatum a mercatoribus, non iam damnis, sed suppliciis subiugentur, et si id iudex repertum non vindicat, tegere ut conscius criminosa festinat.

„Niech barbarzyńcom nie tylko nie będzie, żadną miarą, dostarczane złoto, lecz nawet jeśli zostanie u nich znalezione, niech będzie odebrane w ostrożny sposób. Jeśli złoto zostanie dostarczone do krajów barbarzyńskich przez kupców jako zapłata za niewolników albo jakieś inne towary, nie będą oni podlegać już grzywnom, lecz karom śmierci. A jeśli sędzia nie karze odkrytego przestępstwa albo usiłuje je ukryć, [niech zostanie ukarany] jak współnik przestępczych działań”³⁵⁸.

³⁵⁷ Przekład autora.

³⁵⁸ Przekład autora.

Troska cesarzy mogła w tym przypadku wynikać między innymi z faktu, by złoto nie zostało przeznaczone na zwiększenie potęgi, również militarnej, barbarzyńców.

W okresie dominatu wydano też kilka konstytucji, w których zakazano eksportu niektórych towarów spożywczych³⁵⁹ i luksusowych³⁶⁰.

Wymienione dotąd konstytucje nie dotyczyły zakazu eksportu broni. Wiemy jedynie, że prawo rzymskie zakazywało sprzedaży barbarzyńcom żelaza i miedzi, pomocnych w wytwarzaniu oręża, a także dostarczania im złota oraz płacenia tym kruszcem. Pierwszym znanym nam

³⁵⁹ Oto zakaz wprowadzony przez Walentyniana, Walensa i Gracjana, w konstytucji adresowanej do *magister militum* Thedotosa, wydanej między 370 a 375 r. (C. 4,41,1): *Ad barbaricum transferendi vini et olei et liquaminis nullam quisquam habeat facultatem ne gustus quidem causa aut usus commerciorum.* – „Niech nikt nie ma prawa przewozić do krajów barbarzyńskich wina i oliwy oraz sosów rybnych, ani w celu konsumpcji, ani w celach handlowych” (przekład autora).

³⁶⁰ Konstytucja Walentyniana, Teodozjusza oraz Arkadiusza, wydana między 383 a 395 r., skierowana do *comes sacrarum largitionum* Faustusa, zakazywała sprzedaży wełny barwionej purpurą (C. 4,40,1): *Fucandae atque distrahendae purpurae vel in serico vel in lana, quae blatta vel oxyblatta atque hyacinthina dicitur, facultatem nullus possit habere privatus. Sin autem aliquis supra dicti muricis vellus vendiderit, fortunarum se suarum et capitis sciat subiturum esse discrimen.* – „Niech żadna osoba prywatna nie ma prawa do farbowania purpury albo na jedwabiu, albo wełnie, w kolorach, które nazywają *blatta*, *oxyblatta* albo *hyacinthina*. Jeśli zaś ktoś sprzeda wełnę barwioną wyżej wymienioną purpurą, niech wie, że narazi się na karę utraty swego majątku i życia” (przekład autora). Zgodnie z prawem jedwab mógł kupować od barbarzyńców jedynie *comes commerciorum* (C. 4,40,2): *Comparandi serici a barbaris facultatem omnibus, sicut iam praeceptum est, praeter comitem commerciorum etiam nunc iubemus auferri.* – „Nakazujemy, jak już polecono, aby odebrano prawo kupowania jedwabiu od barbarzyńców wszystkim, z wyjątkiem urzędnika nadzorującego handel na granicach” (przekład autora). Wymieniony w tej konstytucji *comes commerciorum* odpowiadał za kontrolowanie handlu na granicach cesarstwa i podlegał *comes sacrarum largitionum*. Pobierał stosunkowo wysoki podatek w wysokości 12,5% (tzw. „oktawę”) od importu i eksportu. ND, Or. 13, 6-9 poświadcza trzech takich urzędników w części wschodniej cesarstwa: *per Orientem et Aegyptum, per Moesiam, Scythiam et Pontum* oraz *per Illyricum*. Dla części zachodniej jedynie jednego: *per Illyricum* (ND, Occ. 11, 86). Szerzej na temat tych urzędników zob. K. Stock, *Comes commerciorum. Ein Beitrag zur spätromischen Verwaltungsgeschichte*, „Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte” 1978, vol. 6, s. 599-609; <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/fr/article/view/49131/42746> (dostęp 05.02.2020). Szerzej na temat handlu jedwabiem w czasach Justyniana zob. H.B. Feltham, *Justinian and the International Silk Trade*, „Sino-Platonic Papers” 2009, vol. 194; <https://ua.b-ok2.org/book/3259917/87adef> (dostęp 03.05.2020).

aktem prawnym z okresu późnego dominatu, w którym zabroniono transferu za granicę konkretnej rzymskiej technologii, którą można wiązać z wojskowością – sztuki budowy okrętów³⁶¹, jest konstytucja Arkadiusza i Honoriusza, adresowana do prefekta *praetorio* Monaksiusa (C.Th. 9,40,24= C. 9,47,25).

His, qui conficiendi naves incognitam ante peritiam barbaris tradiderunt propter petitionem viri reverentissimi Asclepiadis Chersonesitanae civitatis episcopi imminenti poena et carcere liberatis capitale tam ipsam quam etiam ceteris supplicium proponi decernimus si quid simile fuerit in posterum perpetratum.

„Ci, którzy zdradzili barbarzyńcom nieznaną [im] wcześniej sztukę budowy okrętów, z powodu petycji najbardziej czcigodnego Asklepiadesa, biskupa miasta Chersonezu, zostają uwolnieni od kary i więzienia. Nakazujemy jednak, żeby wymierzano karę główną zarówno im, jak i innym, jeśli coś podobnego wydarzy się w przyszłości”³⁶².

Warto zauważyć, że jeszcze w czasach Justyniana starano się nie dopuścić do budowy przez barbarzyńców własnych statków przez podtrzymywanie zakazu dostarczania im żelaza³⁶³.

³⁶¹ Na temat rzymskiej floty wojennej zob. M. Pitassi, *Roman Warships*, Woodbridge 2011.

³⁶² Przekład autora.

³⁶³ Wspomina o tym Prokopiusz (*Historia wojen* 1,19,23-26): [23] Πλοῖα μέντοι ὅσα ἔν τε Ἰνδοῖς καὶ ἐν ταύτῃ τῇ θαλάσσει ἐστὶν οὐ τρόπων τῶ αὐτῶ ὄψεαι ἀλλὰ νῆες πεποιήνται. οὐδὲ γὰρ πίσση οὐδὲ ἄλλα ὀψοῦν χρίονται, οὐ μὴν οὐδὲ σιδήρων διαμπερὲς ἰόντι ἐς ἀλλήλας αἱ σανίδες ξυμπεπήγασιν, ἀλλὰ βρόχοις τισὶ ξυνοδέδενται. [24] αἴτιον δὲ οὐχ ὅπερ οἱ πολλοὶ οἴονται, πέτραι τινὲς ἐνταῦθα οὖσαι καὶ τὸν σίδηρον ἐφ' ἐαυτὰς ἔλκουσαι ἰτεκμήριον δέ: ταῖς γὰρ Ῥωμαίων ναυσὶν ἐξ Αἰλᾶ πλεούσας ἐς θάλασσαν τήνδε, καίπερ σιδήρων πολλῶ ἥμισοσμέναις, οὐποτε τοιοῦτον ξυνηέχθη παθεῖν, ἀλλ' ὅτι οὔτε σίδηρον οὔτε ἄλλο τι τῶν ἐς ταῦτα ἐπιτηδείων Ἰνδοὶ ἢ Αἰθίοπες ἔχουσιν. [25] οὐ μὴν οὐδὲ πρὸς Ῥωμαίων ὠνεῖσθαι τοῦτων τι οἷοι τέ εἰσιν, νόμος ἅπασι διαρρηθὴν ἀπειρημένον. [26] θάνατος γὰρ τῶ ἀλόντι ἡ ζημία ἐστὶ. τὰ μὲν οὖν ἀμφιτῇ Ἐρυθρᾷ καλουμένη θαλάσσει καὶ χώρᾳ ἢ αὐτῆς ἐφ' ἐκάτερα ἐστὶ ταύτη πη ἔχει. – „23. Statki, które spotyka się u Indów i na tym morzu, nie są budowane w taki sposób, jak inne statki. Nie są pokrywane ani smolą, ani niczym innym, deski zaś nie są spajane żelaznymi gwoździami przechodzącymi przez nie na wskroś, lecz łączone są jakimiś sznurami. 24. Przyczyną tego nie jest fakt, jak wielu sądzi, że istnieją tam pewne skały przyciągające do

Pierwszy zakaz eksportu broni do krajów barbarzyńskich znajdujemy dopiero w konstytucji cesarza Marcjana (450-457), wydanej między 455 a 457 r. Po kilkudziesięciu latach umieszczono ją w 4 księdze *Kodeksu Justyniańskiego*, w tytule 41: *Quae res exportari non debeant* („Rzeczy, których nie powinno się eksportować”)

C. 4,41,2: *Nemo alienigenis barbaris cuiuscumque gentis ad hanc urbem sacratissimam sub legationis specie vel sub quocumque alio colore venientibus aut in diversis aliis civitatibus vel locis loricas et scuta et arcus sagittas et spathas et gladios vel alterius cuiuscumque generis arma audeat venumdare, nulla prorsus isdem tela, nihil penitus ferri vel facti iam vel adhuc infecti ab aliquo distrahatur. Perniciosum namque romano imperio et proditioi proximum est barbaros, quos indigere convenit, telis eos, ut validiores reddantur, instruere.*

1. *Si quis autem aliquid armorum genus quarumcumque nationum barbaris alienigenis contra pietatis nostrae interdicta ubicumque vendiderit, bona eius universa proscribi protinus ac fisco addici, ipsum quoque capitalem poenam subire decernimus.*

„Niech nikt nie śmie sprzedawać obcym barbarzyńcom przybywającym do tego najświętszego miasta pod pozorem poselstwa lub pod jakimkolwiek innym, albo znajdującym się w innych miastach lub miejscach, pancerzy, tarcz, łuków i strzał, długich mieczy, mieczy krótkich lub innego dowolnego rodzaju broni. Krótko mówiąc, żadna broń, nic, co

siebie żelazo. Świadczy o tym okoliczność, że nic takiego nigdy nie zdarzyło się statkom rzymskim, które z miasta Aila wypływają na to morze, choć spojęne są dużą liczbą żelaznych gwoździ. Powód tkwi natomiast w tym, że Indowie i Etiopowie nie mają żelaza, ani niczego innego, co byłoby do tego zdadne. 25. Nie mogą również kupować żelaza od Rzymian, ponieważ jest to wyraźnie zabronione wszystkim przez prawo. 26. Dla przyłapanych na tym karą jest śmierć” (Prokopiusz z Cezarei, *Historia wojen*, t. 1, *Wojny z Persami i Wandalami*, przeł. D. Brodka, Kraków 2013). Na temat floty wojennej w okresie panowania Justyniana zob. J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the Dromon. The Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden 2004, s. 14-18; Ł. Różycki, *Wszystkie okręty cesarza. Rozważania nad stanem rzymskiej marynarki wojennej za panowania cesarza Maurycjusza (582-602)*, [w:] M.J. Leszka, K. Marinow (red.), *Miasto na skrzyżowaniu mórz i kontynentów. Wczesno- i średnio bizantyński Konstantynopol jako miasto portowe*, Łódź 2016, s. 22-25.

w całości zostało już wykonane z żelaza albo nie zostało jeszcze wykonane, nie może być tym ludziom przez kogokolwiek sprzedane. Jest bowiem niebezpieczne dla państwa rzymskiego i bliskie zdradzie wyposażanie barbarzyńców – którzy, jak wiadomo, odczuwają brak tych rzeczy – w broń, aby stali się jeszcze silniejsi.

1. Gdyby jednak ktoś sprzedał gdziekolwiek, jakikolwiek rodzaj broni obcym barbarzyńcom dowolnej nacji, wbrew zakazom Naszej Świętości, postanawiamy, aby wszystkie jego dobra zostały natychmiast skonfiskowane i przekazane fiskusowi, a on sam zaś poniósł także karę śmierci”³⁶⁴.

Wydanie tej konstytucji spowodował zapewne jakiś incydent w Konstantynopolu, o którym wspomniano na początku tego aktu prawnego. Była nim prawdopodobnie nieudana próba nabycia broni przez grupę barbarzyńców udających posłów. Marcjan zabronił wywozu jakiegokolwiek broni, zarówno kompletnej, jak też jedynie jej elementów, uznając tego rodzaju działanie za niebezpieczne dla państwa i podobne do *proditio*, czyli zdrady. Temu, kto złamałaby cesarski zakaz, groziła konfiskata majątku oraz kara śmierci. Zakaz ten nie dotyczył jedynie ambasadorów państw oraz innych osób przybywających do Konstantynopola. Świadczy o tym wyraźnie ostatnie zdanie, w którym sformułowano ogólny zakaz sprzedaży broni *quarumcumque nationum barbaris alienigenis*, a więc „obcym barbarzyńcom dowolnej nacji”, obwarowany surowymi sankcjami. Kluczowym słowem w tym zakazie jest, jak się wydaje, użyty w nim dwukrotnie przymiotnik *alienigenus*. Znaczy on między innymi „zagraniczny, obcy, urodzony w obcym kraju”³⁶⁵. Ustawodawca wyraźnie ograniczył zakaz eksportu broni tylko do *alienigeni barbari*, a więc „obcych barbarzyńców”, czyli prawdopodobnie takich, z którymi Rzymianie pozostawali w konflikcie militarnym. Gdyby zakaz dotyczył miał wszelkich barbarzyńców, przymiotnik *alienigenus* byłby zbędny. A zatem

³⁶⁴ Przekład autora.

³⁶⁵ Por. J. Sondel, *op. cit.*, s.v. *Alienigenus*, -a, -um.

sojusznicy rzymscy nietraktowani jako *barbari alienigeni* byli prawdopodobnie z niego wyłączeni.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że cytowany na początku tego rozdziału fragment *Regulae Cervidiusa Scaevoli* nie może być traktowany jako dowód na istnienie w okresie pryncypatu zakazu eksportu rzymskiej broni do *Barbaricum*. Potwierdza one jedynie, iż sprzedaż uzbrojenia, jak każdy inny akt pomocy nieprzyjacielowi, mogła skutkować oskarżeniem o *crimen laesae maiestatis*. Nie można jednak wykluczyć, że taki zakaz istniał, ale nie wspomina o nim wprost żadne ze źródeł z tego okresu. W źródłach prawniczych zachował się jedynie jeden przekaz o tego rodzaju zakazie, pochodzący z okresu późnego dominatu, którego źródłem jest konstytucja cesarza Marcjana, wydana między 455 a 457 r. Możemy zatem przyjąć dwie hipotezy, albo do panowania Marcjana w państwie rzymskim nie istniał oficjalny zakaz wywozu broni do *Barbaricum*, albo też w *Kodeksie Justyniańskim* z 529 r. świadomie pominięto wcześniejsze regulacje ustanawiające tego rodzaju zakaz (bądź zakazy), pozostawiając jedynie ostatni z nich autorstwa Marcjana³⁶⁶. Z powodu braku źródeł nie sposób stwierdzić, czy był on respektowany przez jego następców. Z całą pewnością obowiązywał za panowania Justyniana, albowiem konstytucję tę umieszczono w *Kodeksie Justyniańskim*³⁶⁷.

³⁶⁶ Kończowa teza B. Rankova, że nie dysponujemy dowodami, nawet z V w., aby handel bronią poza granice cesarstwa był przedmiotem szczególnej troski rzymskich cesarzy, oraz uwaga tego uczonego o konieczności wymazania z literatury naukowej tezy o zakazie eksportu rzymskiej broni do *Barbaricum* jako sprzecznej z zachowanym materiałem źródłowym, są dla mnie zupełnie niezrozumiałe i nie mogą być zaakceptowane.

³⁶⁷ O dalszych losach tego zakazu wspomnę w zakończeniu książki.

Rozdział VI

85 nowela Justyniana o państwowym monopolu na produkcję broni

Pomimo przeniesienia w okresie dominatu większości produkcji broni do państwowych warsztatów zbrojeniowych niektóre rodzaje uzbrojenia wytwarzano dalej w warsztatach prywatnych. Pierwszym cesarzem, który zdecydował się na wprowadzenie państwowego monopolu na produkcję i dystrybucję broni, był Justynian. Dokonał tego w noweli 85. Oto jej grecki tekst i polski przekład.

Περὶ τῶν ὀπλῶν

Αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς Αὐγούστος Βασιλείδῃ τῷ ἐνδοξοτάτῳ μαγίστρῳ τῶν θεῶν ὀφικίων.

<Προοίμιον.> Τὸν μέγαν θεὸν καὶ σωτῆρα τὴν ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τὴν αὐτοῦ βοήθειαν διὰ παντὸς ἐπικαλούμενοι σπεύδομεν πάντας τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους, ὧν τὴν διοίκησιν ὁ θεὸς ἡμῖν ἐπίστευσεν, ἀβλαβεῖς καὶ ἀνεπηρέαστους φυλάττειν, καὶ κωλύειν τοὺς πολέμους, οὓς ἐκ τῆς ἑαυτῶν ἀβουλίας αἰρούμενοι τοὺς κατ' ἀλλήλων ἐργάζονται φόνους, διπλῆν ἐκ τούτου καθ' ἑαυτῶν τὴν τιμωρίαν ἐπάγοντες, τοῦτο μὲν ἦν ἑαυτοῖς ἐπιφέρουσι τοῦτο δὲ ἦν ἐκ τῶν νόμων τῶν τὴν μανίαν αὐτῶν κολαζόντων ὑφίστανται.

A. Βουλόμενοι τοίνυν τῶν τοιούτων θανάτων τοὺς ἀνθρώπους ἐλευθερῶσαι συνείδομεν τὸ τῆς ὀπλοποιίας ἔργον μηδένα μὲν ιδιώτην ἐργάζεσθαι, μόνους δὲ ἐκείνους τὰ ὄπλα κατασκευάζειν τοὺς ἐν ταῖς δημοσίαις καταλεγόμενους ὀπλοποιίας ἦτοι ταῖς λεγομέναις φάβριξι, τοὺς δὲ ἐργαζομένους τὰ ὄπλα μηδενὶ πιπράσκειν ιδιώτη. ἀλλ' οὐδὲ τοὺς

ἐν τοῖς ἀριθμοῖς συγκαταλεγόμενους ὀπλοποιούς, οὓς καὶ δεπουτάτους καλοῦσι, τοὺς παρὰ τοῦ δημοσίου κομιζομένους σιτήσεις συγχωροῦμεν ἐργάζεσθαι ἢ τι πιπράσκειν ὄπλα, ἀλλὰ μόνον ἐπιμέλεσθαι τῶν ὀπλῶν τῶν στρατιωτῶν τῶν ἐν τοῖς ἀριθμοῖς καταλεγόμενων ἐν οἷς στρατεύονται· εἰ δὲ τε νέον κατασκευάσουσι, τοῦτο ἀφαιρεῖσθαι παρ' αὐτῶν καὶ ἐν τῷ θείῳ ἡμῶν εἰσφέρεισθαι ἀρμαμέντῳ προστεθησόμενον τοῖς ἐκεῖσε ἀποκειμένοις δημοσίοις ὄπλοις.

Β. Αὐτὸ δὲ τοῦτο φυλάττειν βουλόμεθα καὶ τοὺς ἐν τοῖς τάγμασι τῶν βαλλιστραρίων, οὓς κατὰ διαφόρους συνεστησάμεθα πόλεις, τάξαντες ἐν αὐτοῖς καὶ τοὺς ὄπλα κατασκευάζειν εἰδότας· ὥστε καὶ αὐτοὺς μόνα τὰ δημόσια ὄπλα τὰ ἐν ταῖς δημοσίαις ὀπλοθήκαις ἐκάστης πόλεως ἀποκείμενα ἐπανορθοῦν τε καὶ ἀνανεοῦν. εἰ δὲ καὶ τι νέον ὄπλον κατασκευάσουσι, τοῦτο ὁμοίως καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν τῶν δημοσίων ὀπλων παρεχέτωσαν φυλακὴν, καὶ μηδενὶ ἐτέρῳ παντελῶς πιπρασκέτωσαν.

Γ. Τοῦτο δὲ παραφυλάξουσιν οἱ ἐν τοῖς βαλλιστραρίοις καταλεγόμενοι κινδύνῳ τῶν πατέρων τῶν πόλεων, ὑφ' οὓς αὐτοὺς τε τοὺς βαλλιστραρίους ἐτάξαμεν καὶ τὴν τῶν δημοσίων ὀπλοθηκῶν ἐπιμέλειάν τε καὶ παραφυλακὴν κατεστήσαμεν. ὥστε εἴ τινες φανεῖεν ἢ δεπουτάτοι ἢ φαρβρικήσιοι διαπιπράσκοντες ὄπλα, προνοήσουσιν οἱ κατὰ τόπον ἄρχοντες τιμωρίαις τοὺς τοιούτους ὑποβάλλειν, πρὸς τῷ καὶ τὰ ὄπλα παρὰ τῶν τοῦτα ὠνουμένων τιμημάτων χωρὶς ἀφαιρεῖσθαι καὶ ἐκδικεῖσθαι τῷ δημοσίῳ. ταύτην τοίνυν παρὰ τοῦ διακυβερνῶντος ἡμᾶς θεοῦ λαβόντες τὴν ἔννοιαν διὰ τοῦ παρόντος θεσπίζομεν νόμου, κατὰ μηδεμίαν πόλιν ἢ χώραν τῆς ἡμετέρας πολιτείας ἔχειν ἄδειαν τοὺς ιδιώτας ἢ ἕτερόν τινα ὄπλα ποιεῖν ἢ πιπράσκειν ἢ καθ' οἴονοῦν ἐμπορεῦσθαι τρόπον, ἀλλὰ μόνους τοὺς ἐν ταῖς φάβριξιν ἀναφερομένους ταῦτα κατασκευάζειν καὶ εἰσκομίζειν εἰς τὸ θεῖον ἡμῶν ἀρμαμέντον καὶ τοῦτο παρὰ τῆς σῆς ὑπεροχῆς καὶ τῶν μετὰ σε παραληγομένων τὴν ἀρχὴν φυλάττεσθαι θεσπίζομεν, ἀφοριζόντων τινὰς τῶν ὑπὸ τὴν σὴν ὑπεροχὴν χαρτουλαρίων ἐν τῷ σκρινίῳ τεταγμένους τῶν φαρβρικών κινδύνῳ τῶν πέντε τῶν ἐν αὐτοῖς πρωτευόνων, εἰ ὑπολήψεως ἔχοντας καὶ ἐπιτηδεῖους, οἳ τοὺς τε κατὰ τὴν εὐδαίμονα ταύτην πόλιν τοὺς τε ἐν ἄλλαις πόλεσι τῆς ἡμετέρας πολιτείας ὀπλοποιούς ἀνερευνῶμενοι διακωλύσουσιν ιδιώτας καὶ ἐτέρους τινὰς

πλήν τῶν καταλεγομένων ἐν ταῖς ἱεραῖς φάβριξι τὸ τῆς ὀπλοποιίας μεταχειρίζεσθαι πρᾶγμα, καὶ ἐν οἷς ἂν εὕρωσι τόποις τινὰς ἰδιώτας τοῦτο τολμῶντας, τοῦτα ἀφαιρεῖσθαι καὶ τῷ δημοσίῳ προσκυροῦν ἀρμαμέντω. εἰ δὲ ἐν τοῖς ἐργαζομένοις ἰδιώταις τεχνίτας ἐπιτηδεῖους εὐρεῖν δυνηθεῖεν. τούτους εἴτερ βουληθεῖεν στρατείαις ἐγκαταλεγεῖν, ἐν ἀπογραφῇ τὰς ὀνομασίας αὐτῶν ποιεῖν καὶ ἐκπέμπειν ἡμῖν τὴν ἀπογραφὴν τῶν τεχνιτῶν, ὥστε διὰ θείας ἡμῶν ἀντιγραφῆς ἐν ἐκείνοις αὐτοὺς κατατάττεσθαι τοῖς τόποις ἐν οἷς εἰσι δημοσίου φάβρικες, ἐφ' ᾧ δημόσια αὐτοὺς ἐργαζομένους ὄπλα καὶ τὰς ἐκ τοῦ δημοσίου σιτήσεις κομίζεσθαι. τοῦτου γὰρ γινομένου καὶ ἀκριβῶς φυλαττομένου παρὰ τῶν ἔμπροσθεν εἰρημένων προσώπων ἄδεια παντελῶς οὐδενὶ δοθήσεται, οὔτε τοῖς τὰς πόλεις οἰκοῦσιν ἰδιώταις οὔτε τοῖς τὰ χωρία γεωργοῦσιν ἀγρόταις, ὅπλοις κεχρησθαι κατ' ἀλλήλων καὶ φόνους τολμᾶν, καὶ ἐντεῦθεν πολλοὺς ἀνθρώπους φνεύεσθαι τοὺς τε δημοσίους ὑστερεῖσθαι φόρους, τῶν τὴν γῆν γεωγρῶντων τὸ ζῆν ἀπολιμπανόντων ἢ δρασμῷ διὰ τὸν φόβον χρωμένων. Δεῖ δὲ τοὺς πεμπομένους παρὰ τῆς σῆς ὑπεροχῆς ἐκ τοῦ εἰρημένου τῶν φαβρικών σκρινίου μετὰ τὸ κωλύσαι τοὺς ἰδιώτας τῆς ὀπλοποιίας κατάθεσιν λαβεῖν τῶν τε κατὰ τόπον ἀρχόντων καὶ τῶν πειθομένων αὐτοῖς τάξεων καὶ τῶν τὰς πόλεις ἐκδικούντων καὶ πατέρων, ὡς οὐδενὶ συγχωρήσουσι τοῦ λοιποῦ τῶν παρ' ἡμῶν τι κεκωλυμένων πρᾶξι, ἀλλὰ τὰ διὰ τοῦ παρόντος θεσπισθέντα νόμου φυλάξουσι, ποινὴν τὴν τε ἐν χρήμασι τὴν τε εἰς αὐτὴν ὑφορώμενοι τὴν κεφαλὴν. θεσπίζομεν γὰρ τὸν μὲν τῆς μεγάλης τῶν Ἀλεξανδρέων πόλεως ἄρχοντα παρορῶντα τὰ παρ' ἡμῶν νενομοθετημένα εἴκοσι χρυσίου λιτρῶν κατατιθέναι ποινὴν καὶ τῆς ἀρχῆς ἐκπίπτειν, καὶ τὴν τοῦτου τάξιν ὁμοίως εἴκοσι χρυσίου λιτρῶν διδόναι ποινὴν καὶ κεφαλικὴν ὑπέχειν τιμωρίαν, τοὺς δὲ τῶν ἀλλῶν ἐπαρχιῶν ἄρχοντας ζημίαν μὲν δέκα λιτρῶν χρυσίου ὑφίστασθαι. ὁμοίως δὲ καὶ αὐτοὺς ἐκπτώσει τῆς ἀρχῆς ὑποκεῖσθαι καὶ τὰς τούτων τάξεϊς, τοὺς δὲ ἐκδίκους καὶ πατέρας τῶν πόλεων τριῶν τε χρυσίου λιτρῶν ζημιοῦσθαι πρόστιμον καὶ τὸν εἰς κεφαλὴν ὑπομένειν κίνδυνον, εἴ τι τοιοῦτο γινόμενον εὐρόντες μὴ τιμωρήσονται ἢ τοῖς τοῦτο πρᾶξι δυναμένοις μὴ μηνύσουσιν, ἀλλὰ λαθεῖν συγχωρήσουσιν.

Δ. Ὡπως δὲ δῆλα κατασταῖεν τὰ παρ' ἡμῶν κεκωλυμένα παρὰ ἰδιωτῶν ἢ καὶ ἐτέρων τινῶν, πλήν τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν φάβριξιν

ἀναφερομένων, γίνεσθαι ἢ ἰδιώταις πιπράσκεσθαι ὄπλα, καὶ τοῦτο διὰ τοῦ παρόντος νόμου σημήναι συνείδομεν. κωλύομεν γάρ τοὺς ἰδιώταις ἐργάζεσθαι καὶ ὠνεῖσθαι τόξα καὶ βέλη σπάθας τε καὶ ξίφη (ἅπερ καλεῖν εἰώθασι παραμήρια), καὶ τὰς λεγομένας ζάβας ἤτοι λωρίκια, καὶ κοντοὺς καὶ τὰς καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἢ σχῆμα γινομένας λόγχας, καὶ τὰ παρὰ Ἰσαύροις ὀνομαζόμενα μονοκόντια, καὶ τοὺς τε καλουμένους ζιβύννους ἤτοι μισσιβίλια, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἀσπίδας ἤτοι σκουτάρια καὶ περικεφαλαίας ἤτοι κασσίδας· οὐδ' ταῦτα γὰρ ἑτέρῳ τινὶ κατασκευάζειν ἐφίεμεν πλὴν τῶν καταλεγόμενων ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν φάβριξι. μόνας δὲ γίνεσθαι παρὰ ἰδιωτῶν καὶ ἰδιώταις πιπράσκεσθαι συγχωροῦμεν μαχαίρας μίκρας, αἷς οὐκ ἂν τις εἰς πολέμου χρήσαιο χρεῖαν. τὸν παρόντα τοίνυν γενικὸν ἡμῶν νόμον ἢ σὴ ὑπεροχὴ κατὰ ταύτην προθήσει τὴν βασιλίδα πόλιν καὶ μὴν καὶ κατὰ ἄλλας πόλεις τῆς ἐμμητέρας πολιτείας, ὥστε πάντας γινώσκοντας τὰ παραστάντα ἡμῖν ταῦτα φυλάττειν.

Παρεγγυήσεις δὲ τοῖς μέλλουσιν ἐφεστάναι τῇ τοιαύτῃ παραφυλακῇ χαρτουλαρίοις ἐκ τοῦ εἰρημένου τῶν φαβρικών σκρινίου. ὡς ἐξ ἀμελείας οὐ μόνον χρηματικὰς ὑποστήσονται ποινάς, ἀλλὰ καὶ τὰς εἰς σῶμα τιμωρίας ὑφέξουσι καὶ τῆς στρατείας ἐκπεσοῦνται. πρὸς τῷ μηδὲ αὐτὸ τὸ σκρινίον ἔτι συγγορεῖσθαι παρ' ἡμῶν πρὸς τὸ τοιοῦτο παρεῖναι φρόντισμα, ἀλλ' ἑτέροις ἐπιτραπῆναι τὴν τῶν φαβρικών ἐπιμέλειαν.

<Ἐπίλογος> Τὰ τοίνυν παραστάντα ἡμῖν καὶ διὰ τοῦδε τοῦ νόμου δηλούμενα ἢ σὴ ὑπεροχὴ καὶ οἱ μετὰ σε τὴν ἀρχὴν ἔξοντες ἔργα καὶ πέρατι παραδοῦναι σπευσάτωσαν, ἀγανάκτησιν ἡμετέραν καὶ αὐτοὶ δεδιότες, εἰ μὴ πρᾶγμα οὕτω λυσιτελεῖς τῇ πολιτεία φυλάξαιεν.

Dat. VII kal. Iul. Chalcedone imp. dn. Iustiniani pp. A. anno XIII. Apione v.c. cons.

O bronni

Cesarz Justynian August do Basilidesa, najznakomitszego szefa cesarskich urzędów

Wstęp

Przyzywając zawsze pomocy Wszechmogącego Boga i naszego Zbawiciela, Jezusa Chrystusa, staramy się usilnie zachować wszystkich

naszych poddanych, nad którymi Bóg powierzył nam władzę, wolnych od szkód i nieokaleczonych, i zapobiegać wojnom, które z powodu ich bezmyślności prowadzą [ludzi] do wzajemnych mordów, przynosząc im podwójną karę: tę, którą nakładają sami na siebie, i tę, której poddają się na mocy praw, karzących ich szaleństwo.

1. Dlatego też, chcąc uchronić ludzi od tego rodzaju śmierci, nakazujemy, aby żadna osoba prywatna nie wytwarzała broni, ale żeby produkowali oręż jedynie ci, którzy są zatrudnieni w państwowych warsztatach zbrojeniowych, które nazywane są *fabricae*, a także by wytwarzający [w nich broń] nie sprzedawali [jej] żadnej osobie prywatnej. Nie zezwalamy także rzemieślnikom produkującym broń, którzy są przypisani do oddziałów, których nazywają też deputatami³⁶⁸, a którzy są opłacani ze skarbu państwa, wytwarzać albo sprzedawać komukolwiek broń, lecz jedynie troszczyć się o uzbrojenie żołnierzy w oddziałach, w których odbywają służbę. Gdyby jednak wykonali jakąś nową broń, należy ją im zabrać i przenieść do naszych cesarskich arsenałów i dodać do państwowej broni, którą tam zgromadzono.

2. Chcemy też, żeby tego samego przestrzegali odbywający służbę w oddziałach żołnierzy obsługujących maszyny miotające³⁶⁹, ulokowanych przez nas w różnych miastach, wśród których umieściliśmy także ludzi mających doświadczenie w wytwarzaniu broni. Osoby te naprawią i odnowią jedynie oręż państwowy, który ulokowano w państwowych arsenałach każdego miasta. Jeśli jednak wykonaliby jakąś nową broń, sami przekażą ją pod nadzór państwowych zbrojowni i nie będą mogli sprzedać jej nikomu innemu.

3. Nad realizacją tych przepisów będą czuwać osoby wyznaczone spośród żołnierzy obsługujących maszyny miotające, na ryzyko ojców miast³⁷⁰, którym powierzyliśmy dowództwo nad żołnierzami obsługującymi maszyny miotające, a także nadzór nad państwowymi zbrojowniami. Jeśli jednak okaże się, że któryś z deputatów albo pracowników

³⁶⁸ Łac. *deputati*.

³⁶⁹ Tzw. *ballistae*. Obsługujących je żołnierzy nazywano w łacinie *ballistarii*.

³⁷⁰ Łac. *patres civitatis*.

państwowych warsztatów zbrojeniowych sprzeda broń, urzędnicy ci powinni dołożyć starań, żeby tego rodzaju ludzie zostali ukarani, a ponadto aby wykonana przez nich broń została zabrana jej nabywcom bez zwrotu ceny i skonfiskowana na rzecz skarbu państwa. Powziąwszy ten plan od kierującego nami Boga, nakazujemy w niniejszym prawie, żeby żadne osoby prywatne ani ktokolwiek inny nie wytwarzał, nie sprzedawał ani nie handlował bronią w jakikolwiek sposób w żadnym mieście ani prowincji naszego państwa, lecz by wytwarzali ją i zwozili do naszego cesarskiego arsenału jedynie zatrudnieni w państwowych warsztatach zbrojeniowych.

Nakazujemy, żeby prawo to było egzekwowane przez Waszą Wysokość i tych, którzy przejmą ten urząd po Tobie, i aby podlegli Waszej Wysokości sekretarze³⁷¹, za których odpowiedzialność ponosić będzie pięciu pierwszych wśród nich, wyznaczyli kilku członków kancelarii do spraw osób zatrudnionych w państwowych warsztatach zbrojeniowych³⁷² – cieszących się dobrą opinią i mających odpowiednie kwalifikacje – którzy uniemożliwią w tym szczęśliwym mieście³⁷³ oraz innych miastach naszego państwa osobom prywatnym, a także wszelkim innym, produkowanie broni, z wyjątkiem ludzi zwerbowanych do państwowych warsztatów zbrojeniowych. I jeśli odnajdą w tych miejscach jakieś prywatne osoby, które odważyłyby się to robić, niech zabiorą takie uzbrojenie i złożą w państwowym arsenale. Jeśli zaś uda się im znaleźć wśród prywatnych osób odpowiednich rzemieślników, którzy chcieliby być powołani do służby, niech zapiszą ich nazwiska w rejestrze i wyślą nam rejestr rzemieślników, żeby w drodze naszego cesarskiego rozporządzenia ludzie ci zostali umieszczeni w tych miejscach, w których znajdują się państwowe warsztaty zbrojeniowe, i aby z racji tego, że wytwarzają oni broń na potrzeby państwowe, mogli otrzymać wynagrodzenie z kasy państwowej.

³⁷¹ Łac. *chartularii*.

³⁷² Łac. *scrinium fabricensium*.

³⁷³ Czyli Konstantynopolu.

Jeśli wspomniane wyżej osoby uczynią to i będą tego skrupulatnie przestrzegać, zupełnie nikt – ani osoby prywatne zamieszkujące w miastach, ani uprawiający ziemię wieśniacy – nie będzie mógł swobodnie używać broni przeciwko sobie nawzajem i nie odważy się [popełnić] zbrodni; z tego powodu zabija się bowiem obecnie wielu ludzi, brakuje publicznych danin, a rolnicy w obawie o życie opuszczają ziemię albo salwują się ze strachu ucieczką.

Jest rzeczą konieczną, żeby wysłane przez Waszą Wysokość osoby ze wspomnianej kancelarii do spraw osób zatrudnionych w państwowych warsztatach zbrojeniowych, po tym jak zakazano prywatnym rzemieślnikom wytwarzania broni, uzyskały zapewnienie od lokalnych urzędników i ich podwładnych, jak również od obrońców³⁷⁴ i ojców miast, że nie pozwolą nikomu w przyszłości czynić czegokolwiek, co zostało przez nas zakazane, lecz będą przestrzegać nakazów zawartych w niniejszym prawie pod rygorem nie tylko kary pieniężnej, lecz także kary śmierci. Nakazujemy, że jeśli prefekt wielkiego miasta Aleksandryjczyków zlekceważy ustanowione przez nas prawa, zapłaci grzywnę w wysokości dwudziestu libr złota i straci urząd, zaś podlegli mu urzędnicy zapłacą również grzywnę w wysokości dwudziestu libr złota i poniosą karę śmierci. Urzędnicy w innych prowincjach zostaną natomiast ukarani grzywną w wysokości dziesięciu libr złota. Zarówno oni sami, jak i podległe im osoby utracą [swoje] stanowiska, obrońcy i ojcowie miast zostaną zaś ukarani grzywną w wysokości trzech libr złota i skazani na karę śmierci, jeśli dowiedzą się czegoś o tego rodzaju postępkach i nie ukarzą [sprawców] albo nie poinformują o tym tych, którzy są w stanie to uczynić, lecz pozwolą, aby [zdarzenia takie] pozostały w ukryciu.

4. Aby było rzeczą wiadomą, jakiego uzbrojenia zabroniliśmy wytwarzać osobom prywatnym, jak też wszelkim innym – z wyjątkiem tych zarejestrowanych przez nas w cesarskich warsztatach zbrojeniowych – oraz sprzedawać osobom prywatnym, ogłaszamy to w niniejszym prawie. Zakazujemy, żeby osoby prywatne wytwarzały i sprzedawały: łuki,

³⁷⁴ Łac. *defensores civitatum*. Justynian poświęcił im nowelę 15.

strzały, szerokie obosieczne miecze, zwykłe miecze, które zwykle się nazywać *paraméria*³⁷⁵, i to, co nazywają *zábai* albo *lorikia*, oszczepy, włócznie wykonane w jakiegokolwiek formie i kształcie, oraz te zwane przez Izaurów³⁷⁶ *monokóntia*, jak i te określane mianem *zibýnnoi* albo *missibília*, a także tarcze albo *skutaria*, hełmy i *kassídai*³⁷⁷. Nie pozwalamy wytwarzać tego rodzaju uzbrojenia nikomu, z wyjątkiem osób zarejestrowanych przez nas w cesarskich warsztatach zbrojeniowych. Zezwalamy, aby osoby prywatne wytwarzały i sprzedawały jedynie małe noże, których nikt nie musi używać na wojnie. Wasza Wysokość ogłosi niniejsze prawo w tym cesarskim mieście³⁷⁸, jak również w innych miastach naszego państwa, aby wszyscy poznali nasze decyzje i ich przestrzegali.

5. Przekażesz także urzędnikom ze wspomnianej kancelarii do spraw osób zatrudnionych w warsztatach zbrojeniowych, odpowiedzialnym za przestrzeganie tego prawa, że jeśli dopuszczą się zaniedbania, podlegać będą nie tylko karom pieniężnym, lecz także cielesnym i zostaną pozbawieni funkcji. Ponadto sama kancelaria nie uzyska już naszej zgody na

³⁷⁵ Prawdopodobnie cesarz miał na myśli broń boczną (zob. *The Novels of Justinian*, transl. D.J.D. Miller, ed. P. Sarris, t. 1, Cambridge 2018, s. 584, przyp. 15).

³⁷⁶ Określenie *Isaurii* dotyczy osób związanych z prowincją Isauria lub mieszkańców gór Taurus. Termin *Isaurii* obejmował także *Homanadeis*, *Lalasseis* oraz *Kennatai*. Plemiona zamieszkujące te tereny posługiwały się językiem luwijskim. Określenie *Isaurii* stworzyli przybysze z zewnątrz, zapożyczając je od *gens Isaura*, czyli pierwszej napotkanej w tym regionie grupy, zamieszkującej ziemię wokół *Isaura Vetus* i *Isaura Nova* we wschodniej części Taurusu (por. R. Syme, *Isauria in Pliny*, AS 1986, vol. 36, s. 159-164; N. Lenski, *Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from 1st Century BC to the 6th Century AD*, JESHO 1999, vol. 42, s. 415; R. Kosiński, *Isauria w orbicie wpływów rzymskich do połowy V wieku*, BTH 2010, vol. 10, s. 11). Izauryjczycy nie byli zatem grupą regionalną, lecz etniczną (zob. W.D. Burgess, *Isaurian Names and the Ethnic Identity of the Isaurians in Late Antiquity*, AncW 1990, vol. 21, s. 121). Sami określali się wspólnym mianem *Kietai* lub *Ketai* (łac. *Cetae* lub *Cietae*), co dowodzi istnienia wśród różnych plemion świadomości pewnej kulturalnej jedności (tak R. Kosiński, *op. cit.*, s. 12). Izauryjczycy uchodzili za lud wytrzymały na wszelkie trudy i obdarzony wielkim duchem walki (por. *The Novels of Justinian...*, s. 584, przyp. 17). W związku z tym wielu z nich służyło w armii albo prywatnych oddziałach najemnych (zob. K. Feld, *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das Römische Reich*, Berlin 2005, s. 229-235).

³⁷⁷ Rzadkie odmiany broni, wymienione w tym katalogu, objaśniam niżej.

³⁷⁸ Czyli Konstantynopolu.

wypełnianie tego obowiązku, lecz nadzór nad warsztatami zbrojeniowymi zostanie powierzony innym.

Zakończenie

To, co spotkało się z Naszą aprobatą i co ogłoszono w niniejszym prawie, Wasza Wysokość oraz ci, którzy będą sprawować ten urząd po Tobie, niech starają się usilnie wprowadzić w życie z obawy przed Naszym gniewem, jeśli nie zostanie dopilnowana sprawa tak korzystna dla państwa.

*Wydano w Chalcedonie, 25 czerwca, w 13. roku panowania cesarza Justyniana, pobożnego princepsa, Augusta, za konsulatu Wielce Szacownego Apiona*³⁷⁹.

85 nowela *O broni* wydana została przez Justyniana Wielkiego w 539 r. w Chalcedonie. Jej adresatem jest *magister officiorum* Basilides³⁸⁰, urzędnik, który w tym czasie nadzorował państwowe warsztaty zbrojeniowe.

Jest to zdecydowanie najbardziej rozbudowany rzymski akt prawny, zachowany w źródłach, dotyczący produkcji i dystrybucji broni. Wprowadzał on monopol państwowy na produkcję i obrót bronią. Nowela ta składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz epilogu.

Przepełniony retoryką wstęp rozpoczyna Justynian od przywołania Boga oraz Jezusa Chrystusa. Na początku niektórych konstytucji i nowel znajduje się niekiedy nawet inwokacja do Boga, co jest nowością wprowadzoną przez tego cesarza³⁸¹. W krótkim *prooimion* władca podaje główną przyczynę wprowadzenia nowej regulacji. Jest nią pragnienie ograniczenia wojen, które ściągają na ludzi śmierć i nieszczęścia. Warto jednak zauważyć, że cesarz nie potępiał wszystkich wojen. Po zawarciu

³⁷⁹ Przekład autora. Wymieniony na końcu Apion to Flawiusz Apion III (zob. s. 131, przyp. 399).

³⁸⁰ Szerzej na temat tej postaci zob. J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire A.D. 527-641*, vol. IIIA, Cambridge 1992, s. 172-173.

³⁸¹ Zob. S. Rösch, *ΩΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΙΑΙΑΣ. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*, Wien 1978, s. 101; W. Kaiser, *Zur äusseren Gestalt der Novellen Justinians*, [w:] J.H.A. Lokin, B.H. Stolte (Hrsg.), *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, Pavia 2011, s. 161-162.

pokoju z Persją w 532 r.³⁸² Justynian skierował swą uwagę na Zachód. Szybkie odzyskanie przez Belizariusza z rąk Wandali Afryki Północnej w 533 r. pozwoliło władcy sformułować doktrynę sprawiedliwej wojny, która ideologicznie leżała u podstaw kolejnych rzymskich interwencji w Italii i Hiszpanii. Podkreśla się jednak, że „wojny Justyniana o przywrócenie panowania na Zachodzie wynikały raczej z imperialnego oportunistyzmu niż z wielkiego strategicznego planu ekumenicznej polityki wojennej”³⁸³. Cesarz stworzył koncepcję usankcjonowanego przez Boga rzymskiego podboju, opartą na idei wyzwolenia byłych terytoriów rzymskich spod rządów barbarzyńców. Doktryna ta pojawiła się po raz pierwszy w konstytucji z 534 r. (C. 1,27,1), w której Justynian oświadczył, że Afryka otrzymała wolność, a ludność leżących na jej terytorium prowincji została wyzwolona dzięki przychylności Boga wobec jego sług³⁸⁴. Jej

³⁸² Szerzej na temat okoliczności zawarcia tzw. Pokoju Wieczystego i jego warunków zob. J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire. From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, t. 2, New York 1958, s. 79-89.

³⁸³ Tak Y. Stouraitis, *State War Ethic and Popular Views on Warfare*, [w:] Y. Stouraitis (ed.), *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, Leiden/Brill 2018, s. 68.

³⁸⁴ Oto początkowe rozdziały tej konstytucji, w których sformułowana została ta doktryna (C. 1,27,1-7): *Quas gratias aut quas laudes domino deo nostro Ihesu Christo exhibere debeamus, nec mens nostra potest concipere nec lingua proferre*. 1. *Multas quidem et antea a deo meruimus largitates et innumerabilia circa nos eius beneficia confitemur, pro quibus nihil dignum nos egisse cognoscimus: prae omnibus tamen hoc, quod nunc deus omnipotens per nos pro sua laude et pro suo nomine demonstrare dignatus est, excedit omnia mirabilia opera, quae in saeculo contigerunt, ut Africa per nos tam brevi tempore reciperet libertatem, ante centum et quinque annos a vandalis captivata, qui animarum fuerant simul hostes et corporum*. 2. *Nam animas quidem diversa tormenta atque supplicia non ferentes rebaptizando ad suam perfidiam transferebant: corpora vero liberis natalibus clara iugo barbarico durissime subiugabant*. 3. *Ipsas quoque dei sacrosanctas ecclesias suis perfidiis maculabant: aliquas vero ex eis stabula fecerunt*. 4. *Vidimus venerabiles viros, qui abscissis radicibus linguis poenas suas mirabiliter loquebantur: alii vero post diversa tormenta per diversas dispersi provincias vitam in exilio peregerunt*. 5. *Quo ergo sermone aut quibus operibus dignas deo gratias agere valeamus, quod per me, ultimum servum suum, ecclesiae suae iniurias vindicare dignatus est et tantarum provinciarum populos a iugo servitutis eripere?* 6. *Quod beneficium dei antecessores nostri non meruerunt, quibus non solum Africam liberare non licuit, sed et ipsam Romam viderunt ab eisdem vandalis captam et omnia imperialia ornamenta in Africam exinde translata*. 7. *Nunc vero deus per suam misericordiam non solum Africam et omnes eius provincias nobis tradidit, sed et ipsa imperialia ornamenta,*

echa słyhać też w noweli 30 Justyniana z 536 r., skierowanej do prokonsula Kapadocji – Jana³⁸⁵.

quae capta Roma fuerant ablata, nobis restituit. 8. Ergo post tanta beneficia, quae nobis divinitas contulit, hoc de domini dei nostri misericordia postulamus, ut provincias, quas nobis restituere dignatus est, firmas et illaesas custodiat et faciat nos eas secundum suam voluntatem ac placitum gubernare, et universa Africa sentiat omnipotentis dei misericordiam et cognoscat eius habitatores, quam a durissima captivitate et iugo barbarico liberati in quanta libertate sub felicissimo nostro imperio degere meruerunt. – „Tego, jakie podziękowania i jakie pochwały winniśmy okazywać Panu Bogu naszemu, Jezusowi Chrystusowi, ani nasz umysł nie może pojąć, ani wyrazić [nasz] język. 1. Już wcześniej otrzymaliśmy od Boga wiele nagród i uznajemy Jego niezliczone dobrodziejstwa, za które, przyznajemy, nie uczyniliśmy niczego godnego. Jednak przede wszystkim to, co teraz wszechmogący Bóg uznał za słuszne okazać przez nas dla swej chwały i sławy, przewyższa wszelkie godne podziwu dzieła, które wydarzyły się w [tym] stuleciu, mianowicie że Afryka odzyskała dzięki nam w krótkim czasie wolność, ujarzmiona przed stu pięćmi laty przez Wandali, którzy byli wrogami zarówno dusz, jak i umysłów. 2. Albowiem nawrócili dusze niezdolne do znoszenia różnych udręk i kar za pomocą chrztu na swą przewrotną wiarę, zaś szlachetne ciała [osób] znamienitych z urodzenia poddawali w najbardziej surowy sposób barbarzyńskiemu jarzmu. 3. Za sprawą swej perfidnej wiary okrywali hańbą także same święte kościoły, niektóre z nich uczynili wręcz stajniami. 4. Widzieliśmy czcigodnych mężów, którzy po wycięciu im doszczętnie języka mówili w sposób nadnaturalny o swoich karach. Inni zaś, rozproszeni po licznych prowincjach, po wielu udrękach dopehili żywota na wygnaniu. 5. Zatem jakim językiem albo jakimi dziełami godnymi Boga możemy dziękować, że uznał za rzecz słuszną pomścić krzywdy swego Kościoła, posługując się mną, swoim najniższym sługą, i uwolnić od jarzma niewoli ludy tak wielu prowincji? Nasi przodkowie nie zasłużyli na łaskę Boga, ponieważ nie zezwolono im nie tylko wyzwolić Afryki, lecz [nawet] widzieli i sam Rzym zdobyty przez owych Wandali, i wszystkie insygnia cesarskie przeniesione stamtąd do Afryki. 7. Teraz zaś Bóg w swoim miłosierdziu nie tylko przekazał nam Afrykę i wszystkie jej prowincje, lecz także zwrócił nam te same cesarskie insygnia, które zostały zabrane po zdobyciu Rzymu. 8. Zatem po tak wielu dobrodziejstwach, którymi obdarzyła nas Boskość, prosimy o miłosierdzie naszego Pana Boga, aby zachował prowincje – które raczył nam zwrócić – silne i nienaruszone, i sprawił, abyśmy zarządzali nimi zgodnie z jego wolą i upodobaniem, i aby cała Afryka odczuła miłosierdzie wszechmogącego Boga, a jej mieszkańcy, uwolnieni spod jakże surowej niewoli i barbarzyńskiego jarzma, zasłużyli wieść żywot w takiej wolności pod naszym najszczęśliwszym panowaniem” (przekład autora).

³⁸⁵ *Nov. 30, 11, 2: Καὶ καθαρῶς τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις (τοῦτο ὅπερ πολλάκις εἰρήκαμεν) χρῆσεται, πρᾶγμα διεσπουδασμένον ἡμῖν καὶ χρημάτων ἀμελήσαι παρασκευάσαν μεγάλων, καίτοιγε ἐν τοσαύταις δαπάναις καὶ πολέμοις μεγάλοις, δι' ὃν δέδωκεν ἡμῖν ὁ θεὸς πρὸς Πέρσας τε ἄγειν εἰρήνην Βανδίλου τε καὶ Ἀλανοῦς καὶ Μαυρουσίους χειρώσασθαι, καὶ Ἀφρικὴν ὅλην καὶ πρὸς γε καὶ Σικελίαν κατακτήσασθαι, καὶ ἐλπίδας ἔχειν ἀγαθὰς ὅτι καὶ τῶν λοιπῶν ἡμῖν τὴν ἐπικράτειαν νεύσειεν ὁ θεὸς ὄντερ οἱ πάλα. Ῥωμαῖοι μέγρι τῶν πρὸς ἑκάτερον ὠκεανὸν ὀρίων κρατήσαντες ταῖς ἐφεξῆς ἀπέβαλον ἀθυμίας· ἅς ἡμεῖς τῆ παρὰ θεοῦ συμμαχία θαρροῦντες ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβάλλειν σπεύδομεν οὐδέν τε ὀκνοῦμεν τῶν*

W rozdziale pierwszym cesarz zakazał produkcji broni prywatnym rzemieślnikom. Justynian pisze, że oręż będą mogli wytwarzać odtąd jedynie pracownicy państwowych warsztatów zbrojeniowych, którym nie wolno będzie sprzedawać broni osobom prywatnym. Następnie zwraca się do *hoplopoioi*, których określa się, jak zauważa władca, również mianem *deputati*, zakazując im wytwarzania nowej broni, a także jej sprzedaży. Ich zadaniem ma być jedynie troska o uzbrojenie żołnierzy w oddziałach, czyli naprawa i konserwacja broni. Gdyby jednak wbrew zakazowi wykonali oni jakąś nową broń, powinna być odebrana i zdeponowana w państwowych zbrojowniach³⁸⁶. Termin *deputati* budzi kontrowersje wśród badaczy. Zdaniem O. Seecka pewna grupa *fabricenses* została przypisana do służby wojskowej i to ją właśnie określano mianem *deputati*³⁸⁷. Pogląd

εις ἐσχάτην δυσκολίαν ἠκόντων, ἀγρυπνίας τε καὶ ἀσιτίαις καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν πόνοις ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ὑπηκόων διηλεκῶς καταχρώμενοι. – „Należy postępować uczciwie z naszymi poddanymi, jak to często przyznawaliśmy. Jest to sprawa, którą zajmowaliśmy się gorliwie i [dlatego] byliśmy gotowi nie przejmować się wielką sumą pieniędzy, jak również wysokimi kosztami i licznymi wojnami, dzięki którym Bóg pozwolił nam doprowadzić do pokoju Persów, pokonać Wandalów, Alanów i Maurów oraz odzyskać całą Afrykę, a także Sycylię, i obdarzyć nas dobrą nadzieją, że Bóg zapewni nam panowanie nad pozostałymi [krajami], którymi władali dawni Rzymianie aż do granic obu oceanów, a potem utracili z powodu braku ducha walki. Z pomocą Boga stawimy temu czoła, ponieważ staraliśmy się i nie unikamy nawet najpoważniejszych trudności, doświadczając nieustannie bezsenności, głodu i wszelkich innych trudów dla naszych poddanych” (przekład autora).

³⁸⁶ O zbrojowniach wspomina też Justynian w edykcje 8, wydanym w 548 r. Cesarz odwrócił w nim swoją wcześniejszą reformę administracji diecezji Pontu nad Morzem Czarnym, przywracając urząd wikariusza, który zniósł w *Nov.* 8,3 z 535. Wymieniając uprawnienia wikariusza, władca pisze m.in. (8,3 proem): *Fiduciam autem ei concedimus et armis nudare eos, qui non propter aliquam militiae necessitatem possident ea, et omnia inferre publicis huius magnae civitatis armamentis.* – „Obdarzamy go również zaufaniem w zakresie pozbawiania broni tych, którzy posiadają ją nie z powodu jakiejś wojskowej konieczności, i przekazania całej [tej broni] do publicznych zbrojowni tego wielkiego miasta” (przekład autora). O arsenałach w Konstantynopolu wspomina Justynian w noweli 85. Teofanes podaje, że kolejną zbrojownię w tym mieście zbudował w 588/589 r. w Magnaurze cesarz Maurycjusz (zob. *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, t. 1, Lipsiae 1885, s. 274). Kedrenos natomiast przypisuje wzniesienie tej zbrojowni Fokasowi (zob. Georgius Cedrenus, *Compendium Historicum*, ed. I. Bekker, Bonnæ 1838, t. 1, s. 698 i 709).

³⁸⁷ Zob. O. Seeck, s.v. *Fabricenses*..., szp. 1929.

ten poparł również R. MacMullen³⁸⁸. Hipoteza ta wydaje się słuszna. Zdaniem innych termin *deputatus* może też oznaczać prywatnego rzemieślnika, który zdecydował się na podjęcie służby na rzecz państwa w państwowym warsztacie³⁸⁹.

W rozdziale drugim Justynian zwrócił się do osób skierowanych do służby wśród tzw. βαλλιστάρριοι (*ballistráριοι*), a więc żołnierzy obsługujących maszyny miotające³⁹⁰. Cesarz stwierdził, że w oddziałach

³⁸⁸ Zob. R. MacMullen, *Inscriptions...*, s. 32, przyp. 82.

³⁸⁹ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 282.

³⁹⁰ O użyciu przez Belizariusza balist i onagrów podczas obrony Rzymu przed Gotami wspomina Prokopiusz, *Historia wojen* 5,21,14-22: [14] Βελισάριος δὲ μηχανὰς μὲν ἐς τοὺς πύργους ἐτίθειτο ἄς καλοῦσι βαλλίστρας. τόξου δὲ σχῆμα ἔχουσιν αἱ μηχαναὶ αὐταί, ἔνερθέν τε αὐτὸ κοίλη τις ξυλίνη κεραία προῦχει, αὐτὴ μὲν χαλαρὰ ἤρτημένη, σιδηρᾷ δὲ εὐθείᾳ τινὶ ἐπικειμένη. [15] ἐπειδὴν οὖν τοὺς πολεμίους ἐνθένδε βάλλειν ἐθέλουσιν ἄνθρωποι, βρόχου βραχέος ἐνέρσει τὰ ξύλα ἐς ἄλληλα νεύειν ποιοῦσιν ἃ δὴ τοῦ τόξου ἄκρα ξυμβαίνει εἶναι, τὸν τε ἄτρακτον ἐν τῇ κοίλῃ κεραίᾳ τίθενται, τῶν ἄλλων βελῶν, ἅπερ ἐκ τῶν τόξων ἀφίᾳσι, μήκος μὲν ἔχοντα ἤμισο μάλιστα, εὖρος δὲ κατὰ τετραπλάσιον. [16] πτεροῖς μέντοι οὐ τοῖς εἰωθόσιν ἐνέχεται, ἀλλὰ ξύλα λεπτὰ ἐς τῶν πτερῶν τὴν χώραν ἐνεῖροντες ὅλον ἀπομιμῶνται τοῦ βέλους τὸ σχῆμα, μεγάλην αὐτῶ λίαν καὶ τοῦ πάχους κατὰ λόγον τὴν ἀκίδα ἐμβάλλοντες. [17] σφίγγουσι τε σθένει πολλῶ οἱ ἀμφοτέρωθεν μηχαναῖς τισι, καὶ τότε ἡ κοίλη κεραία προϊούσα ἐκπίπτει μὲν, ζῦν ρύμη δὲ τοσαύτη ἐκπίπτει τὸ βέλος ὥστε ἐξικνεῖται μὲν οὐχ ἦσσαν ἢ κατὰ δύο τῆς τοξείας βολάς, δένδρου δὲ ἡ λίθου ἐπιτυχὸν τέμνει ῥαδίως. [18] τοιαύτη μὲν ἡ μηχανὴ ἐστὶν ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τούτου, ὅτι δὴ βάλλει ὡς μάλιστα, ἐπικληθεῖσα. ἐτέρας δὲ μηχανὰς ἐπήξαντο ἐν ταῖς τοῦ περιβόλου ἐπάλλεσιν ἐς λίθων βολὰς ἐπιτηδείας. [19] σφενδόνη δὲ αὐταὶ εἰσιν ἐμφερεῖς καὶ ὄναγροι ἐπικαλοῦνται. – „14. Belizariusz zaś umieścił na wieżach maszyny zwane balistami. Maszyny te mają kształt łuku, w dolnej ich części wystaje wydrążona drewniana prowadnica. Prowadnica ta jest ruchoma i spoczywa w prostym żelaznym łożysku. 15. Kiedy ludzie chcą wystrzelić z balisty we wroga, naginają do siebie końce ramion łuku za pomocą krótkiego sznura, po czym wkładają bełt do wydrążonej prowadnicy. Taki bełt ma mniej więcej połowę długości zwykłej strzały, jaką wystrzeliwuje się z łuku, natomiast jest cztery razy masywniejszy. 16. Nie jest jednak zaopatrzony w zwykłe lotki z piór, lecz w ich miejsce wstawia się cienkie deseczki i przez to pod każdym względem przypomina z wyglądu strzałę, przy czym grot, w który jest zaopatrywany, jest bardzo duży i proporcjonalnie gruby. 17. Obsługa stojąca po obu stronach balisty napina ją mocno przy pomocy pewnych przyrządów, po czym drewniana prowadnica, sunąc do przodu, [wystrzeliwuje] bełt z tak wielką siłą, że pocisk osiąga zasięg nie mniejszy niż podwójny dystans strzały z łuku, a gdy trafia w drewno albo płytę kamienną, przebija je z łatwością. 18. Machina ta nosi taką nazwę, ponieważ strzela z wielką siłą. Ponadto na blankach ustawione zostały inne maszyny, przeznaczone do miotania kamieniami. 19. Podobne są do proc i nazywają się onagrami (Prokopiusz z Cezarei, *op. cit.*, t. 2. *Wojny z Gotami*)”. Szerzej na temat oblężenia Rzymu przez Gotów zob. T. Wolińska, *Belizariusz*

tych ulokowano również ludzi biegłych w wytwarzaniu uzbrojenia. Ich zadaniem ma być naprawienie i odnowienie broni znajdującej się w arsenałach miejskich. W razie wykonania przez nich nowej broni, ich obowiązkiem będzie przekazanie jej do państwowych zbrojowni. Im również nie wolno jej nikomu sprzedawać.

Rozdział trzeci jest zdecydowanie najdłuższy. Justynian rozpoczyna go od wymienienia urzędników, którzy sprawować będą kontrolę nad przestrzeganiem nowych przepisów przez *ballistarii*. Mieli być nimi *patres civitatis*, sprawujący nad *ballistarii* dowództwo w miastach, w których umieszczono tego rodzaju formacje³⁹¹. Gdyby okazało się, że *deputati* albo *fabricenses* sprzedali jednak państwową broń, jej nabywcy mieli ją utracić, bez pieniężnego ekwiwalentu, a oręż taki należało skonfiskować na rzecz państwa. Następnie cesarz ponowił zakaz produkcji, sprzedaży i handlu bronią przez prywatne osoby w każdym zakątku państwa. Produkować i zwozić uzbrojenie do arsenałów będą mogli odtąd jedynie pracownicy państwowych warsztatów zbrojeniowych. W dalszej części tego rozdziału Justynian zwrócił się do adresata noweli, aktualnego *magister sacrorum officiorum*, a także jego przyszłych następców. Obowiązkiem tego urzędnika miało być wyznaczenie *chartularii* ze *scrinium fabricensium*, za których odpowiedzialnych było pięciu *priores* z tej kancelarii. Ich zadaniem miało być dokonywanie inspekcji arsenałów zbrojeniowych w samym Konstantynopolu, zwanym tu „szczęśliwym miastem”, jak też w innych miastach cesarstwa. Mieli oni także uniemożliwić produkcję broni w prywatnych warsztatach. Gdyby osoby trudniące się taką działalnością zostały jednak wykryte, broń miała być im skonfiskowana i przekazana do państwowych zbrojowni. Obowiązkiem owych *chartularii* było także odnalezienie prywatnych rzemieślników, parających się produkcją

i rzymianie. Mieszkańcy Wiecznego Miasta a garnizon bizantyński w czasie oblężenia miasta przez Witigesę (537–538), ZNUJ. Prace Historyczne 2018, vol. 145 (4), s. 755-774.

³⁹¹ *Patres civitatis* byli urzędnikami podległymi namiestnikom prowincji, zob. J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001, s. 210-212.

uzbrojenia, i zachęcenie ich do wstąpienia na służbę państwową. Po wyrażeniu zgody ludzie ci winni być wpisani do specjalnego rejestru, który miał zostać wysłany do cesarza, aby mocą cesarskiego rozporządzenia można było ich następnie umieścić w państwowych warsztatach produkujących broń, a także wypłacać im wynagrodzenie. Justynian wyraził też przekonanie, sięgając ponownie do retoryki, że jeśli wspomniani urzędnicy wywiążą się ze swych powinności, ograniczy to zdecydowanie dostęp do broni i liczbę popełnianych mordów. Łatwy dostęp do oręża jest bowiem, zdaniem władcy, powodem wielu zbrodni, mniejszych wpływów z tytułu podatków do skarbu państwa, a także ucieczki ludzi ze swych miejsc zamieszkania w obawie przed utratą życia.

W ostatniej części rozdziału trzeciego Justynian określił sankcje dla urzędników, którzy nie wywiążaliby się w przyszłości z obowiązku egzekwowania nowego prawa. Najsurowsza kara finansowa spotkać miała prefekta Aleksandrii³⁹². Miał on być ukarany grzywną w wysokości dwudziestu libr złota i utratą urzędu³⁹³, podlegli mu urzędnicy zaś taką samą grzywną i karą śmierci. Urzędnikom w innych prowincjach groziła grzywna o połowę niższa. Obrońcy i ojcowie miast mieli być karani grzywną w wysokości trzech libr złota i karą śmierci. Dla sprawujących nadzór urzędników z kancelarii do spraw osób zatrudnionych w warsztatach zbrojeniowych (*scrinium fabricensium*) nowela przewidywała sankcje w postaci kary pieniężnej i cielesnej (obie nieokreślone precyzyjnie) oraz utraty funkcji.

Jedną z największych zagadek tej noweli jest niewątpliwie fragment traktujący o odpowiedzialności prefekta Aleksandrii³⁹⁴. Dlaczego akurat

³⁹² Szerzej na temat Aleksandrii we wczesnym okresie bizantyjskim zob. Z. Kiss, *Alexandria in the Fourth to Seventh Centuries*, [w:] R.S. Bagnall (ed.), *Egypt in the Byzantine World 300-700*, Cambridge 2007, s. 187-206.

³⁹³ O możliwych powodach tak surowych sankcji piszę niżej.

³⁹⁴ Egipcjowi poświęcił Justynian edykt 13, wydany, prawdopodobnie, również w 539 r. (zob. *The Novels of Justinian...*, s. 1076-1103). Kraj ten był w tym okresie zdecydowanie najbogatszym i najbardziej produktywnym rolniczo regionem w całym cesarstwie. Wpływały z niego bardzo wysokie podatki, a także dostarczał on ogromnych ilości zboża, które zabezpieczały potrzeby mieszkańców Konstantynopola i wielu innych miast Wschodu.

temu urzędnikowi oraz podległym mu magistraturom groziła najsurowsza odpowiedzialność finansowa w wysokości 20 libr złota? Wydaje się, że mogło to wynikać z dwóch powodów.

Niektórzy uważają, że Aleksandria mogła być w tym czasie istotnym centrum prywatnej produkcji broni. Jeśli było tak w istocie, mogło to skłonić Justyniana do podjęcia decyzji o zlikwidowaniu tego niebezpiecznego dla państwa proceduru, który pozwalał na zaopatrywanie się w broń zarówno wrogom wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Nie mamy jednak żadnych wzmianek ani o jakiegokolwiek *fabrica*, ani o prywatnych warsztatach rzemieślniczych produkujących broń, które funkcjonowały w tym okresie na terenie Egiptu. Nie sposób wykluczyć, że dopiero Justynian przystąpił do organizacji państwowych *fabricae* na tym obszarze³⁹⁵.

Drugą przyczyną surowszych sankcji finansowych grożących prefektowi Aleksandrii mogło być nielegalne wprowadzanie na prywatny rynek w Egipcie uzbrojenia produkowanego w państwowych warsztatach zbrojeniowych³⁹⁶. W papiirusach z VI w. są poświadczeni zarówno uzbrojeni ludzie prywatni, jak i żołnierze cesarscy zatrudnieni w służbie prywatnej³⁹⁷. Źródła potwierdzają funkcjonowanie tego rodzaju osób w osadach i położonych wokół Oxyrhynchus majątkach, należących do zamożnej rodziny Apionów³⁹⁸. Przypomnę, że nowela 85 Justyniana

Administracja fiskalna Egiptu była przedmiotem szczególnej troski Justyniana. Z powodu tego, że część pobranych podatków była sprzeniewierzana i trafiała do lokalnych administratorów, poborców podatkowych i właścicieli ziemskich, Justynian postanowił wzmocnić kontrolę administracji fiskalnej, osłabiając władzę prefekta Aleksandrii, urzędnika, którego ustanowiono jeszcze w czasach Augusta, a który był odpowiednikiem wikariusza diecezjalnego. Od wydania edyktu władza prefekta Egiptu ograniczona została do pełnej władzy wojskowej i cywilnej nad Aleksandrią i dwoma diecezjami: Egiptem I oraz Egiptem II. Szerzej na temat administracji Egiptu zob. P. Palme, *The Imperial Presence: Government and Army*, [w:] R.S. Bagnall (ed.), *Egypt in the Byzantine World 300-700*, Cambridge 2007, s. 244-270.

³⁹⁵ Zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 282.

³⁹⁶ Por. *The Novels of Justinian...*, s. 581, przyp. 1

³⁹⁷ Zob. P. Sarris, *Economy...*, s. 165-166.

³⁹⁸ Rodzina Apionów (gr. Ἀπίωνες, łac. *Apiones*) była zamożnym rodem właścicieli ziemskich w Egipcie. Ich majątki znajdowały się głównie w środkowo-egipskich nomach

została ogłoszona za konsulatu Flawiusza Apiona III³⁹⁹. Prawo cesarskie zakazywało co prawda osobom prywatnym posiadania tego rodzaju uzbrojonych grup, jednak przepisy te nie były przestrzegane. W 468 r. cesarze Leon I i Antemiusz wydali konstytucję, w której zakazali posiadania w majątkach prywatnych oddziałów wojskowych, „Izauryczyków”⁴⁰⁰ oraz uzbrojonych niewolników. Za złamanie tego zakazu przewidziano grzywnę w wysokości 100 libr złota. Problem był ciągle aktualny za panowania Justyniana, skoro tę cesarską ustawę umieszczono w *Kodeksie Justyniańskim* (C. 9,12,10)⁴⁰¹.

Żołnierze pozostający na służbie w osiedlach i majątkach Apionów określani są między innymi słowem *buccellarii*, a więc tym samym, którego używano do opisania oddziałów najemnych żołnierzy⁴⁰².

Oxyrhynchus, Arsinoe i Heracleopolis Magna. Apionowie zyskali na znaczeniu w V i VI w., kiedy to ich przedstawiciele zajmowali wysokie urzędy. Największą świetność ród przeżył w okresie panowania Justyna I i, przede wszystkim, Justyniana. Szerzej na temat rodu i majątku Apionów zob. R. Mazza, *L'archivio degli Apioni: terra, lavoro, e proprietà senatoria nell'Egitto tardoantico*, Bari 2001; J. Beaucamp, *Apion et Praejecta: hypothèses anciennes et nouvelles données*, REB 2001, vol. 59, s. 165-178; P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge 2006, s. 17-24, 29-48.

³⁹⁹ Był on synem Flawiusza Strategiosa III. W 539 r. jako pierwszy w rodzie został odnotowany w *fasti* jako konsul. W tym samym roku został *comes domesticorum*. Pod koniec lat czterdziestych VI w. uzyskał godność patrycjusza, a około 550 r. został *dux Thebaidis*. W 556 r. był *magister utriusque militiae* oraz pagarchą Arsinoe w Fajum. Zmarł między 577 a 579 r. (zob. P. Sarris, *Economy...*, s. 19). Ponieważ w opracowaniach funkcjonują różne wersje „numeracji” członków rodziny Apionów, w książce opieram się na genealogii rodu zamieszczonej w pracy P. Sarrisa, *Economy...*, s. 23.

⁴⁰⁰ Zob. s. 122, przyp. 376.

⁴⁰¹ W 542 r., a więc trzy lata po wydaniu noweli 85, Justynian ogłosił nowelę 116 *O żołnierzach*, w której zakazał osobom prywatnym ściągania żołnierzy i *foederati* do swych domów i majątków. Cesarz zapowiedział w niej, że każda osoba, która po trzydziestu dniach będzie nadal zatrudniał żołnierzy dla swoich prywatnych celów i nie zwróci ich do macierzystych jednostek, narazi się na konfiskatę mienia oraz utratę sprawowanych godności i stanowisk. Żołnierze, którzy po upływie tego terminu pozostaliby dalej w dobrach możnowładców, mieli być pozbawieni rangi i skazani na karę śmierci (zob. *The Novels of Justinian...*, s. 747).

⁴⁰² Rzeczownik *buccellarius* oznacza dosłownie „tego, kto je ciastka” (zob. W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford 1990, s. 43). Określenie tych najemnych żołnierzy pochodzi od

Bucellariusze byli pierwotnie formacjami najemników zatrudnianych do ochrony wysokich rangą wojskowych lub urzędników państwowych⁴⁰³. *Bucellarii* wspierali także regularne jednostki wojskowe w sytuacji, kiedy oficer, na którego służbie pozostawali, brał udział w kampanii wojennej. Początkowo rekrutowano ich przede wszystkim spośród barbarzyńców. Tym, co ich łączyło, była pierwotnie przynależność plemienna lub kulturowa. Ostatecznie składali się z rekrutów, zarówno barbarzyńskich, jak i rzymskich, którzy wyrazili zgodę na pełnienie służby na rzecz wspólnego pana⁴⁰⁴. *Bucellarii* deklarowali lojalność zarówno wobec osoby, na służbę której wstępowali, jak i cesarza⁴⁰⁵. Kiedy relacja między ich panem a władcą ulegała zerwaniu,

rzeczownika *bucella* (zob. P. Vinogradoff, *Foundations of Society (Origins of Feudalism)*, [w:] *The Cambridge Medieval History*, vol. 2, New York 1913, s. 641-642), rodzaju chleba wyższej jakości niż chleb dostarczany zwykłym żołnierzom. Inne pokrewne słowa to *bucellatum* („placek żołnierski”) i *bucellaris* („mąka pszenna używana do produkcji bułek”). *Bucellarii* otrzymali swój przydomek, ponieważ spożywali biały chleb, który był lepszy od chleba pełnoziarnistego, przeznaczonego dla zwykłych żołnierzy (zob. E.R. Hardy, *The Large Estates of Byzantine Egypt*, New York 1931, s. 60-61; D. Hoffmann, *Das Spatrömische Bewegungsheer...*, s. 274). Użycie terminu *bucellarii* wobec żołnierzy prywatnych można rozumieć dwojako. Termin ten może sugerować, że żołnierze ci byli karmieni i utrzymywani przez swojego pracodawcę albo że gdy zaangażowano ich w kampanię cesarską, wojsko takie otrzymywało od władz tylko racje żywnościowe, lecz było zależne od swojego pana pod każdym innym względem (tak P. Sarris, *Economy...*, s. 163).

⁴⁰³ Szerzej na temat tych oddziałów zob. H.-J. Diesner, *Das Bucellariertum von Stilicho und Sarus bis auf Aetius (454/455)*, „Klio” 1972, vol. 54, s. 321-350; J. Gascou, *L’institution des buccellaires*, BIFAO 1976, vol. 76, s. 143-156; J.H.W.G. Liebeschuetz, *Generals, Federates and Bucellarii in Roman Armies around AD 400*, [w:] P. Freeman, D. Kennedy (eds.), *The Defense of the Roman and Byzantine East*, II, Oxford 1986, s. 463-474; *idem*, *Barbarians...*, s. 32-47; O. Schmitt, *Die Bucellarii: Eine Studie zum militärischen Gefolgschaftswesen in der Spätantike*, „Tyche” 1994, vol. 9, s. 147-174; M. Whitby, *Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (ca. 565-615)*, [w:] A. Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, III, States, Resources and Armies*, Princeton 1995, s. 116-119; P. Sarris, *Economy...*, s. 162-175; M. Wilczyński, *op. cit.*, s. 61-67; F.C. Ruchesì, *Los bucellarii y el imperio romano: sus orìgenes, empleo y la cuestión de la cohesión social de sus componentes*, SHHA 2016, vol. 34, s. 167-188.

⁴⁰⁴ Zob. O. Schmitt, *op. cit.*, s. 151-152 i 163.

⁴⁰⁵ Prokopiusz, *Historia wojen* 4,18,6: (...) ὄν τοίνυν εἰθισμένον ἅπασιν Ῥωμαίοις ἐκ παλαιοῦ μηδένα δοροφόρον τῶν τινοῦ ἀρχόντων καθίστασθαι, ἤν μὴ δεινότητος πρότερον ὄρκου παρεχόμενος τὰ πιστὰ δοίη τῆς ἐξ αὐτόν τε καὶ τὸν βασιλείᾳ Ῥωμαίων εὐνοίας (...).

pozostawali wierni zwykle temu pierwszemu. Od V w. bucellariusze byli coraz częściej wykorzystywani jako elitarne, uderzeniowe oddziały konnicy. Odegrali również ważną rolę w armii Justyniana. Prokopiusz podaje, że podczas podboju Italii wśród żołnierzy Belizariusza było około 7000 lojalnych *buccellarii*⁴⁰⁶. Pomogli oni także cesarzowi utrzymać władzę podczas powstania Nika⁴⁰⁷, kilkudniowej rewolty ludowej w styczniu 532 r.⁴⁰⁸ Kiedy w 542 r. Belizariusza oskarżono o spiskowanie przeciwko władcy, jego bucellariuszy zmuszono do przejścia do innych oficerów⁴⁰⁹. Niektórzy komentatorzy uważają, że w latach osiemdziesiątych albo dziewięćdziesiątych VI w. *buccellarii* zostali włączeni

– „(...) u wszystkich Rzymian istniał stary zwyczaj, że nikt nie może być bucellariuszem żadnego z dowódców bez złożenia uprzednio najbardziej uroczystych przysięg i ślubowania lojalności względem niego i cesarza rzymskiego (...)”.

⁴⁰⁶ Prokopiusz, *Historia wojen* 7,1,20. O *buccellarii* na służbie innych dowódców bizantyjskich zob. O. Schmitt, *op. cit.*, s. 155, przyp. 69.

⁴⁰⁷ Prokopiusz, *Historia wojen* 1,24,40: πᾶσαν δὲ τὴν ἐλπίδα ἐν Βελισαρίῳ τε καὶ Μούνδῳ ὁ βασιλεὺς εἶχεν, ὧν ἄτερος μὲν, Βελισάριος, ἄρτι ἐκ τοῦ Μηδικοῦ ἐπανήκων πολέμου τὴν τε ἄλλην θεραπείαν δυνατὴν τε καὶ λόγου ἄξιαν ἐπήγετο καὶ δορυφόρους τε εἶχε καὶ ὑπασπιστῶν πλῆθος ἐν τε ἀγῶσι καὶ τοῖς τοῦ πολέμου κινδύνοις τὰς μελέτας πεποιημένον. – „Cesarz całą nadzieję pokładał w Belizariuszu i Mundusie. Pierwszy z nich powrócił świeżo z wojny z Persją i nie tylko przyprowadził ze sobą silną i godną uwagi świątę, lecz przede wszystkim miał liczny oddział bucellariuszy, oficerów i szeregowych, zaprawionych w bojach i niebezpieczeństwach wojennych”.

⁴⁰⁸ Szerzej na temat tych wydarzeń zob. M. Maas, *John Lydus and the Roman Past: Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian*, London/New York 1992, s. 83-96; E. Catafygiotou Topping, *On Earthquakes and Fires: Romanos' Encomium on Justinian*, ByzZ 1978, vol. 71, s. 22-35; K. Nickau, *Justinian und der Nika-Aufstand bei Romanos dem Meloden: zum Kontakion 54 M.-Tr. (=54 Gr.)*, ByzZ 2003, vol. 95, s. 603-620; J.J. Ayaita, *Justinian und das Volk im Nikaufstand*, Heidelberg 2016; http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/20002/1/Ayaita_Nikaufstand.pdf (dostęp 09.12.2020).

⁴⁰⁹ Prokopiusz, *Historia sekretna* 4,13-14: (...) τούς τε Βελισαρίου δορυφόρους τε καὶ ὑπασπιστάς, καὶ τῶν οἰκετῶν εἴ τι ἐν πολέμῳ δόκιμον ἦν, τῶν τε ἀρχόντων καὶ τῶν ἐν Παλατίῳ εὐνοούχων τισιν ἐπέστειλε διαδάσασθαι. οἱ δὲ κλήρους ἐπ' ἐκείνοις ἐμβεβλημένοι αὐτοῖς ὅπλοις ἅπαντας ἐν σφίσιν αὐτοῖς διενείμαντο, ὥς πη κατατυχεῖν ἐκάστω συνέβη. – „(...) Jego włóczników i ciężkozbrojnych, a także dzielniejszych żołnierzy spośród jego domowników, kazał rozdać pałacowym oficerom i eunuchom, a ci rzucali o nich losy i wraz z bronią rozdzielili wszystkich między sobą, jak wypadło z losowania” (Prokopiusz, *Historia sekretna*, przeł. A. Konarek, Warszawa 1998).

do armii cesarskiej jako elitarny korpus, wynagradzany na takich samych zasadach jak armia regularna⁴¹⁰.

Justynian miał pełną świadomość zagrożeń wynikających z korzystania przez prowincjonalne elity z formacji militarnych. Zjawisko to, przybierające coraz bardziej na sile, groziło destabilizacją stosunków gospodarczych i społecznych. W noweli z 536 r., adresowanej do prokonsula Kapadocji Jana, władca pisze w bardzo emocjonalny sposób o działaniach zarządców domen cesarskich w tej prowincji, doprowadzających do ruiny jej mieszkańców (*Nov.* 30,5,1):

ἀλλ' ἤδη καὶ ἐρυθριῶμεν εἰπεῖν μεθ' ὅσης ἀλῶνται τῆς ἀτοπίας, καὶ ὡς δορυφόροι τε αὐτοῦς θεραπεύουσι καὶ πλῆθος ἀνθρώπων οὐ φορητὸν ἀκολουθεῖ, καὶ ληστεύουσιν ἅπαντες ἀναιδῶς, καὶ θαυμάζομεν ὅπως ἄχρι νῦν τὸ κατ' ἐκείνην ὑπήκοον ἐξήρκεσεν ἀδικούμενον.

„Lecz rumienimy się, mówiąc, z jaką zuchwałością przeczesują kraj i że służą im jako straż przyboczna włócznicy, i podąża za nimi nieznośny tłum ludzi, i wszyscy dopuszczają się w sposób bezwzględny grabieży, i dziwimy się, że krzywdzeni w tym rejonie poddani wytrzymali takie traktowanie aż dotąd”⁴¹¹.

Nieco dalej formułuje Justynian pewne oczekiwania w stosunku do prokonsula, również te związane z ukróceniem samowoli lokalnych buccellariuszy (*Nov.* 30,7,1):

τὸ στρατιωτικὸν δὲ ἑκάτερα τῶν φροντίδων τούτων βοηθήσει, παύσει τε τοὺς τῶν δυνατῶν δορυφόρους καὶ οὐ συγχωρήσει τὰ χωρία πορθεῖσθαι καὶ ληστεύεσθαι.

⁴¹⁰ Tak J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, s. 211. Być może datę tę należy jednak przesunąć nieco dalej. W 612 r. cesarz Herakliusz, obawiając się zdrady swego generała Priskosa, zmusił go do tonsury, a jego *buccellarii* skierował do regularnych oddziałów wojskowych (zob. N. Lenski, *Schiarvi armati e formazione di eserciti privati nel mondo tardo antico*, [w:] G.P. Urso (ed.), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano*, Pisa 2009, s. 161).

⁴¹¹ Przekład autora.

„Wojsko będzie go wspierało w obu tych pragnieniach: powstrzyma włóczników możnych i nie pozwoli grabić i nękać częstymi napadami majątków ziemskich”⁴¹².

Użyty w obu fragmentach dwukrotnie rzeczownik *δορυφόροι* (*doryphóroi*), czyli „noszący włócznie”, jest jednym z synonimicznych określeń bucellariuszy⁴¹³.

W okresie późnego cesarstwa od właścicieli ziemskich w prowincjach oczekiwano, że w ich dobrach będą stacjonować żołnierze cesarscy. Jednocześnie możnowładców zobowiązano do dostarczania rekrutów wojсковych. Dzięki temu rozwiązaniu właścicieli ziemskich zwalniano od części ich obciążeń podatkowych. Mogli oni nawet przymusowo wyznaczać w tym celu swoich kolonów⁴¹⁴. Wynika to jednoznacznie z konstytucji cesarskich ze schyłku IV i początku V w.⁴¹⁵ Mimo że milczy na ten temat *Kodeks Justyniański*⁴¹⁶, Michael Whitby uważa jednak, że praktyka ta mogła przetrwać na poziomie prowincji w kolejnym wieku⁴¹⁷. Dlatego też niektórzy autorzy są zdania, że istnienie *buccellarii* w osiedlach Apionów, a także innych właścicieli ziemskich, było rzeczą całkowicie zrozumiałą⁴¹⁸. *Buccellarii* poświadczeni w dokumentach pochodzących z tzw. archiwum Apionów pozostawali, ich zdaniem, formalnie na służbie cesarskiej i nie byli używani do celów prywatnych⁴¹⁹, a ich utrzymanie było

⁴¹² Przekład autora.

⁴¹³ Są oni nazywani w źródłach także innymi terminami łacińskimi i greckimi. W łacinie używa się określeń: *amici, armigeri, clientes, comites, domestici, ministri, satellites*; w grece: *μισθοφόροι* (*misthophóroi*), *όπαδοί* (*opadoi*), *παῖδες* (*paides*), *ύπασπισται* (*hypaspistai*).

⁴¹⁴ Szerzej zob. C. Zuckerman, *Two Reforms of the 370s. Recruiting Soldiers and Senators in the Divided Empire*, REB 1998, vol. 56, s. 79-139.

⁴¹⁵ Zob. C.Th. 7,13,7 (r. 375) i C.Th. 11,18,1 (r. 412).

⁴¹⁶ Por. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 668.

⁴¹⁷ Zob. M. Whitby, *op. cit.*, s. 75-87.

⁴¹⁸ Zob. np. J.H.W.G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford 1990, s. 43-47; C.R. Whittaker, *Landlords and Warlords in the Later Roman Empire*, [w:] J. Rich, G. Shipley (eds.), *War and Society in the Roman World*, London 1993, s. 277-302.

⁴¹⁹ Tak J. Gascou, *op. cit.*, s. 150.

swoistym obowiązkiem publicznym (*munus*), spoczywającym na egipskich możnowładcach⁴²⁰.

Pogląd ten nie wydaje się jednak słuszny. Wojska, które stacjonowały w prowincjach, zatrudniane były niekiedy do realizacji zadań o charakterze administracyjno-policyjnym, jak np. walki z bandytami czy poboru podatków. Zdarzało się jednak także, że żołnierze ci przystępowali do nielegalnej służby na rzecz bogatych właścicieli ziemskich⁴²¹.

Posiadanie formacji militarnych było dla rodu Apionów wręcz koniecznością⁴²². Były one pomocne przy poborze podatków. Niektórzy Apionowie piastowali bowiem godność pagarchy⁴²³, w związku z tym korzystali z pomocy wojskowej dla celów fiskalnych. Płatności z tego tytułu na rzecz żołnierzy mogły więc mieć charakter legalny. Żołnierze na służbie Apionów wykorzystywani byli również do realizacji celów czysto prywatnych, np. zastraszania sąsiadów, ochrony majątków czy też utrzymania w ryzach dzierżawców albo pracowników.

W niektórych papiirusach znajdujemy potwierdzenie opłacania oddziałów bucellariuszy, którymi dowodzili administratorzy majątków Apionów. W P. Oxy. XXVII 2480 czytamy, że dokonano płatności na rzecz „dwudziestu siedmiu bucellariuszy z Cynopolis i *meizoterosa*⁴²⁴

⁴²⁰ Z informacji przekazanej w P. Oxy. XVI 2046, zgodnie z którą *bucellarii* znajdowali się pod dowództwem trybuna, J. Gascou, *op. cit.*, s. 150-151 wyciągnął wniosek, że podlegali oni imperialnej kontroli.

⁴²¹ Zob. N. Lenski, *Schiavi armati...*, s. 159.

⁴²² W P. Oxy. I 156 *antigeouchos*, główny administrator dóbr Apionów (zob. s. 137, przyp. 425), pisze do dwóch sekretarzy (*chartoularioi*): Ἀβραὰμ καὶ Νικητὴν τοὺς γραμματιφόρους θελήσατε τάξει βουκελλαρίουσ ἀπὸ ἀρχῆ τοῦ Φαρμοῦθι μηνὸς καὶ ἀπολῶσαι αὐτοῖσ τὰς ἀνώνασ, ἐπειδὴ οἶδατε ὅτι χρειαὶν ἔχομεν βουκελλαρίων. πάντωσ οὖν τοῦτο πράξατε καὶ μὴ ὑπέρθεσθε. – „Chciejcie wyznaczyć Abrama i Niketesa, przewoźników listów, bucellariuszami z początkiem miesiąca *Pharmouthi* i zapłacić im annonę, ponieważ wiecie, że potrzebujemy bucellariuszy. Uczynicie to więc niezwłocznie i nie odkładajcie tego” (przekład autora).

⁴²³ Na temat tego urzędnika zob. G. Rouillard, *Administration civile de l'Égypte byzantine*, Paris 1938, s. 52-62; J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Pagarch: City and Imperial Administration in Byzantine Egypt*, JJP 1974, vol. 18, s. 163-168.

⁴²⁴ P. Oxy. XXVII 2480, wiersz 3: Θεοδώρω μειζοτέρ(ω). *Meizoteros* odpowiadał przede wszystkim za utrzymanie magazynów i zaopatrzenia w centralnym gospodarstwie domowym

Theodorosa” oraz że bucellariusze przybyli tutaj „z najbardziej chwalebny-
nym *antigeouchosem*”⁴²⁵. W dwóch przypadkach w tym papirusie wy-
raźnie zaznaczono, że płatności dokonano na rzecz żołnierzy, którzy
przybyli tu „w interesach właściciela” (*geouchikés chreías*)⁴²⁶.

O funkcjonowaniu bucellariuszy w majątkach Apionów świadczy
również, prawdopodobnie, jeden z papirusów z kolekcji Muzeum Egip-
skiego w Berlinie (BGU III 836), datowany między 528 a 542 r. Zawiera
on kopię petycji skierowanej do *praeses* Arkadii przez jednostkę żołnierzy,
określonych w papirusie jako *Transtigritani*. Przybyli oni do wioski Ker-
ke w Fajum, aby odebrać annonę⁴²⁷. Wieśniacy odmówili jednak wydania
zboża, tłumacząc się tym, że „*buccellarii* z chwalebnego domu patrycj-
usza”, prawdopodobnie jednego z Apionów, pobrali już z wioski annonę.
Żołnierze zażądali w petycji, aby zarządców „chwalebnego domu” poin-
formowano, że ich bucellariusze nie mają w wiosce żadnego interesu i nie
mają prawa odbierać annony od jej mieszkańców. Kradzież zboża prze-
znaczonego na zaopatrzenie żołnierzy, dokonana przez bucellariuszy
Apionów, utrudniła, jak widzimy, zaopatrzenie miejscowego garnizonu.

W archiwum Apionów zachowało się wiele notatek i rachunków do-
tyczących wydawania zapasów, zazwyczaj wina lub mięsa, żołnierzom
określanym mianem *buccellarii* lub *stratiótai*⁴²⁸. Używa się wobec nich

oraz zaopatrzenie w naturze siły roboczej i innych administratorów (zob. P. Sarris, *Economy...*, s. 76).

⁴²⁵ P. Oxy. XXVII 2480, wiersz 55: μετὰ τοῦ ἐνδοξ(στάτου) ἀντιγεούχου. *Antigeouchos* był głównym zarządcą majątku Apionów i pośrednikiem między pozostałymi osobami zarządzającymi majątkiem a Apionami. O jego obowiązkach zob. P. Sarris, *Economy...*, 75-79; T.M. Hickey, *Wine, Wealth, and the State in Late Antique Egypt: The House of Apion at Oxyrhynchus*, Ann Arbor 2012, s. 21.

⁴²⁶ P. Oxy. XXVII 2480, wiersze 3-4: ἐλθ(ούσιν) ἐνταῦθα γεουχ(ῆς) χρεί(ας).

⁴²⁷ O *annona militaris* wspomina P. Oxy. XVI 2046; XVI 1903; 1920; XXVII 2480. O. Schmitt, *op. cit.*, s. 157-158, twierdzi, że *buccellarii* otrzymywali *annona militaris* już w V w.

⁴²⁸ Np. w P. Oxy. XVI 1903 znajduje się informacja o 960 funtach mięsa rozdanych 30 bucellariuszom. Wszyscy odbiorcy są określeni z imienia i nazwiska. Z treści papirusu wynika, że w szeregach bucellariuszy pozostających na służbie u Apionów znajdowały się osoby pochodzące z różnych stron cesarstwa, również germańscy barbarzyńcy.

w tych dokumentach zwrotów παραμένοντες τῷ ἐνδόξῳ οἴκῳ (*paraménontes toi endóxoi oíkoí*)⁴²⁹ albo τοῖς παραμένουσι τῷ ἐνδόξῳ οἴκῳ (*tois paraménousi toi endóxoi oíkoí*). Peter Sarris zauważył słusznie, że gdyby takie wojska stacjonowały oficjalnie w majątkach możnowładców egipskich, można by oczekiwać wykorzystania innego *participium*, np. *hidryménoi*⁴³⁰. Użycie imiesłowu *paraménontes* nie jest więc z pewnością rzeczą przypadkową. Pochodzi on od łączącego się najczęściej z celownikiem czasownika παραμένειν (*paraménein*), którego podstawowym znaczeniem jest „stać przy kimś lub blisko kogoś, trzymać się”⁴³¹. W kontekście prawnym czasownik ten używany był już greckich mowach sądowych z V w. p.n.e. w rozumieniu obowiązkowej obecności na rozprawie lub w związku z kwestiami dotyczącymi poręczenia⁴³². W greckich dokumentach epigraficznych dotyczących wyzwolenia niewolników czasownik *paraménein* wyraża obowiązek wyzwolenia do pozostania przez określony czas, po wyzwoleniu, w stanie *quasi-niewoli* u byłego właściciela⁴³³. Prawdopodobnie pod wpływem orientalnym⁴³⁴ pojawił się w okresie hellenistycznym pochodzący od tego czasownika rzeczownik παραμονή (*paramoné*), oznaczający klauzulę umowną, z której wynikał obowiązek służby na rzecz określonego pracodawcy⁴³⁵. Na skutek stosowania w tym kontekście rzeczownika *paramoné* również czasownik *paraménein* stosowany był coraz częściej w tym rozumieniu⁴³⁶. W późnym okresie cesarstwa obie formy, rzeczownik

⁴²⁹ W odniesieniu do *stratiótai* zob. np. P. Oxy. XVI 2013, 2014; w odniesieniu do *buc-cellarii* zob. np. PSI VIII 953.

⁴³⁰ Od czasownika ἰδρῶειν („rozłożyć obozem; *pass.* leżeć obozem, zostać umiejscowionym”); zob. H.G. Liddel, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s.v. ἰδρῶειν).

⁴³¹ Zob. H.G. Liddel, R. Scott, *op. cit.*, s.v. παραμένειν.

⁴³² Zob. P. Sarris, *Economy...*, s. 167.

⁴³³ Zob. R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free: The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden 2005, s. 222-248.

⁴³⁴ Zob. R. Taubenschlag, *Das babylonische Recht in den griechischen Papyri*, JJP 1954, vol. 7, s. 169-186.

⁴³⁵ Szerzej na temat stosowania tej klauzuli zob. A.E. Samuel, *The Role of the Paramone Clauses in Ancient Documents*, JJP 1965, vol. 15, s. 221-311.

⁴³⁶ Zob. P. Sarris, *Economy...*, s. 168.

i czasownik, wykorzystywano w odniesieniu do obowiązku polegającego na świadczeniu usług i stałej obecności w dobrach pracodawcy⁴³⁷. Peter Sarris dostrzegł istotny paradoks w relacji łączącej bucellariuszy z domem Apionów: „Terminologia prawna i – umownie – forma prawna zostały wykorzystane do ustanowienia zasadniczo nielegalnego stosunku”⁴³⁸.

Imiesłów *paraménontes* używany jest również w tym znaczeniu w noweli 116 Justyniana *O żołnierzach*⁴³⁹. Występuje on także w anonimowym *scholion* trzecim, będącym komentarzem do greckiego przekładu konstytucji cesarza Leona I i Antemiusza (C. 11,12,10), umieszczonego w *Bazylikach* 60,18,29⁴⁴⁰.

Tylko w jednym przypadku poświadczono użycie bucellariuszy Apionów przeciwko wrogom zewnętrznym. Miało to miejsce podczas inwazji koczowniczego ludu Blemmi z Nubii w latach sześćdziesiątych VI w.⁴⁴¹ Przywódcy rodu stracili wówczas prawdopodobnie kontrolę nad swoimi *buccellarii* na czas trwania kampanii przeciwko najeźdźcom⁴⁴². Godności, które pełnili Apionowie, miały przede wszystkim charakter finansowy. Sprawowane przez nich urzędy wiązały się, zazwyczaj, z mało istotnymi obowiązkami wojskowymi. Tylko nieliczni z nich osiągnęli

⁴³⁷ Na temat zastosowania tych form w źródłach justyniańskich w odniesieniu do innych stanów faktycznych *ibidem*, s. 168.

⁴³⁸ *Ibidem*, s. 173.

⁴³⁹ *Nov.* 116,1: οἱ δὲ στρατιῶται καὶ φοιδερᾶτοι οἱ τούτοις μετὰ τὴν προθεσμίαν παραμένοντες οὐ μόνον τῆς ζώνης ἀφαιρεθήσονται, ἀλλὰ καὶ τὰς εἰς ἔσχατον ὑπομενοῦσι τιμωρίας. – „Żołnierze zaś i federaci trwający przy nich [na podstawie umowy], po upływie wyznaczonego [w ustawie] czasu nie tylko zostaną pozbawieni pasa [służby], lecz będą poddani najsurowszym karom” (przekład autora).

⁴⁴⁰ Βουκελλάριοι λέγονται οἱ παραμένοντες στρατιῶται. ἐκ δὲ τοῦ βούκα ὀνόματος, ὃ ἐστὶν ὁ ἄρτος, ἐκλήθησαν βουκελλάριοι οἱ τὸν ἄρτον τινὸς ἐσθίοντες ἐπ’ αὐτῷ τούτῳ τῷ παραμένειν αὐτῷ. – „Buccellariuszami nazywani są żołnierze trwający przy kimś [na podstawie umowy]. Określenie to pochodzi od słowa *buca*, które jest nazwą chleba. Zostali oni nazwani bucellariuszami, ponieważ jedzą chleb osoby, przy której zgodzili się trwać [na podstawie umowy]” (przekład autora).

⁴⁴¹ Szerzej zob. R. Rémondon, *Soldats de Byzance d’après un papyrus trouvé à Edfou*, „Recherches de papyrologie” 1961, vol. 1, s. 41-93.

⁴⁴² Zob. N. Lenski, *Schiavi armati...*, s. 160.

wyższe urzędy jak *comes domesticorum* czy *dux Thebaidis*. Chociaż przez większość VI w. Apionowie nie zajmowali znaczących stanowisk w armii, utrzymywali jednak w swoich dobrach żołnierzy – będących oficjalnie zarejestrowanymi wojskami cesarskimi – mimo że władze nie przydzieliły egipskim możnowładcom określonych zadań o charakterze wojskowym⁴⁴³.

Posiadanie przez możnowładców, takich jak Apionowie, zmilitaryzowanych służb policyjnych związane było z koniecznością zapewnienia im uzbrojenia, którego źródłem były albo nielegalne dostawy z państwowych warsztatów zbrojeniowych, albo zakup od wytwórców prywatnych. Jeśli przyjmiemy, że zjawisko to nasiliło się w czasach panowania Justyniana, mogło to wywołać irytację cesarza, która znalazła swe odbicie w najsurowszych sankcjach majątkowych przewidzianych w noweli 85 dla prefekta Egiptu i podległych mu urzędników.

W czwartym rozdziale noweli Justynian umieścił szczegółowy wykaz uzbrojenia, którego produkcji i sprzedaży zakazano osobom prywatnym⁴⁴⁴. Poza podstawowymi rodzajami broni odpornej i zaczepnej znalazły się w nim również rzadkie, lokalne odmiany uzbrojenia. Cesarz uwzględnił na tej liście ζάβαι (*zábai*)⁴⁴⁵, zwane inaczej λωρίκια (*loríkia*)⁴⁴⁶, będące według źródeł z VI i VII w. rodzajem kolczugi.

⁴⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴⁴ Na temat uzbrojenia armii bizantyjskiej zob. T.G. Kolias, *Byzantinische Waffen...*; J. Haldon, *Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour*, [w:] D. Nicolle (ed.), *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, s. 65-79; P. Grotowski, *Święci wojownicy w sztuce bizantyjskiej (843-1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków 2001. Zwięzłe omówienie uzbrojenia, jakim posługiwali się żołnierze pod koniec VI w., przedstawił również Ł. Różycki, *Mauricii Strategikon. Praktyczny podręcznik wojсковy i dzieło antykwaryczne*, Poznań 2015, s. 34-43.

⁴⁴⁵ Szerzej na temat słowa ζάβαι i ewolucji jego znaczenia zob. T. Kolias, Ζάβα, ζαβαρειών, ζαβαρειώτης, JÖB 1980, vol. 29, s. 27-35; *idem*, *Byzantinische Waffen...*, s. 37-39; 42-43; 54, przyp. 133; 65-67. T.G. Kolias uważa, że termin ten ma wschodnią proveniencję i mógł się pojawić w czasie wojen między Cesarstwem Rzymskim a Persją Sasanidów (*Byzantinische Waffen...*, s. 38).

⁴⁴⁶ Słowo to jest greckim *deminutivum* od łacińskiego *lorica* – rodzaju napierśnika lub pancerza. Tę odmianę uzbrojenia wymienia także *Strategikón* 11,1,5 (zob. G.T. Dennis,

Justynian wymienił też używane przez Izaurów włócznie, określane jako μονοκόντια (*monokóntia*)⁴⁴⁷. Z innych rodzajów włóczni znalazły się też w tym rejestrze ζιβύννοι (*zibýnnoi*) albo μισσιβίλια (*missibília*)⁴⁴⁸. Rzeczownik ζιβύνη objaśnia, niestety niezbyt precyzyjnie, leksykograf Hesychios s.v. ζιβύνη: ὀλοσίδηρον ἀκόντιον ἢ λόγχη ἢ σπάθη ἢ μάχαιρα („wykonana w całości z żelaza włócznia albo oszczep, albo szerokie ostrze szabli, albo miecz”). Ten sam autor pisze s.v. ζιβύνη: λογχίδια μικρά („*zibýnia*: mała włócznia”). Objasnienie tego terminu podaje także Suidas s.v. Σιβύνη: ἀκόντιον Ῥωμαικόν („*sibýne*: rzymska włócznia”). Niektórzy uczeni uważają, że termin *zibýne* pochodzi z języka perskiego⁴⁴⁹.

Na liście Justyniana znalazły się również tarcze zwane σκουτάρια (*skoutária*)⁴⁵⁰. Termin ten, brzmiący w liczbie pojedynczej σκουτάριον, był odpowiednikiem łacińskiego *scutum*⁴⁵¹.

Listę broni objętej zakazem produkcji w prywatnych warsztatach zamyka odmiana hełmu, zwana w liczbie mnogiej κασσίδαι (*kassídai*). Jest to jedno z kilku określeń hełmu występujące w źródłach. Grecki

Maurice's Strategikon, Philadelphia 1985, s. 114), dzieło poświęcone strategii wojskowej, powstałe prawdopodobnie pod koniec VI w. i przypisywane cesarzowi Maurycjuszowi (zob. Ł. Różycki, *Mauricii Strategicon...*, s. 17). *Lorikion* i *zába* składały się zwykle z żelaznych pierścieni. Święty Izydor z Sewilli (ok. 570-636) w swych *Etymologiarum sive originum libri xx* pisze (18,13): *Lorica vocata est quod loris careat; solis enim circulis ferreis contexta est* – „*Lorica* nazywana jest tak, ponieważ nie posiada rzemieni; jest bowiem wykonana z samych żelaznych pierścieni” (przekład autora). Późniejsze źródła dotyczące *lorikion* podaje T.G. Kalias, *Byzantinische Waffen...*, s. 39-40.

⁴⁴⁷ Prokopiusz (*Historia wojen* 5,29,42) pisze o ἀκόντια ισσυρικá, czyli „izaurijskich włóczniach”. Być może chodzi o tę samą broń (por. T.G. Kalias, *Byzantinische Waffen...*, s. 188).

⁴⁴⁸ Zob. T.G. Kalias, *Byzantinische Waffen...*, s. 187, przyp. 12.

⁴⁴⁹ B. Hemmerdinger, *158 noms communs grecs d'origine iranienne, d'Eschyle au grec moderne*, „Byzantinoslavica” 1969, vol. 30, s. 22 pisze, że jego perskim odpowiednikiem jest słowo *žabin*.

⁴⁵⁰ Szerzej na temat tego elementu uzbrojenia zob. T.G. Kalias, *Byzantinische Waffen...*, s. 94-96; P.Ł. Grotowski, *op. cit.*, s. 260-306.

⁴⁵¹ W literaturze bizantyjskiej utrwalił go cesarz Maurycjusz, który używa go jako jedynego określenia tarcz w *Strategikonie* (zob. P.Ł. Grotowski, *op. cit.*, s. 261, przyp. 318).

mianownik liczby pojedynczej κάσσις jest z pewnością kalką łacińskiego rzeczownika *cassis*⁴⁵².

W rozdziale ostatnim cesarz zwrócił się do sekretarzy (*chartularii*) ze *scrinium fabricensium*, grożąc im – w razie zaniedbania obowiązków wynikających z tej ustawy – karami pieniężnymi oraz cielesnymi, a także utratą stanowiska. W wypadku dostrzeżenia jakichkolwiek uchybień kancelaria miała być pozbawiona uprawnień kontrolnych, a nadzór nad warsztatami zbrojeniowymi miał być powierzony innym osobom.

Nowelę zamyka epilog, w którym Justynian wzywa Bazylidesa oraz jego przyszłych następców do egzekwowania nowego prawa cesarskiego.

Nie wiemy, czy w systemie państwowych warsztatów zbrojeniowych w Cesarstwie Wschodnim nastąpiły jakieś istotne zmiany w VI w. Źródła milczą na ten temat. W noweli 85 nie wymieniono wprost żadnych ośrodków, w których rozwijała się produkcja uzbrojenia. Znajdujemy w niej jedynie aluzje do Konstantynopola, nazywanego w tym akcie prawnym „szczęśliwym miastem” oraz „cesarskim miastem”. Źródła średniowieczne poświadczają, że jeszcze Konstantyn Wielki zbudował w położonej we wschodniej części Konstantynopola dzielnicy Mangana magazyn do przechowywania balist i ich oprzyrządowania⁴⁵³. Z cytowanej już konstytucji z 374 r., dotyczącej zdobienia hełmów przez *barbaricarii* (C.Th. 10,22,1)⁴⁵⁴, wynika, że

⁴⁵² Zob. T.G. Koliás, *Byzantinische Waffen...*, s. 75. W źródłach występują też inne zbliżone nazwy: κασσιδίων (pl. κασσιδία) czy κασσιδα (szerzej zob. *ibidem*, przyp. 1).

⁴⁵³ Magazyn ten poświadcza anonimowa Πάτρια Κωνσταντινοπόλεως 3,8 (w języku łacińskim znana jako *Scriptores originum Constantinopolitarum*), będąca bizantyjską kolekcją dzieł historycznych dotyczących historii i zabytków Konstantynopola, skompilowaną pod koniec IX w. i uzupełnioną na przełomie XI i XII w. Fakt ten odnotował również dwunastowieczny kronikarz Michael Glycas (zob. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1836, s. 468, wiersze 6-10). Zdaniem S. Jamesa nic nie wskazuje na to, żeby była to fabryka produkująca tego rodzaju sprzęt (zob. S. James, *The Fabricae...*, s. 313, przyp. 278). Podczas wykopalisk w dzielnicy Mangana nie odnaleziono jednak śladów tego magazynu (zob. R. Demangel, E. Mamboury, *Le Quartier des Manganes et le Premier Region de Constantinople*, Paris 1939, s. 7).

⁴⁵⁴ Zob. s. 90.

w stolicy cesarstwa znajdował się również tego rodzaju specjalistyczny warsztat.

Brak przekazów źródłowych nie pozwala odpowiedzieć na kilka cisnących się na usta pytań. Czy udało się zrealizować w praktyce wolę cesarza wyrażoną w noweli 85, a jeśli tak, to w jakim stopniu? Czy wymienieni w tym źródle prawni urzędnicy powstrzymali w rzeczywistości produkcję broni w warsztatach prywatnych? Czy *chartularii* nakłonili prywatnych wytwórców broni do przejścia na służbę państwową? Jeśli tak się stało, to warsztaty zbrojeniowe położone w cesarstwie wschodnim dzięki pozyskaniu wykwalifikowanych rekrutów, będących wcześniej prywatnymi rzemieślnikami, uzyskały około połowy VI w. duży impuls do dalszego rozwoju⁴⁵⁵.

⁴⁵⁵ Por. S. James, *The Fabricae...*, s. 282

Zakończenie

Z noweli 85 wynika jednoznacznie, że *fabricae* położone w Cesarstwie Wschodnim miały w dalszym ciągu wyposażać armię w okresie rządów Justyniana⁴⁵⁶, pozostając jedynym producentem uzbrojenia w państwie. Nie wiemy, jaki wpływ miała na produkcję zbrojeniową epidemia dżumy, która wybuchła w 541 r., już po wydaniu tej ustawy, docierając do Konstantynopola wiosną następnego roku⁴⁵⁷. Czy utrudniła ona zaciąg nowych rzemieślników do państwowych fabryk zbrojeniowych i spowodowała istotne straty osobowe wśród *fabricenses*?⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ W. Treadgold, *op. cit.*, s. 178, podaje, że w roku śmierci Justyniana armia składała się z około 380 tys. żołnierzy.

⁴⁵⁷ Szerzej na jej temat zob. P. Allen, *The „Justinianic” Plague*, „Byzantion” 1979, vol. 49, s. 5-20; D. Stathakopoulos, *The Justinianic Plague Revisited*, BMGS 2000, vol. 24, s. 256-276; P. Sarris, *The Justinianic Plague: Origins and Effects*, „Continuity and Change” 2002, vol. 17/2, s. 169-182; *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*, ed. L.K. Little, Cambridge 2006; M. Wójcik, *Plaga Justyniana. Cesarstwo wobec epidemii*, ZP 2011, vol. 11/1, s. 377-401; M. Meier, *The ‘Justinianic Plague’: The Economic Consequences of the Pandemic in the Eastern Roman Empire and Its Cultural and Religious Effects*, EME 2016, vol. 24, s. 267-292.

⁴⁵⁸ Poczynając od artykułu J. Durliota, *La peste du VIe siècle, pour un nouvel examen des sources byzantines*, [w:] C. Abadie-Reynal (ed.), *Hommes et richesses dans l’ Empire byzantin*, t. 1. *IVe-VIIe siècle*, Paris 1989, s. 107-119, w ostatnich latach pojawiła się wyraźna tendencja do umniejszania skutków dżumy dymienicznej z czasów Justyniana. Zwłaszcza ostatnie publikacje, wykorzystujące badania multidyscyplinarne, wyraźnie podważają demograficzne skutki tej zarazy (zob. M. Eisenberg, L. Mordechai, *The Justinianic Plague: an Interdisciplinary Review*, BMGS 2019, vol. 43/2, s. 156-180; L. Mordechai, M. Eisenberg, *Rejecting Catastrophe: The Case of the Justinianic Plague*, P&P 2019, vol. 244/11, s. 3-50; L. Mordechai et alii, *The Justinianic Plague: An Inconsequential Pandemic?*, PNAS 2019, vol. 116 (51), szp. 25546-25554).

Jak długo funkcjonowały *fabricae* po śmierci Justyniana? Ostatnia wzmianka o *fabricenses* pochodzi z *Żywotu świętego Teodora z Sykeonu*⁴⁵⁹ i datowana jest na rok 612⁴⁶⁰. Wymieniono w nim⁴⁶¹ trzech *phabrikesioi* zatrudnionych w jednej z fabryk zbrojeniowych w Nikomedii⁴⁶². Brak innych wiarygodnych świadectw pozwala zaryzykować pogląd, że produkcja broni w państwowych warsztatach była podstawową formą zabezpieczenia wyposażenia dla armii przynajmniej do panowania Heraklusza (610-641).

W ciągu trzech pierwszych dekad siódmego stulecia część imperium bizantyjskiego została stopniowo opanowana przez wrogów. Osłabione wieloletnią wojną z Persją i sporami wewnętrznymi państwo nie było w stanie oprzeć się nowym nieprzyjaciołom – Arabom⁴⁶³. Niektórzy znawcy problematyki wątpią jednak, czy złożony system zaopatrzenia armii, którego najważniejszym elementem były państwowe warsztaty zbrojeniowe, przetrwał najazdy Persów sprzed inwazji arabskiej⁴⁶⁴. *Terminus ante quem* dla końca systemu państwowych *fabricae*, w kształcie opisanym w *Notitia Dignitatum*, stanowi prawdopodobnie utrata Syrii w okresie wojen z Arabami. W połowie VII w. tylko pięć z piętnastu wschodnich *fabricae* pozostało w granicach cesarstwa. Były to warsztaty w Nikomedii, Sardes Lidiae, Adrianopolu, Salonikach i Cezarei Kapadockiej. Do listy tej należy jeszcze dodać warsztat w Konstantynopolu, w którym zdobiono uzbrojenie paradne. Niektórzy badacze uważają

⁴⁵⁹ Zob. A.-J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéon*, vol. 1. *Texte grec*, vol. 2. *Traduction, commentaire et appendice* („Subsidia hagiographica” 48), Brussels 1972.

⁴⁶⁰ Zob. W.E. Kaegi, *New Evidence on the Early Reign of Heraclius*, ByzZ 1973, vol. 66, s. 325-327.

⁴⁶¹ *Vita Sancti Theodori Syceotae* 159,45-47 (zob. A.-J. Festugière, *op. cit.*, vol. 1, s. 134-135).

⁴⁶² Byli nimi Theodor, Anthimos i Protasios. N.D., Or. 11, 28-29 wymienia w Nikomedii *scutaria et armorum* oraz *clibanaria*.

⁴⁶³ Szerzej o tym okresie zob. W.E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 2000; P. Crawford, *The War of the Three Gods. Romans, Persians and the Rise of Islam*, Barnsley 2013.

⁴⁶⁴ Tak S. James, *The Fabricae...*, s. 286.

jednak, że *fabricenses* funkcjonowali w Cesarstwie Bizantyjskim jeszcze w XI w.⁴⁶⁵

W *Strategikonie* Maurycjusza opisano, w jaki sposób winny być szacowane potrzeby armii dotyczące brakującego wyposażenia. Żołnierze powinni być uzbrojeni przez dowodzących nimi oficerów. Niezbędny ekwipunek należało przygotować w czasie wolnym od działań wojennych, podczas pobytu wojska na zimowych kwaterach. Każdy żołnierz powinien posiadać ekwipunek odpowiadający jego randze, wynagrodzeniu i przywilejom (1,2,1). Podczas pobytu wojsk na leżach zimowych poszczególne dowódcy *tágma*⁴⁶⁶ powinni zapoznać się z potrzebami swych żołnierzy. Następnie ich obowiązkiem było powiadomienie *merarchów*⁴⁶⁷, jaka liczba koni, różnego ekwipunku i uzbrojenia potrzebna jest żołnierzom pozostającym pod ich dowództwem, aby *strategós*⁴⁶⁸ mógł zorganizować dla nich w odpowiednim czasie zakup takich rzeczy (1,2,16).

Pod koniec VI w., a być może już wcześniej, standardową praktyką było przekazywanie żołnierzom dodatków pieniężnych na zakup broni⁴⁶⁹. Jeśli wolno im było kupić samodzielnie broń, czy ograniczali się jedynie do oręża wyprodukowanego w państwowych warsztatach zbrojeniowych? Z powodu braku źródeł trudno jednoznacznie rozstrzygnąć tę kwestię⁴⁷⁰. Jest rzeczą oczywistą, że część tych pieniędzy przeznaczali na inne cele

⁴⁶⁵ Tak H. von Petrikovits, *Die Spezialisierung des römischen Handwerks II (Spätantike)*, ZPE 1981, vol. 43, s. 291.

⁴⁶⁶ Termin ten określa podstawową, najmniejszą, samodzielną jednostkę ówczesnej armii rzymskiej.

⁴⁶⁷ *Merárchos* był dowódcą jednostki taktycznej określanej mianem *méros*. Tytuł ten funkcjonował do VII w., kiedy został zastąpiony funkcją tumarchy. Trzy merosy tworzyły średniej wielkości armię. Na temat struktury zob. A. Pertusi, *Ordinamenti militari, guerre in occidente e teorie di Guerra dei bizantini (secc. VI-X)*, Spoleto 1968, s. 671-672.

⁴⁶⁸ Określenie naczelnego dowódcy armii, mianowanego zwykle osobiście przez cesarza. Od panowania Herakliusza strategowie pełnili także funkcje administracyjne, skupiając w swoich rękach ogromną władzę.

⁴⁶⁹ Zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire...*, vol. 2, s. 670; J. Haldon, *Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900*, Bonn 1984, s. 113-115; *idem*, *Byzantium...*, s. 232.

⁴⁷⁰ Por. S. James, *The Fabricae...*, s. 286.

niż wojskowe. Żołnierze pełniący służbę w garnizonie, czy też pozostający na kwaterach zimowych, byli w stanie wyposażyć się w broń dzięki pieniężnym dodatkom. Tym, którzy aktualnie brali udział w kampaniach wojennych, w razie potrzeby uzupełniano niezbędny ekwipunek dzięki doraźnym działaniom prefekta pretorianów⁴⁷¹.

Ostateczne zniesienie wypłaty dodatków pieniężnych na broń i odzież musiało doprowadzić do zmiany sposobu uzbrajania i wyposażania armii⁴⁷². Wspomniałem już, że straty terytorialne poniesione w pierwszych dziesięcioleciach VII w. spowodowały, że z piętnastu państwowych *fabricae* na Wschodzie pozostało jedynie pięć. Niektórzy komentatorzy

⁴⁷¹ Zob. W.E. Kaegi, *Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions*, ByzF 1982, vol. 8, s. 106-113.

⁴⁷² Wiemy, że cesarz Maurycjusz wydał broń żołnierzom nad Dunajem, co spowodowało wzrost niezadowolenia w ich szeregach. O fakcie tym wspomina Teofilakt Simokatta, *Historia powszechna* 7,1: Οὐτῶ μὲν οὖν Πρίσκοσ ἀπεχειροτονεῖτο, πολέμαρχος δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ὁ Πέτροσ ἀναγορευέται, ὃσ καὶ αὐτάδελφος Μαυρικίου ἐτύγγανεν ὢν. ἐγχαράττει τοῖνυν βασιλικὰς ἐπιστολάσ ὁ Μαυρίκιος, ταύτασ τε τῷ στρατηγῷ ἐπιδοῦσ τοῦτον ἀπεκδημεῖν τοῦ ἄστεοσ παρεσκευάσε καὶ πρὸσ τὸ στρατόπεδον ἀφικέσθαι παρεκελεύετο. ἡ μία τοιγαροῦν τῶν βασιλικῶν ἐπιστολῶν στρατιωτικῆσ ἐπίδοσεωσ τύποσ ἐτύγγανεν· ὁ δὲ τύποσ ἠβούλετο τριταῖσ μοίραισ συντάττεσθαι τὴν ἐπίδοσιν, δι' ἐσθῆτοσ καὶ ὄπλων καὶ χαράγατοσ χρυσοῦ. ἀποφοιτήσασ τοῖνυν τῆσ Πειρίνου ὁ στρατηγὸσ ἐπὶ τὰ Δριζίπερα γίνεται, καὶ καταλιπὼν τὰ Δριζίπερα τῇ Ὀδησοῦ προσομιλεῖ. τὸ μὲν οὖν στρατόπεδον ἐπιβεβηκότα τῆσ Ὀδησοῦ τὸν πολέμαρχον ἐπισήμωσ ὑπεδέχετο λίαν. τετάρτη δὲ ἡμέρα, καὶ ὁ πολέμαρχοσ στηλιτεῦσαι τῷ πλήθει τὰσ βασιλικὰσ συλλαβὰσ ἐνεχειρεῖ. ἡ μὲν οὖν πληθὺσ ἑώρα πρὸσ τάραχον· προηκῆκοῖ γάρ τὸ βασιλικὸν πρόσταγμα. τοῦ τοῖνυν στρατηγοῦ εἰσ συνάθροισιν μίαν ἐπειγομένου τὰσ δυνάμεισ ποιήσασθαι, εἰσ ὑπήκοον δὲ τῶν συνεληλυθότων τὰ τοῦ βασιλέωσ ποιήσασθαι λόγια, ἀποσκιρτᾶ τὸ στρατόπεδον – „Przeto Pryskos został odwołany, a imperator powołał na dowódcę Piotra, który był jego rodzonym bratem. Zarazem sam Maurycjusz, napisawszy listy cesarskie i przekazawszy je strategowi, rozkazał opuścić Miasto i udać się do obozu wojskowego. Jednym z tych cesarskich listów był *typos* dotyczący *donativum* dla żołnierzy. *Typos* ten ustalał podział *donativum* na trzy części: w szatach, broni i złotej monecie. Strateg opuścił Perint, udał się do Driziperu, a z Driziperu dotarł do Odessos. Armia przyjęła przybyłego do Odessos stratega bardzo uroczyście. Czwartego dnia dowódca podjął się ogłoszenia wojsku pism cesarskich. Wojsko było już jednak wzburzone, gdyż wcześniej usłyszało o cesarskim rozporządzeniu. Gdy zatem strateg starał się uporządkować zgromadzenie żołnierzy, aby wysłuchali słów cesarskich, wojsko się zbuntowało, opuściło stratega bez należytego szacunku i rozłożyło wśród zamętu obóz w odległości czterech znaków milowych” (Teofilakt Simokatta, *Historia powszechna*, przeł. A. Kotłowska, Ł. Różycki, Poznań 2016).

zwracają też uwagę, że warsztaty w Adrianopolu i Cezarei mogły zaprzestać produkcji z powodu ich odsłoniętej pozycji, a produkcja w Salonikach i Sardes musiała zostać drastycznie ograniczona po panowaniu Herakliusza, a być może już wcześniej⁴⁷³. Tych kilka zakładów produkujących broń nie było z pewnością w stanie zaspokoić potrzeb armii polowych, których liczebność, według najbardziej ostrożnych szacunków, wynosiła w połowie VII w. około 80 000 żołnierzy⁴⁷⁴. A zatem w okresie tym znaczna część produkcji na potrzeby armii pochodziła zapewne z warsztatów prywatnych. Państwo musiało więc w jakiś sposób wspierać lokalną, prywatną produkcję zbrojeniową.

Brak rezerw pieniędzy spowodował, że władza centralna wróciła do systemu zaopatrzenia wszystkich żołnierzy w naturze⁴⁷⁵. W związku z tym trzeba było stworzyć nowy model dystrybucji broni. Jego podstawą była, według niektórych badaczy, tzw. ἀποθήκη (*apothékē*), rodzaj magazynu czy też punktu koncentracji i redystrybucji towarów⁴⁷⁶, za

⁴⁷³ Zob. J.F. Haldon, *Byzantium...*, s. 239.

⁴⁷⁴ *Ibidem*.

⁴⁷⁵ *Ibidem*, s. 238-39.

⁴⁷⁶ Między naukowcami nie ma zgody co do tego, jakie były funkcje *apothékai*. Zaproponowano dotąd cztery hipotezy. Według J. Nesbitta (*Double Names on Early Byzantine Lead Seals*, DOP 1977, vol. 31, s. 111-121) i N. Oikonomidésa (*Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi*, DOP 1986, vol. 40, s. 33-53) instytucję tę powołano do życia w celu zaspokojenia potrzeb związanych z kontrolą nad handlem jedwabiem. Zdaniem tych uczonych *apothékai* były zatem punktami koncentracji i redystrybucji jedwabiu. Zgodnie z drugą teorią, którą pierwszy wysunął M. Hendy (*Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, s. 626-634 oraz 654-662), a następnie poparł J.F. Haldon (*Byzantium...*, s. 232-244), celem *apothékai* było zaopatrzenie armii w broń i pozostały żołnierski ekwipunek, co spowodowało, że instytucje te zostały ze sobą ściśle połączone. Autorem trzeciej koncepcji jest W. Treadgold (*op. cit.*, s. 179-186), który akceptując drugą z tych teorii, zasugerował jednak, że *apothékai* związane były z armią tematyczną, czyli rekrutacją żołnierzy wśród właścicieli ziemskich, przyjmując, że podział ziemi pomiędzy żołnierzy rozpoczął się już w połowie VII w. Dzięki *apothékai* żołnierze mogli wymieniać swoje produkty rolne w magazynach w swoim okręgu, aby zdobyć broń. Czwartą koncepcję przedstawił W. Brandes (*Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [„Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25”], Frankfurt a. M. 2002, s. 291-309, 308, 312-313, 410-413). Jego zdaniem *apothékai* były instytucjami

który odpowiedzialni byli γενικοί κομμερκιάριοι (*genikoí kommerkiáριοι*)⁴⁷⁷. Znajdująca się w danej prowincji lub ich grupie *apothéke*⁴⁷⁸, do której kierowano nadwyżki produkcji dóbr luksusowych, zajmowała się, zdaniem niektórych uczonych, również dystrybucją broni, stając się stopniowo bardziej siecią transportową i dystrybucyjną niż zwykłym magazynem⁴⁷⁹. Termin *apothéke* należy zatem rozumieć raczej jako abstrakcyjne określenie instytucji, obejmującej proces, na który składały się transport

państwowymi podlegającymi *genikón logothésion*, pełniącemu w Bizancjum rolę ministerstwa finansów. Zadaniem *apothékai* było pobieranie podatków w naturze i przekazywanie ich następnie armii.

⁴⁷⁷ *Kommerkiáριοι* pojawili się w VI w. Byli niejako następcami tzw. *comites commerciorum*, którzy nadzorowali handel na granicach (zob. s. 109, przyp. 360). Ich głównym obowiązkiem był początkowo nadzór nad handlem sprowadzonym ze Wschodu jedwabiem. Stopniowo poszerzono zarówno ich liczbę, jak i zakres obowiązków. *Kommerkiáριοι* nadzorowali handel morski surowym jedwabiem i wyrobami z jedwabiu, winem, oliwą z oliwek, solą, bronią, żelazem, materiałami budowlanymi, głównie drewnem do budowy statków, i innymi towarami strategicznymi. Kontrolowali statki przybywające do Bizancjum oraz blokowali eksport strategicznych surowców i towarów poza granice imperium. *Kommerkiáριοι* otrzymywali specjalne pieczęcie, opatrzone wizerunkiem cesarza, którymi stemplowano artykuły o szczególnej wartości. Pieczęcie powstałe po 673/674 r. zawierały również datację (określony rok lub dwa lata), co pozwalało na skuteczniejszą kontrolę działań *kommerkiáριοι* (szerzej na temat praktyki pieczętowania w Bizancjum zob. J.-C. Cheynet, B. Caseau, *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, [w:] I. Regulski, K. Duistermaat, P. Verkinden (ed.), *Seals and Sealing Practices in the Near East. Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period*, Leuven 2012, s. 133-148). Więcej na temat *kommerkiáριοι* zob. A. Dunn, *The Kommerkiarios, the Apotheke, the Dromos, the Vardarios, and the West*, *BMGS* 1993, vol. 17, s. 3-24; N. Oikonomidès, *The Role of the Byzantine State in Economy*, [w:] A.E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, vol. 1, *Dumbarton Oaks* 2002, s. 984-988.

⁴⁷⁸ Zob. E. Ragia, *The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200)*, I.1. *The Apothekai of Asia Minor (7th-8th c.)*, „Byzantine Symmeikta” 2009, vol. 19, s. 195-245; *eadem*, *The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200)*, I.2. *Apothekai of the Balkans and of the Islands of the Aegean Sea (7th-8th c.)*, „Byzantinoslavica” 2011, vol. 69, s. 86-113; *eadem*, *The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200)*, I.3. *Apothekai of Africa and Sicily, Final Notes and Conclusions*, „Εἶσα καὶ ἑσπέρια” 2012, vol. 8, s. 113-144.

⁴⁷⁹ Zob. G. Theotokis, *Military Technology: Production and Use of Weapons*, [w:] Y. Stouraitis (ed.), *A Companion to the Byzantine Culture of War; ca. 300-1204*, Leiden/Boston 2018, s. 446.

towarów z miejsca produkcji, ich magazynowanie i dystrybucja wśród żołnierzy w danym regionie państwa, nadzorowany przez *kommerkiarioi*⁴⁸⁰.

Koncepcja ta ma jednak swoich oponentów. Ich głównym argumentem jest fakt, iż żaden tekst źródłowy z VII w. nie wskazuje wprost na jakikolwiek związek między dystrybucją broni a *kommerkiarioi* albo *apothéke*⁴⁸¹.

W kolejnych dziesięcioleciach po wydaniu 85 noweli Bizancjum zarzuciło zatem z konieczności koncepcję justyniańską, zgodnie z którą monopol w zakresie produkcji uzbrojenia dla armii miał należeć do państwa. Powrócono stopniowo do systemu funkcjonującego w okresie dominatu od IV w. Broń dostarczana żołnierzom pochodziła z dwóch źródeł: z kilku warsztatów państwowych, które pozostały na terytorium Bizancjum po stratach terytorialnych poniesionych w pierwszej połowie VII w., oraz od wytwórców prywatnych. W tym drugim przypadku dostawy pozyskiwano jednak, jak się przyjmuje, od lokalnych producentów w naturze, w ramach naliczania podatków, a odpowiedzialni za to byli lokalni prefekci (temów⁴⁸² lub armii)⁴⁸³.

Na koniec warto też podkreślić, że państwowa kontrola nad sprzedażą broni poza granice Bizancjum została utrzymana w następnych wiekach. Wynika to ze wzmianek pochodzących z późniejszych aktów prawnych, w których słychać wyraźnie echa konstytucji Marcjana, zakazującej eksportu broni do *Barbaricum*. Zakaz ten umieszczono w *Prócheiros nómos* (39,9), zbiorze prawa, który powstał prawdopodobnie w latach siedemdziesiątych IX w.⁴⁸⁴:

⁴⁸⁰ Zob. J.F. Haldon, *Byzantium...*, s. 234; N. Oikonomidès, *The Role...*, s. 985.

⁴⁸¹ Zob. N. Oikonomidès, *The Role...*, s. 984, przyp. 30.

⁴⁸² Tem (gr. θέμα – *théma*, l. mn. θέματα – *thémata*) był podstawową jednostką podziału administracyjnego, a także główną jednostką organizacji militarnej państwa bizantyjskiego.

⁴⁸³ Tak J.F. Haldon, *Byzantium...*, s. 241.

⁴⁸⁴ W *intitulatio* przedstawione jest ono jako dzieło cesarzy Bazylego I i Konstantyna, którzy rządili wspólnie w latach 870-879, oraz Leona VI. Niektórzy uważają jednak, że powstało ono w 907 r. za Leona VI. Cesarz ten jest autorem wstępu do tego dzieła.

Μηδεις πιπρασκέτω βαρβάρους ὄπλα ειργασμένα ἢ ἀνέργαστα ἢ σίδηρον, ἐπεὶ κεφαλικῶς τιμωρεῖται⁴⁸⁵.

„Niech nikt nie sprzedaje barbarzyńcom, pod pozorem poselstwa, broni gotowej albo niewykończonej albo żelaza, w przeciwnym razie zostanie ukarany śmiercią”⁴⁸⁶.

Powtórzono go także w *Bazylikach* (19,1,87):

Μηδεις πιπρασκέτω βαρβάρους προφασείας παραγινομένοις ὄπλα ειργασμένα ἢ ἀνέργαστα, μηδὲ σίδηρον ὄλως. ὁ δὲ παρὰ ταῦτα ποιήσας τι δημεύσθω, καὶ κεφαλικῆ ὑποκείσθω τιμωρίᾳ⁴⁸⁷.

„Niech nikt nie sprzedaje barbarzyńcom broni gotowej albo niewykończonej, ani w ogóle żelaza. Ten, kto uczyni coś wbrew temu, niech zostanie pozbawiony majątku i podlega karze śmierci”⁴⁸⁸.

⁴⁸⁵ Ὁ Πρόχειρος Νόμος. *Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*, ed. C.E. Zachariae, Heidelbergae 1837.

⁴⁸⁶ Przekład autora.

⁴⁸⁷ Zob. *Supplementum editionis basilicorum Heimbachianae lib. XV-XVIII Basilicorum cum scholiis antiquis integros nec non lib. XIX Basilicorum novis auxiliis restitutum continens*, ed. C.E. Zachariae a Lingentahl, Lipsiae 1846.

⁴⁸⁸ Przekład autora.

Bibliografia

- Acton P., *Poiesis: Manufacturing in Classical Athens*, Oxford 2014.
- Der Adler Roms. Carnuntum und die Armee der Cäsaren*, Hrsg. F. Beutler *et alii*, Bad Vöslau 2017.
- Alföldy G., *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 2003.
- Allen P., *The „Justinianic” Plague*, „Byzantion” 1979, vol. 49, s. 5-20.
- Allison J.E., Cloud D., *The lex Iulia maiestatis*, „Latomus” 1962, vol. 21, s. 711-731.
- Amielańczyk K., *Czy kontratyp obrony koniecznej ma rzymską tradycję? W poszukiwaniu przesłanek dopuszczalności prawa do samoobrony w rzymskim prawie karnym*, [w:] K. Amielańczyk (red.), *‘Quid leges sine moribus?’*. *Studia dedykowane Profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65. rocznicę urodzin oraz 40-lecie pracy naukowej*, Lublin 2009, s. 51-72.
- Amielańczyk K., *Samopomoc jako alternatywny sposób zapewnienia efektywnej ochrony praw prywatnych w prawie rzymskim*, ZNKUL 2017, vol. 60, nr 3 (239), s. 387-405.
- Amielańczyk K., *‘Vim vi repellere licet’*. *Kilka uwag na temat genezy prawa do obrony koniecznej w prawie rzymskim*, „Palestra” 2008, vol. 11-12, s. 109-119.
- Amielańczyk K., *Woda i ogień – o żywiołach obecnych w systemie rzymskich kar publicznych*, GSP 2014, vol. 32, s. 39-52.
- Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. 1-2, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 2002.
- Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska*, przeł. L. Piotrowicz, cz. 1 i 2, Wrocław 1957.

- Atkinson K.M.T., *Constitutional and Legal Aspects of the Trials of Marcus Primus and Varro Murena*, „Historia” 1960, vol. 9, s. 440-473.
- Ayaita J., *Justinian und das Volk im Nikaaufstand*, Heidelberg 2016;
http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/20002/1/Ayaita_Nikaaufstand.pdf
- Badian E., *Notes on a Recent List of Praefecti fabrum under the Republic*, „Chiron” 1997, vol. 27, s. 1-19.
- Basilicorum Libri LX. Post Annibalis Fabroti curas ope Codd. Mss. a Gustavo Ernesto Heimbachio alisque collatorum integriores cum scholi edidit, edito denuo recensuit, deperditos restituit, translationem latinam et adnotationem criticam adiecit D. Carolus Guillemus Ernestus Heimbach, tom. V. lib. XIIIX-LX continens*, Lipsiae 1850
- Bauman R.A., *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967.
- Beaucamp J., *Apion et Praejecta: hypothèses anciennes et nouvelles données*, REB 2001, vol. 59, s. 165-178.
- Beck H., Denecke D., Jankuhn H. (eds.), *Untersuchungen zur eisenzeitlichen and frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*, „Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse. Folge 3”, vol. 116, cz. 2, Göttingen 1980.
- Bieniek S., *Geneza interdyktu de vi armata*, AUWr „Prawo” 1963, vol. 18, s. 9-25.
- Birley E., *The Roman Army. Papers 1929-1986*, Amsterdam 1988.
- Birley R., *Vindolanda: A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall*, London 1977.
- Bishop M.C., *The Gladius: The Roman Short Sword*, Oxford 2016.
- Bishop M.C., *Handbook of Roman Legionary Fortresses*, Barnsley 2012.
- Bishop M.C., *Lorica Segmentata I: A Handbook of Articulated Roman Plate Armour*, Chirnside 2002.
- Bishop M.C., *The Military Fabrica and the Production of Arms in the Early Principate*, [w:] M.C. Bishop (ed.), *The Production and*

- Distribution of Roman Military Equipment. Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar*, Oxford 1985.
- Bishop M.C., *The Pilum: The Roman Heavy Javelin*, Oxford 2017.
- Bishop M.C., *The Spatha: The Roman Long Sword*, Oxford 2020.
- Bishop M.C., Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006.
- Bleicken J., *Senatsgericht und Kaisergericht. Eine Studie zur Entwicklung des Prozessrecht im frühen Prinzipat*, „Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse“ 1962, vol. 53.
- Boak A.E.R., *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires*, New York 1919.
- Bowman A.K., Thomas J.D., *Vindolanda: the Latin Writing Tablets*, London 1983.
- Brandes W., *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [„Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25“], Frankfurt a. M. 2002.
- Breeze D.J., *A Note on the Use of the Titles Optio and Magister Below the Centurionate During the Principate*, „Britannia“ 1976, vol. 7, s. 127-133.
- Breeze D.J., *The Organisation of the Career Structure of the Immunes and Principales of the Roman Army*, BJ 1974, vol. 174, s. 245-292.
- Breeze D.J., *The Ownership of Arms in the Roman Army*, [w:] D.J. Breeze, J. Close-Brooks, J.N.G. Ritchie, I.R. Scott, A. Young (eds.), *Soldiers' Burials at Camelton, Stirlingshire, 1922 and 1975*, „Britannia“ 1976, vol. 7, s. 73-95.
- Bruckner A., Marichal R. (eds.), *Chartae Latinae Antiquiores, Part X, Germany I*, Zürich 1979.
- Brunt P.A., *Did Imperial Rome Disarm Her Subjects?*, „Phoenix“ 1975, vol. 29, No 3, s. 260-270.
- Burgess W.D., *Isaurian Names and the Ethnic Identity of the Isaurians in Late Antiquity*, „Ancient World“ 1990, vol. 21, s. 109-121.

- Burns M.T., *The Homogenisation of Military Equipment under the Roman Republic*, „Digressus”, Supplement I, 2003, s. 60-85.
- Bury J.B., *History of the Later Roman Empire. From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, vol. 2, New York 1958.
- The Cambridge Ancient History*, vol. 12. *The Crisis of Empire, a.d. 193–337*, eds. A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge 2007.
- Campbell B., *The Military Reforms of Diocletian and Constantine*, [w:] A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 12, *The Crisis of Empire, a.d. 193-337*, Cambridge 2007, s. 120-127.
- Campbell D.B., *Greek and Roman Artillery 399 BC – AD 363*, Oxford 2003.
- Catafygiotou Topping E., *On Earthquakes and Fires: Romanos' Encomium on Justinian*, ByzZ 1978, vol. 71, s. 22-35.
- Chevedden P.E., *Artillery in Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages*, [w:] I.A. Corfis, M. Wolfe (eds.), *The Medieval City Under Siege*, Woolbridge 1995, s. 131-173.
- Cheyne J.-C., Caseau B., *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, [w:] I. Regulski, K. Duistermaat, P. Verkinden (eds.), *Seals and Sealing Practices in the Near East. Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period*, Leuven 2012, s. 133-148.
- Chilton C.W., *The Roman Law of Treason under the Early Principate*, JRS 1955, vol. 45, s. 73-81.
- Clauss M., *Der Magister officiorum in der Spätantike (4-6 Jh). Das Amt und sein Einfluss auf Kaiserliche Politik*, München 1980.
- Cloud J.D., *The Augustan Authorship of the Lex Iulia de Vi Publica (Digest 46.6)*, „Liverpool Classical Monthly” 1987, vol. 12, s. 82-85.
- Cloud J.D., *Lex Iulia de vi, I*, „Athenaeum” 1988, vol. 66, s. 579-595.
- Cloud J.D., *Lex Iulia de vi, II*, „Athenaeum” 1989, vol. 67, s. 427-465.
- Cloud J.D., *The Text of Digest XLVIII 4*, „Ad legem Iuliam maiestatis”, ZSS RA 1963, vol. 80, s. 206-232.
- Connolly P., *Historia armii rzymskiej*, przeł. P. Latko, Wrocław 1992.

- Corpus Caesarianum*, tłum. i oprac. E. Konik, W. Nowosielska, Wrocław 2003.
- Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1836.
- Couissin P., *Les Armes romaines. Essai sur origines et l'évolution des armes individuelles du légionnaire Romain*, Paris 1926.
- Coulston J.C.N., *Later Roman Armour, 3rd-6th Centuries AD*, JRMS 1990, vol. 1, s. 139-160.
- Coulston J.C.N., *Roman Archery Equipment*, [w:] M.C. Bishop (ed.), *The Production and Distribution of Roman Military Equipment. Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar*, Oxford 1985, s. 220-336.
- Crawford P., *The War of the Three Gods. Romans, Persians and the Rise of Islam*, Barnsley 2013.
- Czarnecka K., *Two Newly-Found Roman Swords from the Przeworsk Culture Cemetery in Oblin, Siedlce District, Poland*, JRMES 1992, vol. 3, s. 41-55.
- Daris S., *Legio II Traiana Fortis*, [w:] Y. Le Bohec, *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon 2000, s. 359-363.
- Davies J.K., *Athenian Propertied Families: 600-300 B.C.*, New York 1971.
- Dąbrowski K., Kolendo J., *Les épées romaines découvertes en Europe centrale et septentrionale*, „Archaeologia Polona” 1972, vol. 13, s. 59-109.
- Dąbrowski K., Kolendo J., *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej*, „Archeologia Polski” 1967, vol. 12, s. 383-426.
- Delmaire R., *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle (Collection de l'École Française de Rome 121)*, Paris 1989.
- Demandt A., *Geschichte die Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, München 2008.
- Demandt A., s.v. *Magister militum*, RE Suppl. 12 (1970), szp. 533-790.
- Demangel R., Mamboury E., *Le Quartier des Manges et le Premier Region de Constantinople*, Paris 1939.

- Demougeot E., *Une lettre de l'empereur Honorius sur l'hospitium des soldats*, Rev. Droit. 1956, vol. 33, s. 25-49.
- Dennis G.T., *Maurice's Strategikon*, Philadelphia 1985.
- DeRobertis F., *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari 1963.
- Di Filippo Balestrazzi E., Vigoni A., *Le Sagittae di Iulia Concordia*, [w:] J. Horvat (ed.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana 2016, s. 61-76.
- Diesner H.-J., *Das Buccellariertum von Stilicho und Sarus bis auf Aetius (454/455)*, „Klio” 1972, vol. 54, s. 321-350.
- The Digest of Justinian*, vol. 3, transl. A. Watson, Philadelphia 1985.
- Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman et alii, t. 1-7, Kraków 2013-2017.
- Dixon K.R., Southern P., *Kawaleria rzymska od I do III w. po Chr.*, przeł. P. Grysztar, Oświęcim 2012.
- Dobson B., *The Praefectus Fabrum in the Early Principate*, [w:] M.G. Jarrett, B. Dobson (eds.), *Britain and Rome. Studies in Honour of E. Birley*, Kendal 1965, s. 61-84.
- Domaszewski A. von, *Armamentarium*, RE 2,1 (1895), szp. 1176.
- Domaszewski A. von, *Die Rangordnung des Römischen Heeres*, Bonn 1908.
- Domaszewski A. von, *Zur Mainzer Inschrift des Annianus*, „Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst” 1892, vol. 11, Korrespondenzblatt no. 12, szp. 230-234.
- Drexhage H.-J., *Die „Expositio totius mundi et gentium” eine Handelsgeographie aus dem 4. Jh. n. Chr., eingeleitet, übersetzt und mit einführender Literatur (Kap. XXII-LXVII) versehen*, MBAH 1983, vol. 2, s. 3-42.
- Duncan-Jones R., *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge 1990.
- Dunn A., *The Kommerkiarios, the Apotheke, the Dromos, the Vardarios, and the West*, BMGS 1993, vol. 17, s. 3-24.
- Dupont D., *Le Droit Criminel dans les Constitutions de Constantin. Les peines*, Lille 1955.

- Durliat J., *La Peste du VIe siècle, pour un nouvel examen des sources byzantines*, [w:] C. Abadie-Reynal (ed.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, t. 1, *IVe-VIIe siècle*, Paris 1989, s. 107-119.
- Dyjakowska M., *Crimen laesae maiestatis. Studium nad wpływami prawa rzymskiego w dawnej Polsce*, Lublin 2010.
- Edykt Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż*, przeł. i opr. A. i P. Barańscy, P. Janiszewski, Poznań 2007.
- Eisenberg M., Mordechai L., *The Justinianic Plague: An Interdisciplinary Review*, BMGS 2019, vol. 43/2, s. 156-180.
- Elton H., *Sztuka wojenna w rzymskiej Europie 350-425*, przeł. Ł. Różycki, Oświęcim 2013.
- Ensslin W., s.v. *Praefectus praetorio*, RE 22,2 (1954), szp. 2391-1502.
- Ensslin W., *Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian*, „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften” 1942, Heft 1.
- Erdrich M., *Waffen in mitteleuropäischen Barbaricum: Handel oder Politik*, JRMES 1994, vol. 5, s. 199-209.
- Ettliger E., Hartmann M., *Fragmente einer Schwertscheide aus Vindonissa und ihre Gegenstücke vom Grossen St. Bernhard*, „Jahresbericht/Gesellschaft Pro Vindonissa” 1984, s. 5-46.
- Feld K., *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das Römische Reich*, Berlin 2005.
- Feltham H.B., *Justinian and the International Silk Trade*, „Sino-Platonic Papers” 2009, vol. 194; <https://ua.b-ok2.org/book/3259917/87adef>
- Festugière A.-J., *Vie de Théodore de Sykéon*, vol. 1. *Texte grec*, vol. 2. *Traduction, commentaire et appendice* („Subsidia hagiographica” 48), Brussels 1972.
- Feugère M., *Casques antiques. Les visages de la guerre de Mycènes à la fin de l'Empire romain*, Paris 2011.
- Feugère M., *Les armes des Romains. De la République à l'Antiquité tardive*, Paris 1993.
- Fiebiger O., s.v. *Immunes*, RE 9,1 (1914), szp. 1133-1134.

- Flawiusz Wegecjusz Renatus, *Zarys wojskowości ksiąg cztery*, przeł. A.M. Komornicka, „Meander” 1973, R. 28, nr 10, s. 400-417; nr 11-12, s. 485-501 oraz „Meander” 1974, R. 29, nr 4-5, s. 198-232, nr 7-8, s. 333-352.
- Foss C., *Byzantine and Turkish Sardis*, Harvard 1976.
- Frank T., *A History of Rome*, New York 1928.
- Gabba E., *Republican Rome: The Army and the Allies*, Oxford 1976.
- Garbsch J., *Römische Paraderüstung*, München 1978.
- Garnsey P., Whittaker C.R., *Trade, Industry and the Urban Economy*, [w:] A. Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 13. *The Late Empire A.D. 337-425*, Cambridge 1998.
- Gascou J., *L'institution des beccellaires*, BIFAO 1976, vol. 76, s. 143-156.
- Georgius Cedrenus, *Compendium Historicum*, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.
- Giardina A., *Aspetti della burocrazia nel Basso Imperio*, Roma 1977, s. 13-72.
- Gilliam J.F., *The Deposita of the Auxiliary Soldier (P. Columbia inv. 325)*, BJ 1967, vol. 167, s. 233-243.
- Glad D., *Origine of diffusion de l'équipement défensif corporel en Méditerranée orientale (IVe-VIIIe s.)*, Oxford 2009.
- Goffart W., *The Date and Purpose of Vegetius' „De re militari”*, „Traditio” 1977, vol. 33, s. 65-100
- Goldsworthy A.K., *The Complete Roman Army*, London 2004.
- Graczkowski A., *Armia rzymska w okresie schyłku republiki: organizacja, uzbrojenie, taktyka*, Toruń 2009.
- Graczkowski A., *O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II-I w. p.n.e.)*, Zabrze/Zarnowskie Góry 2019.
- Groller M. von, *Carnuntum*, „Der Römische Limes in Österreich” 1909, vol. 10.
- Grosse R., *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920.

- Grotowski P., *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843-1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków 2001.
- Grüll T., *Expositio totius mundi et gentium. A Peculiar Work on the Commerce of [the] Roman Empire from the Mid-Fourth Century – Compiled by a Syrian Textile Dealer?*, [w:] Z. Csabai (ed.), *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*, Budapest 2014, s. 629-642.
- Hahn I., *Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der Spätantiken Stadt*, [w:] H. Schneider (Hrsg.), *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1981, s. 128-154.
- Haldon J., *Byzantine praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900*, Bonn 1984.
- Haldon J.F., *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990.
- Haldon J., *Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour*, [w:] D. Nicolle (ed.), *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, s. 65-79.
- Hanel N., *Fabricae, Werkstätten und handwerkliche Tätigkeiten des Militärs in den Nordprovinzen des römischen Reiches*, [w:] Á. Morillo (ed.), *Arqueología militar romana en Hispania: Producción y abastecimiento en el ámbito militar*, León 2006, s. 19-32.
- Hardy E.R., *The Large Estates of Byzantine Egypt*, New York 1931.
- Haynes I., *Blood of the Provinces. The Roman Auxilia and the Making of the Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford 2013.
- Heising A., *Die militärischen Werkstätten (fabricae) des Legionärs von Mogontiacum/Mainz*, „Frankfurter Archäologische Schriften” 2014, vol. 25, s. 21-37.
- Hendy M.F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985.
- Hemmerdinger B., *158 noms communs grecs d'origine iranienne, d'Eschyle au grec moderne*, „Byzantinoslavica” 1969, vol. 30, s. 18-41.

- Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego*, przeł. L. Piotrowicz, Wrocław 1963.
- Hickey T.M., *Wine, Wealth, and the State in Late Antique Egypt: The House of Apion at Oxyrhynchus*, Ann Arbor 2012.
- Hoffmann D., *Das Spät Römisches Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf 1969.
- Honore T., *Law in the Crisis of Empire 379-455. The Theodosian Dynasty and its Quaestors. With a Palingenesia of Law of the Dynasty*, Oxford 1998.
- Honore T., *The Making of the Theodosian Code*, ZSS RA 1986, vol. 103, s. 133-222.
- Hopkins K., *Rome, Taxes, Rents and Trade*, [w:] W. Scheidel, S. von Reden (eds.), *The Ancient Economy*, New York 2002, s. 190-230.
- Iluk J., *Grzywny sepulkralne w italskich epitafiach z okresu cesarstwa rzymskiego*, Gdańsk 1985.
- Inscriptiones Latinae Selectae*, Hrsg. H. Dessau, Berlin 1892-1916.
- Institucje Gaiusa*, przeł. W. Rozwadowski, Poznań 2003.
- Isaac B., Roll I., *Legio II Traiana in Judaea*, ZPE 1979, vol. 33, s. 149-156.
- Isajos, *Mowy*, przeł. J. Rominkiewicz, Wrocław 2013.
- James S., *Excavations at Dura-Europos 1928-1937. Final Report VII: The Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004.
- James S., *The Fabricae: State Arms Factories of the Later Roman Empire*, [w:] J.C.N. Coulston (ed.), *Military Equipment and Identity of Soldiers*, Oxford 1988, s. 257-332.
- James S., *Rome and the Sword*, London 2011.
- Jerphagnon L., *Agentes im rebus et autres fonctionnaires très spéciaux au Bas Empire*, Cah. Philos. Pol. Jur. 1982, vol. 2, s. 33-41.
- Jones A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Amsterdam 1983.
- Jones A.H.M., *The Decline of Ancient World*, London 1966.

- Jones A.H.M., *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. 1-2, Oxford 1964.
- Jones A.H.M., Martindale J.R., Morris J., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 1, AD 260-395, Cambridge 1971.
- Jones C.P., *Stigma: Tattooing and Branding in Graeco-Roman Antiquity*, JRS 1987, vol. 77, s. 139-155.
- Jońca M., *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013.
- Kaczanowicz W., *Uzurpacja Karauzjusza i Allektusa w Brytanii i Galii u schyłku III w. n.e.*, Katowice 1985.
- Kaczanowski P., *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Kraków 1992.
- Kaegi W.E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 2000.
- Kaegi W.E., *New Evidence on the Early Reign of Heraclius*, ByzZ 1973, vol. 66, s. 325-327.
- Kaegi W.E., *Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions*, ByzF 1982, vol. 8, s. 87-113.
- Kaiser W., *Zur äusseren Gestalt der Novellen Justinians*, [w:] J.H.A. Lokin, B.H. Stolte, (Hrsg.), *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiano ai Basilici*, Pavia 2011, s. 159-173.
- Kasjodor Senator, *Variae*, przeł. A. Kołtunowska (przedm., ks. 1-5,9), R. Sawa (ks. 6-8, 10-12), oprac. M. Ożóg, H. Pietras SJ, Kraków 2017.
- Kehne P., *War- and Peacetime Logistic: Supplying Imperial Armies in East and West*, [w:] P. Erdkamp (ed.), *A Companion to the Roman Army*, Malden MA/Oxford 2007, s. 323-337.
- Kelly Ch., *Bureaucracy and Government*, [w:] N.E. Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge 2006, s. 183-204.
- Kelly G.P., *A History of Exile in the Roman Republic*, Cambridge 2006.
- Keppie L., *The Making of the Roman Army*, London 1984.

- Kiss Z., *Alexandria in the fourth to seventh centuries*, [w:] R.S. Bagnall (ed.), *Egypt in the Byzantine World 300-700*, Cambridge 2007, s. 187-206.
- Klaudiusz Klaudianus, *O II konsulacie Fl. Stylichona i O wojnie z Gotami*, przeł. B. Olejniczak, Warszawa 2002.
- Klumbach H., *Spätromische Gardehelme*, München 1973.
- Koestermann E., *Die Majestätsprozesse unter Tiberius*, „Historia” 1955, vol. 4, s. 72-106.
- Kolendo J., *Kontakty Rzymu z Barbarzyńcami Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] J. Kolendo, *Świat antyczny i barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*, Warszawa 1998, s. 15-28.
- Kolias T., Ζάβα, ζαβαρεῖον, ζαβαρειώτης, JÖB 1980, vol. 29, s. 27-35.
- Kolias T.G., *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien 1988
- Kolnik T., *Q. Atilius Primus – Interprex, Centurio, and Negotiator*, Acta Arch. Hung. 1978, vol. 30, s. 61-75.
- Kornemann E., s.v. *Fabri*, RE 6,2 (1909), szp. 1888-1925.
- Kosiński R., *Izauria w orbicie wpływów rzymskich do połowy V wieku*, BTH 2010, vol. 10, s. 11-26.
- Kubiak P., *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014.
- Kulikowski M., *The Notitia Dignitatum as a Historical Source*, „Historia” 2000, vol. 49/3, s. 358-377.
- Kunow J., *Bemerkungen zum Export römischer Waffen in das Barbaricum*, [w:] C. Unz (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart 1986, s. 740-746.
- Kunow J., *Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen. Studien zu Bronze- und Glasgefäßen*, „Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte” 1983, vol. 21.
- Laet S. de, *Portorium: étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout à l'époque du Haut Empire*, Bruges 1949.

- Lenski N., *Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from 1st Century BC to the 6th Century AD*, JESHO 1999, vol. 42, s. 413-465.
- Lenski N., *Schiavi armati e formazione di esertici privati nel mondo tardo antico*, [w:] G.P. Urso (ed.), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano*, Pisa 2009, s. 145-175.
- Letki P., *Kawaleria Dioklecjana. Organizacja, uzbrojenie, taktyka*, Oświęcim 2012.
- Letki P., *The State Factories (Fabricae) During the Time of Tetrarchy*, „Studia nad Kulturą Antyczną” 2009, vol. 5, s. 49-64.
- Lettich G., *Concordia e Aquileia: note sull’organizzazione difensiva del confine orientale d’Italia nel IV secolo*, AA 1982, vol. 22, s. 67-87.
- Lewin A., *Ius armorum, polizie cittadine e grandi proprietari nel Oriente tardoantico*, [w:] *Atti dell’Accademia Romanistica Constantiniana. IX Convegno Internazionale*, Perugia 1993.
- Liebeschuetz J.H.W.G., *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford 1990.
- Liebeschuetz J.H.W.G., *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.
- Liebeschuetz J.H.W.G., *Generals, Federates and Bucclarii in Roman Armies around AD 400*, [w:] P. Freeman, D. Kennedy (eds.), *The Defense of the Roman and Byzantine East*, II, Oxford 1986, s. 463-474.
- Liebeschuetz J.H.W.G., *The Pagarch: City and Imperial Administration in Byzantine Egypt*, JJP 1974, vol. 18, s. 163-168.
- Lintott A.W., *The Roman Empire and its Problems in the Late Second Century*, [w:] J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic 146-43 BC*, Cambridge 1994, s. 16-39.
- Lønstrup J., *Das zweischneidige Schwert aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im freien Germanien und im Römischen Imperium*, [w:] C. Unz (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart 1986, s. 747-749.

- Loska E., *Ustawa julijska o przemocy publicznej 6 tytuł 48 księgi digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, ZP 2005, vol. 5, z. 2, s. 229-241.
- Loska E., *Zagadnienie obrony koniecznej w rzymskim prawie karnym*, Warszawa 2011.
- Maas M., *John Lydus and the Roman Past: Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian*, London/New York 1992.
- MacMullen R., *Corruption and the Decline of Rome*, New Haven 1988.
- MacMullen R., *Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire*, AJA 1960, vol. 64, s. 23-40.
- MacMullen R., *Roman Government's Response to Crisis, A.D. 235–337*, New Haven/London 1976.
- Mann J.C., *The Notitia Dignitatum – Dating and Survival*, „Britannia” 1991, vol. 22, s. 215-219.
- Marsden W.E., *Greek and Roman Artillery: Historical Developments*, Oxford 1969.
- Marsden W.E., *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*, New York/Oxford 1971.
- Martindale J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire A.D. 527-641*, vol. IIIA, Cambridge 1992.
- Mazza R., *L'archivio degli Apioni: terra, lavoro, e proprietà senatoria nell'Egitto tardoantico*, Bari 2001.
- Meier M., *The 'Justinianic Plague': The Economic Consequences of the Pandemic in the Eastern Roman Empire and its Cultural and Religious Effects*, EME 2016, vol. 24, s. 267-292.
- Menghin W., *Das Schwert im frühen Mittelalter*, Stuttgart 1983.
- Mielczarek M., *Cataphracti and Clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World*, Łódź 1993.
- Miks C., *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit*, Rahden 2007.
- Millar F., *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire from the Julio-Claudians to Constanstin*, PBSR 1984, vol. 52, s. 124-147.

- Miserachs García S., Castillo Campillo L., *Los inicios y primeras localizaciones de la Legio II Traiana Fortis*, „Gladius” 2018, vol. 38, s. 89-97.
- Mocsy A., *Pannonia and Upper Moesia; A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974.
- Mordechai L. et alii, *The Justinianic Plague: An Inconsequential pandemic?*, PNAS 2019, vol. 116 (51), szp. 25546-25554.
- Mordechai L., Eisenberg M., *Rejecting Catastrophe: The Case of the Justinianic Plague*, P & P 2019, vol. 244/11, s. 3-50.
- Nabbefeld A., *Römische Schilde. Studien zu Funden und bildlichen Überlieferungen vom Ende der Republik bis in die späte Kaiserzeit*, Rahden 2008.
- Негин А.Е., *Вооружение римской императорской армии: экономические, технологические и организационные аспекты производства и снабжения*, Москва 2011.
- Негин А.Е., *Об экономических аспектах оружейного производства в риме эпохи принципата*, „История” 2008, vol. 6, s. 171-177.
- Негин А.Е., *Римское церемониальное и турнирное вооружение*, Санкт-Петербург 2010.
- Негин А.Е., *Частные локальные оружейные мастерские эпохи принципата и продукция «бродячих» оружейников*, „История” 2011, vol. 4 (1), s. 225-230.
- Nesbitt J., *Double Names on Early Byzantine Lead Seals*, DOP 1977, vol. 31, s. 111-1212.
- Nickau K., *Justinian und der Nika-Aufstand bei Romanos dem Meloden: zum Kontakion 54 M.-Tr. (=54 Gr.)*, ByzZ 2003, vol. 95, s. 603-620.
- Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantopolitanae et Laetercula Provinciarum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876.
- The Novels of Justinian*, transl. D.J.D. Miller, ed. P. Sarris, Cambridge 2018.
- O'Donnell J.J., *Cassiodorus*, Berkeley 1979.
- Oikonomidès N., *The Role of the Byzantine State in Economy*, [w:] A.E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium*:

- From the Seventh Through the Fifteenth Century*, vol. 1, Dumbarton Oaks 2002, s. 973-1058.
- Oikonomidès N., *Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi*, DOP 1986, vol. 40, s. 33-53.
- Oldenstein J., *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr.*, „Berichte der Römisch-Germanischen Kommission” 1976, vol. 57, s. 49-284.
- Olszaniec Sz., *Comites consistoriani w wieku IV. Studium prozopograficzne elity dworskiej Cesarstwa Rzymskiego 320-395 n.e.*, Toruń 2007.
- Olszaniec Sz., *Limitations of the Power of Praetorian Prefects in the Late Roman Empire*, „Res Historica” 2019, vol. 48, s. 55-75.
- Olszaniec Sz., *Prefektura praetorio Italii, Illyricum i Afryki (312-425 n.e.)*, Toruń 2014.
- Palme P., *The Imperial Presence: Government and Army*, [w:] R.S. Bagnall (ed.), *Egypt in the Byzantine World 300-700*, Cambridge 2007, s. 244-270.
- Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library*, ed. T.C. Skeat, Dublin 1964.
- Pergami F., *La legislazione di Valentiniano i Valente (364-375)*, Milano 1993.
- Pertusi A., *Ordinamenti militari, guerre in occidente e teorie di Guerra dei bizantini (secc. VI-X)*, Spoleto 1968.
- Petrikovits H. von, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen 1975.
- Petrikovits H. von, *Die Spezialisierung des römischen Handwerks II (Spätantike)*, ZPE 1981, vol. 43, s. 285-306.
- Petroniusz Arbitr, *Satyrikon*, przeł. L. Wysocki, Kraków 2015.
- Pikulska-Robaszekiewicz A., *Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym cesarstwie – agentes in rebus*, „Prawo Kanoniczne” 1994, vol. 37, nr 3-4, s. 147-157.
- Pitassi M., *Roman Warships*, Woodbridge 2011.

- Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*, ed. L.K. Little, Cambridge 2006.
- Plezia M., *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, Warszawa 1998.
- Pollard N., *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, Michigan 2000.
- Prokopiusz, *Historia sekretna*, przeł. A. Konarek, Warszawa 1998.
- Prokopiusz z Cezarei, *Historia wojen*, przeł. D. Brodka, t. 1. *Wojna z Persami i Wandalami*, Kraków 2013; t. 2, *Wojny z Gotami*, Kraków 2015.
- Ὁ Πρόχειρος Νόμος, *Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*, ed. C.E. Zachariae, Heidelbergae 1837.
- Pryor J., Jeffreys E., *The Age of the Dromon. The Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden 2004.
- Pseudo-Hyginus, *O wytyczaniu obozów wojskowych*, przeł. I. Łuć, K. Królczyk, Poznań 2010.
- Purpura G., *Il „Magister officiorum” e la „schola agentum in rebus”, „Labeo”* 1979, vol. 25, s. 202-208.
- Ragia E., *The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200): I.1. The Apothekai of Asia Minor (7th-8th c.)*, „Byzantine Symmeikta” 2009, vol. 19, s. 195-245.
- Ragia E., *The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200): I.2. Apothekai of the Balkans and of the islands of the Aegean Sea (7th-8th c.)*, „Byzantinoslavica” 2011, vol. 69, s. 86-113.
- Ragia E., *The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200): I.3. Apothekai of Africa and Sicily, Final Notes and Conclusions*, Ἐῶα καὶ ἑσπέρια 2012, vol. 8, s. 113-144.
- Rald U., *The Roman Swords from Danish Bog Finds*, JRMES 1994, vol. 5, s. 227-241.
- Rankov B., *The Roman Ban on the Export of Weapons to the Barbaricum: A Misunderstanding*, JRMES 1999, vol. 10, s. 115-120.
- Reinecke P., *Einfuhr- oder Beutegut?*, „Bonner Jahrbücher” 1958, vol. 158, s. 246-252.

- Rémondon R., *Soldats de Byzance d'après un papyrus trouvé à Edfou*, „Recherches de papyrologie” 1961, vol. 1, s. 41-93.
- Renz R.F., *The Legal Position of the Soldier and Veteran in the Roman Empire*, New York 1972.
- Ritterling E., *Das frührömische Lager bei Hofheim i.T. Ausgrabungs- und Fundbericht*, „Annalen des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung” 1904, vol. 34, s. 1-110.
- Ritterling E., *Das Kastell Wiesbaden*, „Der obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches” 1909, Bd 2b, Nr 31, s. 32-36.
- Robinson H.R., *The Armour of Imperial Rome*, London 1975.
- Rochala P., *Las Teutoburski 9 rok n.e.*, Warszawa 2008.
- Rösch S., ΩΝΟΜΑ ΒΑΣΙΛΗΙΑΣ. *Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*, Wien 1978.
- Rotondi G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912.
- Rougé J., *Expositio totius mundi et gentium*, Paris 1966.
- Różycki Ł., *Mauricii Strategikon. Praktyczny podręcznik wojskowy i dzieło antykwaryczne*, Poznań 2015.
- Różycki Ł., *Wszystkie okręty cesarza. Rozważania nad stanem rzymskiej marynarki wojennej za panowania cesarza Maurycjusza (582-602)*, [w:] M.J. Leszka, K. Marinow (red.), *Miasto na skrzyżowaniu mórz i kontynentów. Wczesno- i średniobizantyński Konstantynopol jako miasto portowe*, Łódź 2016, s. 17-45.
- Ruchesi F.C., *Los bucellarii y el imperio romano: sus origenes, empleo y la cuestión de la cohesión social de sus componentes*, SHHA 2016, vol. 34, s. 167-188.
- Ruszczyński A., *Kawaleria w służbie Rzymu*, Zielona Góra 2012.
- Saddington D.B., *Praefecti Fabrum of the Julio-Claudian Period*, [w:] E. Weber, G. Dobesch, (Hrsg.), *Römische Geschichte. Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien 1985, s. 529-546.
- Sáez Abad R., *Artillería poliorcética en el mundo grecorromano*, Madrid 2005.

- Saliola M., Casprini F., *Pugio – Gladius Brevis Est. History and technology of the Roman battle dagger*, BAR International Series (Book 2404), 2012; wydanie włoskie: „*PUGIO GLADIUS BREVIS EST*”. *Storia e tecnologia del pugnale da guerra Romano*, Roma 2012.
- Samuel A.E., *The Role of the Paramone Clauses in Ancient Documents*, JJP 1965, vol. 15, s. 221-311.
- Sander E., *Der praefectus fabrum und die Legionsfabriken*, BJ 1962, vol.162, s. 139-161.
- Sarantis A., *Military Equipment and Weaponry: A Bibliographic Essay. Current Perspectives*, [w:] A. Sarantis, N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity* (2 vols.). *Late Antique Archaeology* 8, Leiden/Boston 2013, s. 153-175.
- Sarris P., *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge 2006.
- Sarris P., *The Justinianic Plague: Origins and Effects*, „Continuity and Change” 2002, vol. 17/2, s. 169-182.
- Sawicki P., *Slużby skarbowe w starożytnym Rzymie w okresie dominatu*, Białystok 2018, s. 130; https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7289/1/P_Sawicki_Sluzby_skarbowe_w_Starozytnym_Rzymie_w_okresie_Dominatu.pdf
- Schmitt O., *Die Buccellarii: Eine Studie zum militärischen Gefolgschaftswesen in der Spätantike*, „Tyche” 1994, vol. 9, s. 147-174.
- Schneider H.C., *Das problem der Veteranenversorgung in der späteren römischen Republik*, Bonn 1977.
- Schnurbein S. von, *Der römischen Militärlager bei Haltern. Bericht über die Forschungen seit 1899*, BAW 1974, vol. 14.
- Schonberger H., *Kastell Oberstimm: die Grabungen von 1968 bis 1971*, „Limesforschungen” 18, Berlin 1978.
- Schonberger H., *Valkenburg Z.H.: Praetorium oder Fabrica*, „Germania” 1979, vol. 57, s. 135-141.
- Schuller W., *Grenzen des Spätromischen Staates: Staatspolizei und Korruption*, ZPE 1975, vol. 16, s. 1-21.
- Seeck O., s.v. *Fabricenses*, RE 6,2 (1909), spz. 1025-1039.

- Seeck O., s.v. *Follis*, RE 6,2 (1909), szp. 2832-2838.
- Serrati J., *Warfare and the State*, [w:] P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. 1. *Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*, Cambridge 2008, s. 461-497.
- Sinigen W.G., *Barbaricarii, Barbarii and the Notitia Dignitatum*, „Latomus” 1963, vol. 22, z. 4, s. 806-815.
- Sitek B., *O ciężkiej doli decuriones w okresie późnego cesarstwa rzymskiego. Uwagi poczynione na podstawie wybranych konstytucji cesarskich*, [w:] B. Sitek, M. Tkaczuk, B. Ziemianin (red.), *Procesy ujednoczenia prawa prywatnego w świetle integracji europejskiej. Rola samorządu terytorialnego w kształtowaniu procesu integracji europejskiej na przykładzie doświadczeń samorządu w Polsce i we Włoszech*, Szczecin 2002, s. 109-123.
- Snodgrass A., *Arms and Armour of the Greeks*, London 1967.
- Snodgrass A., *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh 1964.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.
- ΣΟΥΡΗΣ Γ.Α., Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή, „Tekmeria” 1995, vol. 1, s. 66-79.
- Southern P., Dixon K.R., *The Late Roman Army*, London/New Haven 1996.
- Stathakopoulos D., *The Justinianic Plague Revisited*, BMGS 2000, vol. 24, s. 256-276.
- Stiglitz H., Kandler M., Jobst W., *Carnuntum*, ANRW 1977, vol. 11,6, s. 583-730.
- Stock K., *Comes commerciorum. Ein Beitrag zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte*, „Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte” 1978, vol. 6, s. 599-609; <https://journals.uni-heidelberg.de/index.php/fr/article/view/49131/42746>
- Stouraitis Y., *State War Ethic and Popular Views on Warfare*, [w:] Y. Stouraitis (ed.), *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, Leiden/Brill 2018, s. 59-91.
- Syme R., *Isauria in Pliny*, AS 1986, vol. 36, s. 159-164.

- Szopa A., *Armia rzymska w IV wieku*, [w:] P. Filipczak, R. Kosiński (red.), *Świat rzymski w IV wieku*, Kraków 2015, s. 389-435.
- Szopa A., *Notitia Dignitatum – „najbardziej rzymski z dokumentów”?*, AUPC, „Studia Historica” 2009, vol. 8, s. 183-191.
- Szubelak B., *Legionista Cezara. Studium uzbrojenia*, Częstochowa 1999.
- Świętoń A., *Defensor civitatis. Obrońca praw plebejuszy w późnym cesarstwie Rzymskim*, [w:] B. Sitek, G. Dammacco, J.J. Szczerbowski, A. Kowalska (red.), *Człowiek a tożsamość w procesie integracji Europy*, Olsztyn 2004, s. 517-521.
- Świętoń A., *Przymusowy kwaterunek wojskowy w IV i V w. n.e. i związane z nim nadużycia*, [w:] M. Kuryłowicz, H. Kowalski (red.), *Contra leges et bonos mores. Przesłpstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 2005, s. 343-350.
- Świętoń A., *Quod armorum usus interdictus est. Zakaz używania broni w cesarstwie Rzymskim w IV i V w. n.e. Kilka uwag na marginesie C.Th. 15,5,1*, [w:] E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański (red.), *Idea wolności w ujęciu historycznym i prawnym. Wybrane zagadnienia*, Toruń 2010, s. 29-41.
- Świętoń A., *Status prawny rzemieślników pracujących w cesarskich manufakturach w późnym Cesarstwie Rzymskim (przełom IV i V wieku n.e.). Przegląd konstytucji zachowanych w C.Th. 10.20 i 10.22*, „Studia Prawnoustrojowe” 2010, vol. 12, s. 231-241.
- Tacyt, *Dzieła*, przeł. S. Hammer, t. 1, Warszawa 1957.
- Taubenschlag R., *Das babylonische Recht in den griechischen Papyri*, JJP 1954, vol. 7, s. 169-186.
- Taylor M.V., Wilson D.R., *Roman Britain in 1960. I. Sites Explored*, JRS 1961, vol. 51, s. 157-191.
- Teofilakt Simokatta, *Historia powszechna*, przeł. A. Kotłowska, Ł. Różycki, Poznań 2016.
- Theocharidis P.L., *Late Roman and Early Byzantine Helmets*, [w:] *Proceedings of the 18st International Symposium on Everyday Life in Byzantium*, Athens 1989.
- Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, t. 1, Lipsiae 1885.

- Theotokis G., *Military Technology: Production and Use of Weapons*, [w:] Y. Stouraitis (ed.), *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, Leiden/Boston 2018, s. 440-472.
- Treadgold W., *Bizancjum i jego armia 284-1081*, przeł. M. Grabska-Ryńska, Wodzisław Śląski 2011.
- Ulbert G., *Gaius Antonius: der Meister des silbertauschierten Dolches von Oberammergau*, BVbl 1974, vol. 36, s. 44-49.
- Urloiu R., *Legio II Traiana Fortis and Judea under Hadrian's Reign*; <http://cogito.ucdc.ro/n4e/LEGIO-II-TRAIANA-FORTIS-AND-JUDAEA-UNDER-HADRIAN-REIGN.pdf>
- Van Daele B., *The Military Fabricae in Germania Inferior from Augustus to A.D. 260/270*, JRMES 1999, vol. 10, s. 125-136.
- Van Daele B., *Roman Military Equipment and Horse Gear from the Hunerberg at Nijmegen. Finds from the Augustan Military Base and Flavio-Trajanic Castra and Canabae Legionis*, Nijmegen 2020.
- Vegetius: Epitome of Military Science*, transl. N.P. Milner, Liverpool 2001.
- Verboven K., *Ce que negotiari et ses dérivés veulent dire*, [w:] J. Andraud, V. Chankowski (eds.), *Vocabulaire et expression de l'économie antique*, Bordeaux 2007, s. 89-118.
- Verboven K., *Good for Business. The Roman Army and the Emergence of a "Business Class" in the Northwestern Provinces of the Roman Empire*, [w:] L. de Blois, E. Lo Cascio, *The Impact of the Roman Army (200 BC-AD 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, eds. Leiden/Boston 2007, s. 295-314.
- Vetters H., *Lauriacum*, ANRW 1977, vol. II.6, s. 355-379.
- Viereck H.D.L., *Die römische Flotte*, Herford 1975.
- Vinogradoff P., *Foundations of Society (Origins of Feudalism)*, [w:] *The Cambridge Medieval History*, vol. 2, New York 1913, s. 630-654.
- Vismara G., *Limitazione al commercio internazionale nell'impero Romano e nella comunità cristiana medioevale*, [w:] *Scritti*

- in onore Contardo Ferrini pubblicati in occasione della sua beatificazione*, vol. 1, Milano 1947, s. 443-447.
- Vogt M., *Spangenhelme: Baldenheim und verwandte Typen*, Mainz 2006.
- Waltzing J.P., *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. 2, Louvain 1886.
- Ward J.H., *The Notitia Dignitatum*, „Latomus” 1974, vol. 33, s. 397-434.
- Watson G.R., *The Roman Soldier*, London 1969.
- Webster G., *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries AD*, London 1998.
- Welch K., *The Office of Praefectus Fabrum in the Late Republic*, „Chiron” 1995, vol. 25, s. 131-145.
- Wergiliusz, *Eneida*, przeł. I. Wieniewski, Kraków 1978.
- Wesch-Klein G., *Recruits and Veterans*, [w:] P. Erdkamp (ed.), *A Companion to the Roman Army*, Malden MA 2007, s. 435-450.
- Whitby M., *Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (ca. 565-615)*, [w:] A. Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, III, States, Resources and Armies*, Princeton 1995, s. 61-124.
- Whittaker C.R., *Landlords and Warlords in the Later Roman Empire*, [w:] J. Rich, G. Shipley (eds.), *War and Society in the Roman World*, London 1993, s. 277-302.
- Wilczyński M., *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w. n.e. Studium historyczno-prozopograficzne*, Kraków 2001.
- Williams S., *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1985.
- Wojcieszak M., Anonim. *Przedstawienie całego świata i jego ludów (Expositio totius mundi et gentium)*, „Vox Patrum” 2018, vol. 69, s. 817-836.
- Wojnowski M., *Katáfraktoi – ciężkozbrojna jazda Cesarstwa Bizantyńskiego jako kontynuacja antycznych catafracti i clibanarii*, ZNUJ 2005, vol. 132, s. 7-21.

- Wolińska T., *Belizariusz i rzymianie. Mieszkańcy Wiecznego Miasta a garnizon bizantyński w czasie oblężenia miasta przez Witigesę (537–538)*, ZNUJ. Prace Historyczne 2018, vol. 145 (4), s. 755-774.
- Woods D., *The Ownership and Disposal of Military Equipment in the Late Roman Army*, JRMES 1993, vol. 4, s. 55-65.
- Wójcik M., *Plaga Justyniana. Cesarstwo wobec epidemii*, ZP 2011, vol. 11/1, s. 377-401.
- Zelnick-Abramovitz R., *Not Wholly Free: The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden 2005, s. 222-248.
- Zuckerman C., *Two Reforms of the 370s. Recruiting Soldiers and Senators in the Divided Empire*, REB 1998, vol. 56, s. 79-139.
- Żygulski jun. Z., *Broń starożytna. Grecja, Rzym, Galia, Germania*, Warszawa 1998.

Skorowidz źródeł

Źródła epigraficzne

CIL V 8697-8727 – 61¹⁹⁹

CIL V 8721 – 45¹²⁷

CIL V 8742 – 45¹²⁷, 72

CIL V 8754 – 45¹²⁷

CIL V 8757 – 45¹²⁷

CIL VI 1696 – 83²⁶⁷

CIL XI 9 – 61²⁰⁰

CIL XIII 6763 – 37⁸⁵

IG Bulg V 5129 – 71

ILS 699 – 61²⁰⁰

Tab. Vindol. 155 – 33

Tab. Vindol. 160 – 33

Źródła papirologiczne

P. Berl. 6765 – 30

BGU III 836 – 137

P. Oxy. I 156 – 136⁴²²

P. Oxy. XVI 1903 – 137⁴²⁷, 137⁴²⁸

P. Oxy. XVI 1920 – 137⁴²⁷

P. Oxy. XVI 2013 – 138⁴⁹²

P. Oxy. XVI 2014 – 138⁴⁹²

P. Oxy. XVI 2046 – 136⁴²⁰

P. Oxy. XXVII 2480 – 36⁴²⁴, 137⁴²⁵, 137⁴²⁷

P. Panop. Beatty I – 48¹⁵⁰

PSI VIII 953 – 138⁴²⁹

Źródła prawnicze

Bazyliki

19,1,87 – 152

60,18,29 – 139, 139⁴⁴⁰

Corpus iuris civilis

Digesta Justyniana

1,1,3 – 92

9,2,45,4 – 92

39,4,15 – 106-107³⁵³

39,4,11 pr. – 106

43,16,1,27 – 91

43,16,3,2 – 20

48,4,4 – 99-100

48,6,1 – 93

48,6,2 – 94, 105

48,6,11 – 94-95

48,6,11,1-2 – 19

49,16,14,1 – 27³⁹

50,6,7 – 31-32, 82²⁶³

Kodeks Justyniański

1,27,1-7 – 124-125³⁸⁴

4,40,1 – 109³⁶⁰

4,40,2 – 69²³²

4,41,1 – 109³⁵⁹

4,41,2 – 111-112

4,63,2 – 108

6,1,8 – 60¹⁹²
6,62,2-3 – 75²⁴⁷
6,62,5 – 84²⁷⁵
9,12,10 – 131
9,47,17 – 69²³²
9,47,25 – 110
11,9,6 – 52¹⁷³
11,10,2 – 63
11,10,3 – 68-69
11,10,4 – 67, 84²⁷⁹
11,10,5 – 65, 71
11,10,6 – 73
11,10,7 pr. – 79-80
11,10,7,1-2 – 88²⁹⁶
11,12,10 – 139
11,47,1 – 95
12,20,5 – 86²⁸⁷, 87²⁹²

Nowele Justyniana

8,3 – 126³⁸⁶
30,5,1 – 134
30,7,1 – 134-135
30,11,2 – 125-126
85 – 115-123
116 – 131⁴⁰¹, 139⁴³⁹

Edykty Justyniana

8 – 126³⁸⁶
13 – 129³⁹⁴

Edykt Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż

7,1 – 40
14 – 39-40

Gaius

Instytucje

4,155 – 20

Kodeks Teodozjański

5,2,1 – 75²⁴⁷

7,8,1 – 75²⁴⁶

7,8,5 – 74²⁴⁵

7,8,8 – 45¹²⁰

7,13,7 – 135⁴¹⁵

7,18,4 – 97

7,20,3 – 72²³⁹

7,20,10 – 61¹⁹⁹

9,14,2 – 97

9,30,1 – 95, 96

9,30,2 – 95, 96

9,40,24 – 110

10,22,1 – 90, 142

10,22,3 – 63

10,22,4 – 68-69

10,22,5 – 79

10,22,6 – 65²²⁰, 67, 84²⁷⁸

11,18,1 – 135⁴¹⁵

12,1,10 – 78²⁵¹

12,1,13 – 78²⁵¹

12,1,37 – 78-79

13,3,3 – 75²⁴⁶

13,3,10 – 75²⁴⁶

13,3,16 – 75²⁴⁶

15,15,1 – 95, 96, 97

16,2,8 – 75²⁴⁶

Nowele Teodozjańskie

6 – 75-77

25 – 75²⁴⁶

Pauli Sententiae

5,1a,10 – 106³⁵²

Prócheiros nómos

39,9 – 151-152

Źródła nieprawnicze

Aecjusz z Amidy

16 ksiąg o medycynie

8,12,75-83 – 70²³³

Ammianus Marcellinus

Dzieje rzymskie

14,7,18 – 45²³⁰

14,7,18-19 – 62²⁰⁴

14,9,4 – 68²²⁹

15,5,9 – 43¹⁰⁶, 62²⁰³

21,6,6 – 35⁷⁵

29,3,4 – 62²⁰¹

30,5,2 – 57¹⁸⁵

30,5,14 – 57¹⁸⁴

31,6,2 – 64²¹⁴

Appian

Historia rzymska

8,93 – 24²⁸

Cezar

Wojna domowa

1,34,4-5 – 25²⁹

3,98,1 – 28⁴²

Demostenes

Mowa XXXVI (W obronie Formiona)

4 – 24²⁶

11 – 24²⁶

Diodor Sycylijski

Biblioteka historyczna

3,14,41-43 – 24²⁷

Eunapiusz

fr. 62 – 85²⁷⁹

Expositio totius mundi (Przedstawienie całego świata)

5 – 107-108

Herodian

Historia cesarstwa rzymskiego

4,10 – 105³⁵¹

Hesychios

s.v. ζῆβύνη – 141

s.v. ζῆβύνια – 141

Hyginus

Fabulae

274,8 – 54¹⁷⁷

Izydor z Sewilli

Etymologii, czyli początków, ksiąg dwadzieścia

18,13 – 141⁴⁴⁶

Jan Lydus

O miesiącach

1,27 – 64²¹⁷

O urzędach państwa rzymskiego

2,10 – 85²⁸⁰

3,5 – 89

Józef Flawiusz

Wojna żydowska

3,5,2 – 30⁴⁹

Kasjodor Senator

Variae

7,18 – 53-54

7,19 – 54-55

Kasjusz Dio

Historia rzymska

69,12 – 35⁷⁵

Kedrenos

Compendium Historicum – 126³⁸⁶

Klaudiusz Klaudian

O wojnie z Gotami

v. 535-539 – 57-58

Przeciw Rufinowi

1,371 – 85²⁷⁹

2,297 – 85²⁷⁹

2,311-316 – 85²⁷⁹

2,340-347 – 85²⁷⁹

2, 452 – 85²⁷⁹

Laktancjusz

Jak umierali prześladowcy

7,2 – 47¹³⁷

Libaniusz

Mowa XLII

21 – 52¹⁷²

32 – 52¹⁷²

34 – 52¹⁷²

39 – 52¹⁷²

Lizjasz

Mowa XII (Przeciwko Eratostenesowi)

4 – 24²⁶

19 – 24²⁶

Maurycjusz

Strategikón

1,2,1 – 147

1,2,16 – 147

Notitia Dignitatum

in partibus Occidentis

1,84-121 – 49¹⁵⁵

9,16-39 – 41-42

9,18 – 46¹³⁴

9,24 – 43¹⁰⁶, 45¹²⁷

9,26 – 43¹⁰³, 44¹¹⁴

9,28 – 45¹²⁶

9,32 – 45¹²⁷

9,33 – 44¹¹⁵, 45¹²⁴, 46¹³⁶

9,36 – 43¹⁰³

9,38 – 46¹³⁶

9,39 – 43¹⁰⁵

9,43 – 86²⁸⁸

11,38-44 – 63²¹⁰

11,45-60 – 63²¹⁰

11, 86 – 109³⁶⁰

in partibus Orientis

1,79-125 – 49¹⁵⁵

9,19 – 43¹¹⁰

9,20 – 44¹¹¹

9,21 – 44¹¹²

9,33 – 43¹⁰⁸

9,37 – 43¹⁰⁹
9,39 – 43¹⁰⁷
11,18-39 – 42¹⁰¹
11,22 – 45¹¹⁹
11,23 – 46¹²⁹
11,26 – 45¹²¹
11,28 – 45¹²²
11,28-29 – 146⁴⁶²
11,44 – 86²⁸⁶
13, 6-9 – 109³⁶⁰

Πάτρια Κωνσταντινοπόλεως (*Scriptores originum Constantinopolitarum*)

3,8 – 142⁴⁵³

Petroniusz Arbiter

Satyrikon

103,1 – 69²³¹

Polybiusz

Dzieje

6,39 – 82²⁶¹

Prokopiusz

Historia sekretna

4,13-14 – 133⁴⁰⁹

Historia wojen

1,19,23-26 – 110-111³⁶³

1,24,40 – 133⁴⁰⁷

4,18,6 – 132-133⁴⁰⁵

5,21,14-22 – 127³⁹⁰

5,29,42 – 141⁴⁴⁷

7,1,20 – 133⁴⁰⁶

Pseudo-Hyginus

O wytyczaniu obozów wojskowych

4 – 30⁵⁰

35 – 30⁵⁰

Suidas

s.v. Σιβύνη – 141

Tacyt

Dzieje

2,8,2 – 35⁷⁵

Germania

6 – 104³⁴⁸

15 – 103-104³⁴³

Roczniki

1,17 – 26³⁵

3,70,2 – 101³³²

Teofanes

Chronographia – 126³⁸⁶

Vita Sancti Theodori

159,45-47 – 146

Teofilakt Simokatta

Historia powszechna

7,1 – 148⁴⁷²

Wegecjusz

Zarys wojskowości

1,8 – 69-70²³³

2,2 – 49¹⁵⁵

2,5 – 70²³³

2,11 – 29, 33

2,15 – 49¹⁵⁵

2,17 – 49¹⁵⁵

Wergiliusz

Eneida

1,1 – 17

6, 851-853 – 17

Zosimos

Nowa historia

5,1,1 – 85²⁷⁹

5,1,4 – 85²⁷⁹

5,3,1 – 85²⁷⁹

5,3,3 – 85²⁷⁹

Justynian's Novel 85 "Concerning Arms"

Abstract

The presented study is an introduction and a commentary on Justinian the Great's Novel 85 in which the emperor instituted for the first time in the history of the Roman Empire a public monopoly for the manufacture and distribution of weapons.

In the first chapter, the Author concisely portrayed the nature of the manufacture of arms in the Roman state. Within the primer part, weapons production during the Republic and Principate, when arms were made in private defence factories, was described. The following part was devoted to the activity of *fabricae*, that is, state arm's factories which had been launched during Dominate.

The second chapter concerns the workers at state arm's factories, that is, the so-called *fabricenses*. The analysis is focused on a few main issues, namely the status and categories of *fabricae* workers, recruitment to such service and the time of its duration, as well as privileges and restrictions which went along with employment in state arm's factories.

In the third chapter, the Author analysed the complicated issue of supervision over state arm's factories.

The fourth chapter is committed to interdiction of the collection of weapons by private individuals which originated from *lex Iulia de vi publica*, as well as restrictions on weapons' usage, which were introduced in the second half of the fourth century in order to suppress the pervasive banditry in central and southern Italy.

Chapter five deals with the prohibition on selling weapons to *Barbaricum*, which it seems was not launched before late Dominate by a constitution introduced by Emperor Marcian.

In the sixth chapter, which is the most crucial chapter of the book, the Author translated and analysed Novel 85 which originated from Justinian the Great, by which the emperor introduced the state monopoly for production and distribution of weapons.

In the summary, a further history of *fabricae* and *fabricenses* is briefly presented, along with the main changes in the field of production and distribution of arms after Justinian's death.

Novel 85 Concerning Arms was introduced by Justinian the Great in A.D. 539 in Chalcedon. It is addressed to Basilides – a magister officiorum – who supervised *fabricae*. The law consists of a preface, five chapters and an epilogue.

In a short *prooimion*, the ruler revealed a reason for the introduction of a new law, namely a desire to limit wars which lead to the suffering and death of people.

In the first chapter, the emperor prohibited production of arms by private craftsmen. Henceforth, weapons were to be manufactured only by workmen in state arm's factories, who were forbidden to sell the arms to private individuals. Subsequently, Justinian addressed *hoplopoiói*, also known as *deputati*. They were probably *fabricenses* who had been conscripted into military service and banned from both producing and selling weapons. Their duty was only to care for the equipping of soldiers, which mainly boiled down to restoration and maintenance of arms. However, if *deputati* manufactured new weapons against the interdiction, the weapons should be taken from them and deposited in state arsenals.

In the second chapter, Justinian addressed those who were to be enlisted into service among the *ballistarii*, that is, soldiers who operated throwing machines. The emperor declared that those who were skilled in arms production were included in this group as well. Their duty was

to repair and renovate weapons in city arsenals. In case of the manufacture of new weapons, they were ordered to deposit them in state arsenals.

Justinian commenced the third chapter by granting *patres civitatis* supervision over compliance with the new regulations by *ballistarii*. If *deputati* or *fabricenses* sold state weapons anyway, the arms should be confiscated. Subsequently, the emperor once more banned private individuals from producing, selling and, in general, trading with weapons in the whole Roman state. Henceforth, a right to manufacture and transport arms to state arsenals was given only to workmen from state arm's factories. In the following part of this chapter, Justinian ordered the addressee of the novel – the *magister sacrorum officiorum* of that time and his future successors to the office – to appoint *chartularii* from *scrinium fabricensium*. Their duties concerned inspection of arsenals in Constantinople and other cities of the empire and the suppression of arm's production in private factories. If private arms manufacturers were discovered, the weapons were to be confiscated and deposited in state arsenals. Moreover, the *chartularii's* duty was to find private craftsmen skilled in arms production and encourage them to join public service. After consenting, their names would be inscribed in a special registry which should be sent to the emperor in order to enlist those craftsmen to state *fabricae* and to be paid remuneration.

In the last part of the chapter, Justinian specified sanctions for officeholders who would not obey new regulations. The most severe punishment was provided for the prefect of Alexandria and his subordinate officials (a fine of twenty *librae* of gold and, respectively, loss of office and capital punishment). For magistracies in other provinces, a fine was lower by half, whereas *defensores civitatum* and *patres civitatis* could have been fined up to three *librae* of gold and sentenced to death if they did not obey new regulations. Moreover, deprivation of office, as well as corporal and financial penalties, were provided for officials from the

chancellery who supervised workmen employed in state arm's factories (*scrinium fabricensium*).

Two reasons for such a strict liability for the prefect of Alexandria are usually given. Alexandria at that time could have been a significant centre for the private production of weapons. It could have induced Justinian to suppress the phenomenon that enabled both internal and external enemies to be provided with weapons that were dangerous to the state. However, it cannot be excluded that Justinian himself joined the state organisations of *fabricae* in this area and private arm's factories were seen as severe competition.

A second reason for establishing provisions that enabled the imposition of the most severe punishments upon the prefect of Alexandria could have been the problem of illegal introduction of weapons produced in state arm's factories to the private market in Egypt. The papyri from the sixth century attest to both armed private individuals and the emperor's soldiers as employed in settlements and private estates located around Oxyrhynchus which were owned by a wealthy family of Apions.

The possession of militarised police forces by magnates implied providing them with arms which were either illegally acquired from state arm's factories or purchased from private manufacturers. If we assume that the phenomenon intensified during the reign of Justinian, it could have provoked the emperor's annoyance which was then reflected in the most severe financial penalties for the prefect of Egypt and his subordinate officials.

In the fourth chapter of the novel, Justinian included a list of weapons with respect to which manufacturing and selling were forbidden to private individuals. Apart from basic kinds of defensive and offensive weapons, which were also rare, their local varieties were comprised here as well.

In the last chapter, the emperor addressed *chartularii* from *scrinium fabricensium*, menacing them with both financial and corporeal penalties as well as deprivation of offices in case of negligence in the duties imposed

on them by law. In case of the discernment of offences of any kind, the chancellery was to be deprived of supervisory powers and the control over arm's factories was to be entrusted to others.

In the epilogue, Justinian called upon Basiliades and his successors in office to enforce the new law.

From Novel 85, it explicitly appears that *fabricae* located in the Eastern Empire would have still provided the army with weapons during the reign of Justinian, holding the role of the only producer of arms in the state. The production of weapons in state arm's factories remained the basic form of equipment provision for the army at least up to the reign of Heraclius (610– 641 A.D.). During the first three decades of the seventh century, a part of the Byzantine Empire was gradually conquered by enemies. Weakened by a many years' war with and domestic disputes, the state was unable to withstand new enemies – the Arabians. However, some experts doubt that a complex system of army provision, an essential element of which boiled down to the role of state arm's factories, sustained Persian invasions preceding the Arabian ones. In the middle of the seventh century, only five out of fifteen eastern *fabricae* remained within state borders, namely in Nicomedia, Sardis, Adrianople, Thessaloniki and Caesarea in Cappadocia. However, a factory located in Constantinople should also be added to this list as it produced parade armours. Nevertheless, only a few of the aforementioned state arm's factories would certainly not have sufficed to provide the needs of the whole army. In such a situation, a considerable amount of the weapons originated from private factories. The state must have supported local private arm's production anyway.

State financial problems resulted in the cancellation of financial benefits for soldiers for the purchasing of weapons and dress, which finally led to a change in equipment and supply for the army. The central authority resumed the system of in-kind provision for all soldiers. A new model of distribution of weapons was based on the activity of so-called

apothéke, formerly places of concentration and redistribution of wares, as supervised by *genikoi kommerkiarioi*. According to some scholars, when a surplus of luxury goods was maintained in a certain province or within a group of provinces, the *apothéke* in the provinces managed weapons distribution as well as provision, growing to resemble more of a transport and distribution network than a common warehouse.

In the decades following the introduction of the Novel 85, the Byzantine Empire abandoned the Justinian idea out of necessity, according to which the monopoly for the production of weapons for the army was to belong to the state. A gradual resumption of the system known from Dominate occurred. The weapons delivered to soldiers originated from two sources – a few state arm’s factories and private manufacturers. In the latter case, it is claimed that the arms were supplied in-kind by local manufacturers in the framework of tax calculation.

Supervision over selling weapons beyond the Byzantine Empire borders was also maintained in the centuries that followed, which is known from mentions originating from later enactments (*Prócheiros nomos* 39,9; *Basilics* 19,1,87).

Translated by Dobromiła Nowicka

**Publikacje z dyscypliny nauki prawne – historia i teoria prawa,
które ukazały się w serii e-Monografie e-Wydawnictwa WPAE UW**

Isajos, *Mowy*, przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Jarosław Rominkiewicz, Wrocław 2013

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/39294>

Leonard Górnicki, *Rozwój idei praw autorskich: od starożytności do II wojny światowej*, Wrocław 2013

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/41089>

Dobromiła Nowicka, *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/40997>

Aleksandra Kaczmarczyk, *Mandatum w poglądach glosatorów i komentatorów*, Wrocław 2014

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/63579>

Tomasz Kruszewski, *Prowincjonalna opieka nad chorymi psychicznie na Śląsku w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Wrocław 2016

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/79501>

Tomasz Kruszewski, *Gwałty na kobietach niemieckich w schyłkowym okresie II wojny światowej (październik 1944 – 8/9 maja 1945 roku) i w pierwszych latach po jej zakończeniu*, Wrocław 2016

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/80047>

Pro publico bono – idee i działalność, red. Maciej Marszał, Jacek Przygodzki, Wrocław 2016

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/80075>

Tomasz Dolata, *Prawo własności intelektualnej w Królestwie Polskim (1815-1915)*, Wrocław 2017

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/84634>

Tomasz Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich. Studium historycznoprawne i genealogiczne*, Wrocław 2017

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/92608>

Tomasz Kruszewski, *Rycerscy spadkobiercy księcia Świętopelka „nakielskiego” z rodów Lisów i Wierzbnow. Studium historycznoprawne*, Wrocław 2018

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/102898>

Jacek Przygodzki, *Komisje dla usprawnienia administracji publicznej w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Wrocław 2019

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/101517>

Józef Koredczuk, *Dziedziczenie nieruchomości w świetle orzecznictwa sądów apelacji lwowskiej w okresie międzywojennym* Wrocław 2019

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/102028>

Tomasz Dolata, *Prawo własności intelektualnej w Królestwie Polskim (1815–1918)*, wyd. drugie rozszerzone, Wrocław 2019

Dostęp online: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/102016>

Okresy przejściowe – ustroj i prawo, red. Jacek Przygodzki, Wrocław 2019

Dostęp online: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/104781>

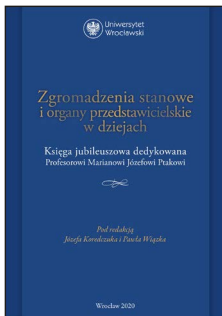
Tomasz Kruszewski, *Ród Gryfów (Gryfitów), rycerscy potomkowie książąt pomorskich. Studium historycznoprawne*, Wrocław 2019

Dostęp online: <https://bibliotekacyfrowa.pl/publication/116595>

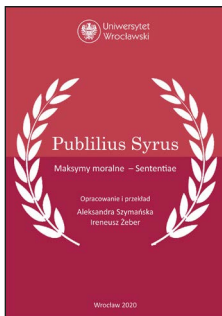

Jarosław Rominkiewicz, *Nowele Justyniana I i Justyna II przeciw kazirodczym małżeństwom w Mezopotamii, Osroenie i Eufrazycji*, Wrocław 2019

Dostęp online: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/103697>

Zgromadzenia stanowe i organy przedstawicielskie w dziejach. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Marianowi Józefowi Ptakowi, red. Józef Koredczuk, Paweł Wiązek, Wrocław 2020,
Dostęp online: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/120161>

Publius Syrus Maksymy moralne – Sententiae, opracowanie i przekład Aleksandra Szymańska, Ireneusz Żeber, Wrocław 2020

Dostęp online: <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/117779>

Praca jest obszernym, a do tego kompleksowym, ze wskazaniem na kompleksowość, wprowadzeniem i komentarzem do 85 noweli Justyniana Wielkiego *O bronii*. Dotąd nie poświęcono temu aktowi żadnego monograficznego opracowania [...]. Monografia J. Rominkiewicza wypełnia zatem – bardzo udatnie, dodajmy – lukę w wiedzy na ten temat. Książka napisana jest przystępnym językiem, co sprawia, że dobrze się ją czyta. Ogromną zaletą recenzowanej publikacji jest fakt, że Autor dokonuje [...] przekładów wszystkich powoływanych tekstów źródłowych, zarówno łacińskich, jak i greckich. Ma do tego oczywiście pełną kompetencję.

z recenzji wydawniczej
prof. dr hab. Anny Pikulskiej-Radomskiej, Uniwersytet Łódzki

Opracowanie zagadnienia produkcji broni w starożytnym Rzymie stanowi temat rzadko poruszany w literaturze przedmiotu. Autor na kanwie 85 noweli Justyniana opracował tę problematykę całościowo, od czasów republikańskich aż po okres panowania Justyniana. Na szczególne podkreślenie zasługuje połączenie kwestii historycznych i prawnych. Autor wykorzystał bogatą bazę źródłową (teksty literackie, prawnicze, inskrypcje, papiirusy, tabliczki) oraz literaturę przedmiotu.

[...] Recenzowana monografia [...] Będzie stanowić ważny element dorobku polskiej nauki w zakresie historii starożytnej i romanistyki prawniczej. Sięgną po nią nie tylko specjaliści, ale i studenci oraz fascynaci antyku.

z recenzji wydawniczej prof. dr hab. Anny Tarwackiej, UKSW

ISBN 978-83-66601-44-4 (druk)

ISBN 978-83-66601-45-1 (online)